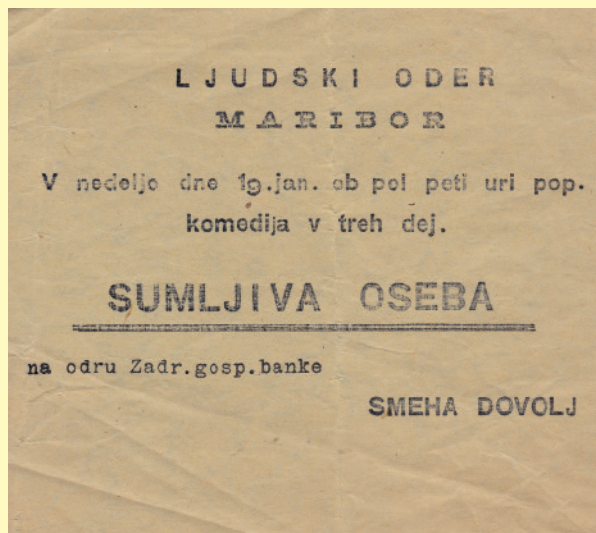

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

2

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

LETNIK 90
NOVA VRSTA 55

STR.
1-132

2019

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Letnik 90 – Nova vrsta 55
2. zvezek 2019

Review for History and Ethnography

Year 90 – New Series 55
Volume 2, 2019

Maribor
2019

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglencečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Izr. prof. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospeljna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

- Filip Čuček, *Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878* (Slovene Members of the Styria Provincial Assembly in the Period between 1848 and 1878) 5
- Mateja Ratej, *Hitlerizem v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja* (Hitlerism in the Wider Maribor Surroundings in the 1930s) 19
- Borivoj Breže, *Vilko Čižmek, borec za pravico ne glede na družbeno-politični sistem* (Vilko Čižmek, a Fighter for Justice Regardless of the Socio-political System) 42
- Mojca Ramšak, *Znanstveni opus zdravnice, zgodovinarke medicine in medicinske humanistke, prof. dr. Zvonke Zupanič Slavec* (The Scientific Opus of a Medical Doctor, Medical Historian and Medical Humanist, Professor Zvonka Zupanič Slavec, PhD) 70

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Marjan Toš, *Zdenko Kodrič: Pet ljubezni* 124
- Žiga Jevšnik, *Zgodbe iz Celja*
(Urh Ferlež: *Štiri zgodbe Celjske zgodovine*) 127
- Marjan Toš, *Učna ura spominjanja na dunajski Ringstrasse ...*
Dokumentarna razstava maj – junij 2019, Dunaj 129

Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878

Filip Čuček*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4-18)"1848/1878", 323.1(497.4-18)"1848/1878"

Filip Čuček: Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 90=55(2019), 2, str. 5–18

Avtor v članku analizira slovenske poslance v štajerskem deželnem zboru med leti 1848–1878. Za obdobje marčne revolucije je nacionalno strukturo poslancev težko opredeliti, saj nacionalno vprašanje v deželnem zboru tedaj še ni bilo aktualno, sami poslanci pa se tudi še niso povsem nacionalno opredeljevali. Po obnovi ustavnega življenja pa je nacionalna nota postajala vse bolj živa. Če so volitve leta 1861 še minile brez večjega nacionalnega naboja, je bila nacionalna komponenta vse od volitev leta 1867 že stalnica v političnem življenju tudi na Spodnjem Štajerskem.

Ključne besede: deželnozbornski poslanci, Štajerska, Gradec, ustavna doba, nacionalizem, 60. leta, 70. leta

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4-18)"1848/1878", 323.1(497.4-18)"1848/1878"

Filip Čuček: Slovene Members of the Styria Provincial Assembly in the Period between 1848 and 1878. Review for History and Ethnography, Maribor 90=55(2019), 2, pp. 5–18

The author of the treatise analyses Slovene members of the Styria provincial assembly in the period between 1848 and 1878. It is hard to determine the national structure of members of the assembly in the period of the Revolutions of 1848, for the national question has not yet been important and the members of the assembly have not yet positioned themselves nationally. After the reconstruction of the constitutional life,

* Dr. Filip Čuček, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija, filipc@inz.si

the national question became more important. Even if the 1861 elections were still without a distinguished national charge, this has changed and since the 1867 elections, the national component has played a constant role in the Lower Styria political life.

Key words: members of the provincial assembly, Styria, Graz, constitutional era, nationalism, the 1860s, the 1870s

Ko je avstrijski fevdalni družbeni sistem 13. marca 1848 nepovratno »pretresla« revolucija, staro ureditev pa je zamenjal parlamentarizem po zahodnem zgledu, so se v vseh deželah gibanju za reforme pridružili tudi deželni stanovni. Štajerski stanovski odbor se je že nekaj dni prej posvetoval o tem, da bi naslovil pismo na cesarja s prošnjo, da bi pomnožil deželni zastop z novimi člani iz vrst meščanstva in kmetov. Toda samovoljni sklep deželnega stanovskega zastopa liberalno usmerjeno meščanstvo ni dobro sprejelo. Protesti so bili tako v Gradcu kot tudi v provinci, a pomnoženi stanovski odbor je te zahteve le delno upošteval. Tako je na podlagi novega volilnega reda predvidel 90-članski deželni zbor, izvoljen iz treh kurij (30 članov veleposesti, 30 članov meščanstva skupaj s predstavniki industrije in visokih šol, 30 članov kmečkega sloja). Novi provizorični deželni zbor je bil izvoljen v začetku junija (torej še pred parlamentarnimi volitvami), zasedal pa je do srede avgusta. V njem je sedelo tudi 19 poslancev (v mestni in kmečki kuriji) iz Spodnje Štajerske. V mestni kuriji je bil v Mariboru izvoljen tovarnar Franz Gasteiger, v Celju odvetnik dr. Mathias Foregger in na Ptujju kronist Ferdinand Raisp. V ostalih mestih in trgih mariborskega okrožja sta bila izvoljena pravnik dr. Johann Gottweis in zdravnik dr. Štefan Kočevar¹ ter v trgih in mestih celjskega okrožja poštni mojster Vincenc Gurnik in pivovar Franc Žuža. V kmečki kuriji sta bila v mariborskem okraju izvoljena Josef Schmiderer in Franz Rottmann, v ptujskem okraju Jakob Kreft in Jurij Masten, v konjiškem okraju Gustav Voukošeg in Jožef Gosak, v sevniškem okraju Janez Lukežič in Martin Šosterič, v celjskem okraju Franc Walland in Matija Zupanec ter v glinškem okraju Jakob Krušnik in Anton Fašing.²

Našteti poslancev leta 1848 seveda ne moremo nacionalno opredeliti (niti ni to naš namen), saj je bilo nacionalno vprašanje tedaj še v »drugem planu« (deželni patriotizem je bil še zmeraj močnejši od nastajajoče moderne

¹ O njem glej več Štefan Kočevar – rodoljub slovenski, ur. Janez Cvirn (Celje: Zgodovinsko društvo, 2006).

² Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci* (Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 21–23. Prim. tudi Janez Cvirn, »Štajerski provizorični deželni zbor 1848 in narodno vprašanje,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 1 (2011): 87, 88.

nacionalne zavesti), v obravnavah deželnega zbora pa sploh ni bilo aktualno (zato jih tudi ne bomo posebej obravnavali). Na zasedanjih med 13. junijem in 17. avgustom so se poslanci ukvarjali zgolj s pripravo treh zakonov (junija z osnutkom zakona o občinah, julija so obravnavali zakon o zemljiški odvezi, avgusta pa osnutek nove deželne ustave). Štajerska deželna ustava je Štajersko razglašala za nedeljivo vojvodstvo, govorila o »Štajercih nemškega in slovenskega plemena« in priznavala enakopravnost obeh »plemen« v deželi. Glede na večinsko slovansko govoreče prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem je predvidela oblikovanje posebnega spodnještajerskega okrožja, ki naj bi ga proti graškemu razmejili po »jezikovni meji«, kljub temu da so se vsi poslanci zavedali, da bo znotraj le-tega ostalo kar nekaj nemških jezikovnih otokov. Med »slovenskimi« poslanci v graškem deželnem zboru ni bilo usklajenega nastopa. V deželnem zboru je v skladu s programom graške Slovenije (čeprav je tudi ta svoje glavne politične upe stavila na dunajski državni zbor in volitvam v deželni zbor in razpravam ni posvečala ustrezne pozornosti) deloval le zastopnik kmečkih občin Jakob Kreft, medtem ko so ostali poslanci (Gurnik, Foregger, Raisp in drugi) delovali po svojem prepričanju, iz štajerskega patriotizma nasprotovali programu Zedinjene Slovenije in se zadovoljili z zagotovili iz ustave. Najbolj izobraženi in narodno zavzeti posamezniki se zasedanj deželnega zbora sploh niso udeleževali (Štefan Kočevar se je v Gradcu pojavil le na začetku zasedanja, potem pa svoje mesto prepustil namestniku).³

OBNOVA USTAVNEGA ŽIVLJENJA

Osnova volilne geometrije, ki jo je po obnovi ustavnega življenja »sestavil« notranji minister Anton Schmerling, je postala občina, najvišje predstavniško telo, izvoljeno na neposrednih volitvah, pa je (do leta 1873, ko so bile uvedene tudi direktne državnozborske volitve) predstavljal deželni zbor. Deželnozborska volilna pravica je temeljila na zastopstvu interesov (štiri kurije, med katerimi je bila kmečka kurija najslabše zastopana) in ni bila ne enaka ne splošna. Privilegirani sta bili veleposestniška in trgovsko-obrtna kurija, ki sta volili nad četrtino vseh poslancev (za razliko od državnega zbora so deželni zbori vse do propada monarhije obdržali kurialni sistem).⁴

³ Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 22–26.

⁴ Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 52.

Po desetletju absolutizma⁵ se je na Spodnjem Štajerskem ob slovenski stran(k)i (stranki v predmodernem smislu), ki si je prizadevala za jezikovno in nacionalno enakopravnost, oblikovala tudi nemška »ustavoverna« stran(ka), ki je težila k čim hitrejši obnovi političnih standardov iz let 1848–49.⁶ Na prve deželnozborske volitve leta 1861 se je slovenska stran še zelo slabo pripravila, kar je bilo predvsem posledica dolgega političnega mrtvila. Volilni boj in agitacija sta bila sicer živahna, toda slovenska politika je nastopila precej neorganizirano in nenačrtno. Pri postavljanju kandidatov je vladala tudi precejšnja zmeda. Res pa je, da je bila nacionalna zavest v začetku 60. let še precej v »povojih«. Nacionalna nasprotja še niso bila stvar predvolilnega boja, zato nacionalno vprašanje tudi dunajske vlade ni preveč zanimalo.⁷ Slovenska stran je (pogojno) dobila (od osmih možnih) le enega poslanca (ptujski nemški konservativec Michael Hermann), ki se je pridružil slovenskemu taboru; šele leta 1865 je slovenska stran z Radoslavom Razlagom v celjski kmečki kuriji osvojila nov (oziroma dejansko svoj prvi) mandat.⁸

Med leti 1850–70 je pravnik Michael Hermann (1822 Gersdorf, 1883 Gradec) služboval kot adjunkt, sodnik in sodni svetnik v raznih krajih Štajerske, tudi na Ptujju, kjer se je naučil slovenščine, se družil s slovensko inteligenco in po obnovi ustavnega življenja postal pristaš slovenske politike. Bil je tajnik ptujske čitalnice, soustanovitelj Slovenskega naroda in Slovenskega gospodarja. Kljub temu da se je leta 1870 preselil v Gradec, je ostal podpornik slovenske politike do smrti. V letih 1861–83 je bil tudi deželnozborski poslanec ptujske kmečke kurije ter med 1870–83 član deželnega odbora. Zavzemal se je za uvedbo slovenščine v spodnještajerske šole in urade ter menil, da ostaja za Slovence enakopravnost samo prazna beseda, dokler nimajo svoje dežele in uprave (češ da bo le federalistično urejena Avstrija zadovoljila narodne težnje in zahteve).⁹

Tudi Radoslav Razlag (1826 Radoslavci, 1880 Brežice) je bil pravnik (po leg tega še pisatelj in pesnik). Najprej je služboval pri Moritzu Kaiserfeldu v

⁵ Prim. Karin Almay, *Wie aus Marburgern 'Slowenen' und 'Deutsche' wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861* (Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus, 2014).

⁶ Več o spodnještajerskih Nemcih glej Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997). Prim. *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946*. Katalog k razstavi, ur. Jerneja Ferlež (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 37.

⁷ Janez Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem,« *Zgodovinski časopis* 48, št. 3 (1994): 329–32.

⁸ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 388–92.

⁹ Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918*. Teilband 1: A–L (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 449. *Hermann, Mihael (1822–1883) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi230085/>.

Gradcu, leta 1862 pa je dobil odvetništvo v Brežicah. Leta 1865 je bil na nadomestnih volitvah (namesto Johanna Mörtla) izvoljen v štajerski deželni zbor. Leta 1867 je bil v celjskem okraju ponovno izvoljen, a je že naslednje leto mandat odložil. Leta 1869 je postal kranjski deželnozborski poslanec v kranjski kmečki kuriji, med septembrom in decembrom 1871 pa je bil kranjski deželni glavar. Leta 1873 je bil v postojnski kmečki kuriji izvoljen za državnozborskega poslanca in s svojimi nastopi intenziviral idejnopolitični razcep. Po zблиžanju stališč med obema stranema se je razočarani Razlag le redko pojavil v parlamentu (sicer je svoj mandat »oddelal« do konca), leta 1877 pa je odstopil še z mesta deželnozborskega poslanca (njegov umik je olajšal dokončno spravo med mladimi in starimi). Sodobniki so mu sicer očitali pomanjkanje vztrajnosti in podjetnosti (Josip Vošnjak), politične spretnosti in državniške nadarjenosti, ter da je bil le slepo orodje v rokah nemških ustavovercev, ki da so ga izkoristili v svoje namene (Fran Šuklje).¹⁰

Do naslednjih volitev leta 1867 pa se je že marsikaj spremenilo. Večina spodnještajerskega meščanstva je bila tedaj že nacionalno (večinoma nemško) opredeljena, na drugi strani pa je slovenski eliti na (večinoma slovensko govorečem) podeželju uspelo (skorajda brez težav) postaviti temelje »mobilizacije« (oziroma procesa (slovenskega) nacionalnega oblikovanja) prebivalstva.¹¹ Na drugih (rednih) volitvah je slovenska stran že nastopila z jasnim političnim programom in osvojila vseh osem mandatov v kmečki kuriji. V celjski kmečki kuriji sta bila izvoljena Radoslav Razlag (leta 1869 ga je po odstopu na nadomestnih volitvah zamenjal Ivan Žuža) in Janez Lipold, v mariborski kmečki kuriji Josip Vošnjak in Ferdinand Dominkuš (po razveljavljeni izvolitvi je bil leta 1869 izvoljen nemški kandidat Konrad Seidl), v slovenjegraški kmečki kuriji Jožef Rak, v ljutomerski kmečki kuriji Matija Prelog, v ptujski kmečki kuriji Michael Hermann in v brežiški kmečki kuriji Alojzij Lenček.¹²

Med slovenskimi politiki druge polovice 19. stoletja je bilo veliko pravnikov,¹³ kar so v 60. letih potrjevale tudi štajerske deželnozborske volitve. Od devetih slovenskih poslancev v štajerskem deželnem zboru je bilo največ pravnikov, potem dva zdravnik, gospodarstvenik, gostilničar in posestnik. Poleg Razlaga in Hermanna je bil pravnik še Ferdinand Dominkuš, pogojno pa tudi Ivan Žuža (1830 Žalec, 1903 Var Palota (Ogrska)), ki je (poleg geodezije in montanistike) študiral pravo (Praga), a se je nato posvetil premogovništvu. Sprva je služboval v moravskih revirjih, nato pa je vodil premogovnike v Zabukovici.

¹⁰ Razlag, Radoslav (1826–1880) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi492134/>.

¹¹ Prim. Čuček, *Svoji k svojim*, 53.

¹² Melik, *Volitve*, 388–92.

¹³ Jure Gašparič, »Ivan Šusteršič,« v: *Slavni slovenski pravdarji*, ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2018), 166.

Do konca 60. let je dokupil okoliške premogovne jame in posedoval več kot tretjino vse premogovne proizvodnje celjskega okraja, nato pa jih je v 70. letih prodal in se zaposlil pri premogovnem podjetju v Var Paloti. Po obnovi ustavnega življenja se je hitro vključil v politično življenje na Spodnjem Štajerskem, bil je govornik na različnih slavnostnih in prireditvah (tabor v Žalcu). Leta 1869 se je kot zadnji pridružil slovenskim poslancem v Gradcu, kjer je ostal zgolj eno leto; tam se je zavzemal za slovensko sodstvo in slovensko univerzo.¹⁴

Na drugi strani se je Dominkuš (1829 Kalsdorf pri Gradcu, 1901 Maribor) zapisal pravu tudi poklicno. Leta 1850 se je preselil v Maribor in leta 1859 odprl odvetniško pisarno. Bil je med pomembnejšimi slovenskimi štajerskimi (liberalnimi) politikmi v 60. in 70. letih 19. stoletja. Že leta 1862 je na mariborskem sodišču začel vlagati tožbe v slovenskem jeziku, s čimer se je začela »borba« za slovensko uradovanje. Leta 1867 je bil v mariborski kmečki kuriji izvoljen za štajerskega deželnega poslanca, toda njegova izvolitev je bila v naslednjem letu razveljavljena. Za deželnega poslanca je bil ponovno izvoljen leta 1870 (mandat je odložil leta 1887).¹⁵

Ostalih pet poslancev se ni ukvarjalo s pravom. Janez Lipold (1811 Mozirje, 1878 Mozirje) je bil posestnik, nečak pesnika Jožefa in brat geologa Marka Lipolda ter več kot 20 let mozirski župan. Leta 1867 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor, ki ga je (skupaj z Alojzijem Lenčkom) izvolil v državni zbor. Leta 1869 je skupaj z drugimi slovenskimi poslanci izstopil iz deželnega zbora, leta 1870 pa tudi iz državnega zbora in se umaknil iz politike.¹⁶

Leta 1867 je v štajerski deželni zbor (najprej v mariborski, nato v celjski kmečki kuriji) vstopil slovenjebistriški zdravnik (tudi pisatelj) Josip Vošnjak (1834 Šoštanj, 1911 Visole pri Slovenski Bistrici), ki se je hitro uveljavil kot eden najvidnejših štajerskih (mladoslovenskih) politikov (v štajerskem deželnem zboru je ostal do leta 1877). Zavzemal se je za jezikovno enakopravnost, za uvedbo slovenskega učnega jezika v srednje šole in za vpeljavo slovenščine v uradno življenje (med drugim je bil med ustanovitelji Slovenskega naroda). Leta 1873 je bil v celjski kmečki kuriji izvoljen v dunajski državni zbor (do leta 1885). Po preselitvi v Ljubljano (1872) je bil med leti 1877–95 poslanec kranjskega deželnega zbora (postojnski kmečki okraj) in član deželnega odbora. V 80. letih je bil eden vodilnih slovenskih politikov.¹⁷

¹⁴ Žuža, Ivan (1830–1903) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi916290/>.

¹⁵ Dominkuš, Ferdinand (1829–1901) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi177535/>. Mateja Jeraj, »Ferdinand Dominkuš,« v: *Slavni slovenski pravdarji*, 136, 137.

¹⁶ Lipold, Janez (1811–1878) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi332434/>.

¹⁷ Vošnjak, Josip (1834–1911) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi813114/>.

Gostilničar, velenjski župan in načelnik velenjskega okrajnega zastopa Jožef Rak (1821 Velenje, 1884 Velenje) je bil leta 1867 izvoljen v štajerski deželni zbor v slovenjgraškem kmečkem volilnem okraju. Skupaj z Josipom Vošnjakom je zastopal liberalne ideje, vstopil je tudi v slovenski poslanski klub. Na naslednjih volitvah leta 1870 ni bil več izvoljen.¹⁸

Po študiju filozofije (1833–35 v Gradcu) in medicine (1835–41 na Dunaju) se je Matija Prelog (1813 Hrastje pod Kápelo, 1872 Maribor) leta 1842 kot zdravnik naselil v Ljutomeru, leta 1849 pa se je ustalil v Mariboru. Tam se je družil s slovensko elito in kmalu postal eden izmed njih. V graškem deželnem zboru je med leti 1867–70 zastopal ljutomerski kmečki okraj in se zavzemal za jezikovno enakopravnost. Bil je ustanovitelj in prvi urednik Slovenskega gospodarja, ki je leta 1867 začel izhajati v Mariboru.¹⁹

Na drugi strani je bil Alojzij Lenček (1827 Dolsko pri Ljubljani, 1884 Blanca pri Sevnici) gospodarstvenik in posestnik na Blanci (poročen z Marijo Klembas, dedinjo hotela Klembas v Brežicah), ki je družinsko premoženje večal z lesno trgovino in z gradnjo stavb ob »južni železnici«. Več kot 20 let je bil župan na Blanci, član sevniškega okrajnega zastopa in sevniškega krajevnega šolskega sveta (1870–82). Kot liberalni politik je bil leta 1867 v brežiškem kmečkem okraju izvoljen v deželni zbor, kjer je ostal do leta 1870 (v tem času je bil tudi izvoljen v dunajski državni zbor). V prvi polovici 70. let pri deželnozborskih kandidaturah več ni bil uspešen.²⁰

Medtem je dunajski parlament konec leta 1867 sprejel vrsto zakonov (t. i. decembrska ustava). Dokončna sprememba družbenega sistema v predstavniški parlamentarizem in ostala (moderna) infrastruktura (železniško omrežja, (skromna) kapitalistična proizvodnja, razvoj trgovine, svoboda tiska, zborovalno in društveno pravo, obvezno osnovno šolstvo) so bile »novosti«, ki so v ustavni dobi postale gibalo nacionalnega razvoja in pospešile proces nacionalnega oblikovanja tudi na Slovenskem. Ob tem je slovenska politika (mladoslovinci, kasneje so se jim pridružili tudi staroslovinci) po češkem zgledu začela organizirati tabore, na katerih je novo (in še precej nepoznano) nacionalno idejo začela počasi prenašati na širše množice.²¹

¹⁸ Šaleški Biografski Leksikon. Jožef Rak, pridobljeno 28. 3. 2019, <http://www.saleskibiograf-skileksikon.si/index.php?action=view&tag=608>.

¹⁹ Prelog, Matija (1813–1872) – Slovenska biografija, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi458498/>.

²⁰ LENČEK Alojzij, pridobljeno 28. 3. 2019, www.posavci.si/osebe/lencek-alojzij/248/.

²¹ Po začetnih uspehih so se gibanju kmalu pridružili tudi staroslovinci. Vasilij Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, v: Vasilij Melik: *Slovinci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak (Maribor: Litera, 2002), 303–06. Vasilij Melik, »Josip Vošnjak in njegovi spomini«, v: *Josip Vošnjak. Spomini*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana: Slovenska matica, 1982), 647–49. Čuček, *Svoji k svojim*, 54.

Toda kljub složnemu nastopanju na taborih se je razdor v slovenskih vrstah poglobljajal.²² Okrepljeni konservativni duh se je kazal z ustanavljanjem katoliških političnih in tiskovnih društev. Spodnještajerska liberalna stran se je po predčasnem razpustu deželnih zborov leta 1870 na volitvah sicer podredila zahtevam katoliškega tabora, ki je v zameno za sodelovanje v narodni politiki zahteval obrambo pravic katoliške Cerkve²³ (konservativna struja se je opazno okrepila v Mariboru). Na teh volitvah so bili izvoljeni Josip Vošnjak in Ferdinand Dominkuš v Celju, Karel Adamovič v Slovenj Gradcu, Ivan Kukovec v Ljutomeru, Michael Hermann na Ptuju, Franc Kosar v Brežicah, medtem ko sta v Mariboru oba mandata osvojila nemška kandidata Konrad Seidl in Friedrich Brandstetter. Toda zahteve konservativcev (aktivno sodelovanje v boju za katoliške interese) so za liberalce vseeno postale prehude. Medtem ko se je po ponovnem predčasnem razpustu in novih volitvah leta 1871 zgodba v Celju, Slovenj Gradcu in na Ptuju ponovila (v ljutomerskem okraju je bil namesto Kukovca izvoljen Janko Sernek), pa se slovenska tabora nista mogla zediniti glede skupnega kandidata v Brežicah. Tako je slovenska politika (poleg Maribora) ostala tudi brez tega volilnega okraja (ob dvojni slovenski kandidaturi je zmagal nemški kandidat Janez Janeschitz, ki ga je leta 1874 zamenjal (nemški) kandidat Ignac Žnideršič). Razen tega je leta 1873 Adamovič odstopil, s čimer je slovenska politika izgubila še en poslanski mandat (tega je osvojil nemški kandidat Feliks Schmidt). Na drugi strani je bil leta 1876 namesto Brandstetterja, ki je odstopil, v mariborskem okraju izvoljen Fran Radej, tako da se je slika delno popravila.²⁴

V teh dveh mandatih so bili od sedmih slovenskih poslancev štirje pravniki ter po en zdravnik, bogoslovec in posestnik. Med tistimi, ki so se leta 1870 prvič »preizkusili« v Gradcu, je bil posestnik in pravnik (študija sicer ni dokončal) Ivan Kukovec (1834 Pušenci pri Ormožu, 1908 Ljutomer). Sprva odvetniški pripravnik v Ljutomeru je po odhodu Jakoba Ploja postal vodilni slovenski politik ljutomerskega konca. Med leti 1870–95 je bil načelnik okrajnega zastopa in predsednik krajevnega šolskega sveta. Leta 1872 je v Ljutomeru ustanovil prvo slovensko okrajno posojilnico (leta 1874 jo je spremenil v zadrugo in ji načeloval vse do leta 1908). Med leti 1870–88 je bil v ljutomerski kmečki kuriji štajerski deželnozborski poslanec.²⁵

Tudi bogoslovec in pisatelj Franc Kosar (*1823 Braslovče, †1894 Ika pri Opatiji) je v začetku 70. let prvič sedel v poslanske klopi, ko je bil izvoljen v

²² Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma,« 306–13.

²³ Janez Cvirn, »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu 60-ih let 19. stoletja,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 524, 525.

²⁴ *Slovenski gospodar*, 1. 1. 1903. Melik, *Volitve*, 388–92. Čuček, *Svoji k svojim*, 58.

²⁵ *Kukovec, Ivan Nepomuk (1834–1908) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309061/>.

brežiškem okraju (na naslednjih volitvah ni bil uspešen). Pred tem je med leti 1859–65 deloval v Mariboru kot spiritual novega semenišča, nato pa se je (na zahtevo vlade) kot župnik in dekan preselil v Kozje. Potem je kot kanonik v Mariboru med leti 1872–81 predaval cerkveno pravo. Pripadal je mariborski konservativni (Ulagovi) struji. Leta 1893 je postal stolni dekan.²⁶

Kot slovenski liberalni kandidat je bil v slovenjegraškem okraju izvoljen Karel Adamovič (Adamovich de Csepin) (1829 Dunaj, 1874 Bad Gleichenberg), posestnik iz Tenja v Slavoniji in od leta 1858 tudi lastnik velenjskega gradu (še pred koncem drugega mandata je predčasno odstopil). Bil je pribočnik bana Josipa Jelačića. Leta 1857 se je poročil z Bianco, grofico Wickenburg.²⁷

Sin posestnika in pravnik Fran Radej (1830 Rajhenburg, 1903 Gradec) se je ostalim poslancem pridružil leta 1876 (štajerski deželnozborski poslanec je ostal do leta 1896; med leti 1887–90 ter 1895–96 je bil namestnik štajerskega deželnega glavarja). Začel je kot pripravnik, nato pa je delal kot notar v Slovenski Bistrici. Leta 1872 se je ustalil v Mariboru. Poročen je bil s Heleno Ano Latterer von Lintenburg, hčerko mariborskega generalmajorja (več sinov je službovalo v avstrijski vojski; drugi sin Franz Radej je bil zdravnik generalštaba in šef sanitete 11. armadnega poveljstva (poplemeniten leta 1918), tretji sin Johann Radej je bil polkovnik in poveljnik 11. ulanskega regimenta (poplemeniten leta 1916), medtem ko je bil peti sin Konstantin Radej mornariški častnik in leta 1921, že v času Prve republike, povišan (po nazivu, ne činu) v kontraadmirala).²⁸

Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru na začetku 70. let niso delovali enotno, razhod se je celo vse bolj poglobljajal. Potem ko je v Slovenj Gradcu odstopil še Adamovič, sta slovenski strani poleg Vošnjaka in Dominkuša v Celju ostala le še Janko Sernec v Ljutomeru in Michael Hermann na Ptujju, torej štirje poslanci (trije pravniki in en zdravnik).²⁹ Toda že sredi 70. let so

²⁶ Kosar, *Franc, prelat (1823–1894) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi292572/>.

²⁷ *Šaleški Biografski Leksikon. Karel I. pl. Adamovich de Csepin*, pridobljeno 28. 3. 2019, <http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=605>.

²⁸ Arno Kerschbaumer, *Nobilitierungen unter der Regentschaft Kaiser Franz Joseph I. / I. Ferenc József Király (1914–1916) (Laßnitzhöhe : F. Andreas, 2017), 272, 273. Rezension Priv.-Doz. Mag. DDr. Wiesflecker MAS, LL. M., MA, Bereichsleiter am stmk. Landesarchiv in Graz*, pridobljeno 29. 3. 2019, <http://www.genekult.com/buecher/nobilitierungen-unter-der-regentschaft-kaiser-franz-joseph-i-i-ferenc-jozsef-kiraly-1914-1916/rezension-priv-do-z-mag-ddr-wiesflecker-mas-ll-m-ma-bereichsleiter-am-stmk-landesarchiv-in-graz/>. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 108 (2017): 220, 221. Vasilij Melik, »Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika«, v: Melik, *Slovinci 1848–1918*, 616. Franc Rozman, »Admirali avstro-ogrske mornarice s Spodnje Štajerske,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 81, št. 4 (2010): 33–35.

²⁹ Melik, *Volitve*, 388–92.

se strasti umirile, saj se je bila zaradi hudega nemškega liberalnega pritiska štajerska slovenska stran prisiljena vrniti na pota slogaške politike (kot edini se je za konservativca opredelil Michael Hermann).³⁰

Edini novi poslanec v Gradcu je bil leta 1871 Janko Sernec (1834 Slovenska Bistrica, 1909 Maribor), brat Josipa Serneca, ki je bil po študiju prava kratek čas odvetniški kandidat v Mariboru, Gradcu in v Karlovcu. Po vrnitvi v Maribor je delal kot koncipient v Dominkuševi odvetniški pisarni, dokler ni leta 1865 odprl lastne odvetniške pisarne v Kozjem. Od leta 1869 je bil ponovno odvetnik v Mariboru in je to ostal skoraj do smrti. Kot pravnik je opravil veliko delo s poljudnim razlaganjem zakonov in s pozivanjem, naj Slovenci zahtevajo sodnopravne zapisnike v svojem jeziku. Proučeval je kmečko-delavske razmere in se zavzemal za združništvo. V prvi polovici 60. let je bil eden pomembnejših slovenskih politikov na Spodnjem Štajerskem. Bil je med ustanovitelji Slovenskega naroda, leta 1871 pa v ljutomerski kmečki kuriji izvoljen v štajerski deželni zbor.³¹

* * *

Če odmislimo leto 1848, ko poslancev po nacionalni pripadnosti še ne moremo razvrščati, je v slabih dvajsetih letih (1861–1878) slovensko politiko v Gradcu zastopala polovica pravnikov (7 od 14), kar zgolj potrjuje tezo o njihovi veliki zastopanosti na političnem parketu,³² potem po dva posestnika in zdravnika ter bogoslovec, gospodarstvenik in gostilničar. V tem času so bili med poslanci tudi trije župani.

Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1861–1878

kmečka kurija

1861

– Michael Hermann (Pt.)

1865

– Radoslav Razlag³³ (Ce.)

³⁰ Čuček, *Svoji k svojim*, 58. Prim. Andrej Studen, »Liberalcem so kmetje španska vas. Težave podeželskih občin in problem javne varnosti na Spodnjem Štajerskem v sedemdesetih letih 19. stoletja,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 1 (2006): 36–64.

³¹ Filip Čuček, »Janko Sernec,« v: *Slavni slovenski pravdarji*, 142.

³² Prim. Gašparič, »Ivan Šusteršič,« 166.

³³ Izvoljen namesto Mörtla.

1867

- Radoslav Razlag³⁴ in Janez Lipold (Ce.)
- Josip Vošnjak in Ferdinand Dominkuš³⁵ (Mb.)
- Jožef Rak (Sg.)
- Matija Prelog (Ljut.)
- Michael Hermann (Pt.)
- Alojzij Lenček (Brež.)

1869

- Ivan Žuža (Ce.)

1870

- Josip Vošnjak in Ferdinand Dominkuš (Ce.)
- Karel Adamovič (Sg.)
- Ivan Kukovec (Ljut.)
- Michael Hermann (Pt.)
- Franc Kosar (Brež.)

1871

- Josip Vošnjak in Ferdinand Dominkuš (Ce.)
- Karel Adamovič³⁶ (Sg.)
- Michael Hermann (Pt.)
- Janko Sernek (Ljut.)

1876

- Fran Radej³⁷ (Mb.)

Poimenski seznam 1861–1878 (in poklicna struktura)

- Adamovič Karel – posestnik
- Dominkuš Ferdinand – pravnik
- Hermann Michael – pravnik
- Kosar Franc – bogoslovec
- Kukovec Ivan – pravnik
- Lenček Alojzij – gospodarstvenik/župan
- Lipold Janez – posestnik/župan
- Prelog Matija – zdravnik
- Radej Fran – pravnik

³⁴ Leta 1869 odstopil, namesto njega Žuža.

³⁵ Njegova izvolitev leta 1869 razveljavljena, namesto njega Seidl.

³⁶ Leta 1873 odstopil, namesto njega Schmitt.

³⁷ Izvoljen namesto Brandstetterja.

- Rak Jožef – gostilničar/župan
- Razlag Radoslav – pravnik
- Sernec Janko – pravnik
- Vošnjak Josip – zdravnik
- Žuža Ivan – pravnik

VIRI IN LITERATURA

Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918*. Teilband 1: A–L; Teilband 2: M–Z. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.

Karin Almasy, *Wie aus Marburgern 'Slowenen' und 'Deutsche' wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus, 2014.

Janez Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem.« *Zgodovinski časopis* 48, št. 3 (1994): 329–32.

Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci*. Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.

Janez Cvirn, »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu 60-ih let 19. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 523–29.

Janez Cvirn, »Štajerski provizorični deželni zbor 1848 in narodno vprašanje.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 1 (2011): 86–102.

Janez Cvirn, *Trdnjanski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.

Filip Čuček, »Janko Sernec.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrhi in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 142.

Filip Čuček, *Svoji k svojim*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

Ferdinand Dominkuš (1829–1901) – Slovenska biografija. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi177535/>.

Jure Gašparič, »Ivan Šusteršič.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrhi in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2018, 166.

Hermann, Mihael (1822–1883) – Slovenska biografija. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi230085/>.

Mateja Jeraj, »Ferdinand Dominkuš.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrhi in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 136, 137.

Kosar, Franc, prelat (1823–1894) – Slovenska biografija. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi292572/>.

Vasilij Melik (ur.), *Josip Vošnjak. Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Kukovec, Ivan Nepomuk (1834–1908) – Slovenska biografija. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309061/>.

Lenček Alojzij. Pridobljeno 28. 3. 2019, www.posavci.si/osebe/lencek-alojzij/248/.

Lipold, Janez (1811–1878) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi332434/>.

Vasilij Melik, »Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika.« V: Vasilij Melik: *Slovinci 1848–1918. Razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002, 608–20.

Vasilij Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma.« V: Vasilij Melik: *Slovinci 1848–1918. Razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002, 303–06.

Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946. Katalog k razstavi (ur. Jerneja Ferlež). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.

Prelog, Matija (1813–1872) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi458498/>.

Razlag, Radoslav (1826–1880) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi492134/>.

Rezension Priv.-Doz. Mag. DDr. Wiesflecker MAS, LL. M., MA, Bereichsleiter am stmk. Landesarchiv in Graz. Pridobljeno 29. 3. 2019, <http://www.genekult.com/buecher/nobilitierungen-unter-der-regentschaft-kaiser-franz-joseph-i-i-ferenc-jozsef-kiraly-1914-1916/rezension-priv-doz-mag-ddr-wiesflecker-mas-ll-m-ma-bereichsleiter-am-stmk-landesarchiv-in-graz/>. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 108 (2017), 220, 221.

Franc Rozman, »Admirali avstro-ogrske mornarice s Spodnje Štajerske.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 81, št. 4 (2010): 29–45.

Andrej Studen, »Liberalcem so kmetje španska vas. Težave podeželskih občin in problem javne varnosti na Spodnjem Štajerskem v sedemdesetih letih 19. stoletja.« V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 1 (2006): 36–64.

Šaleški Biografski Leksikon. Jožef Rak. Pridobljeno 28. 3. 2019, <http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=608>.

Šaleški Biografski Leksikon. Karel I. pl. Adamovich de Csepin. Pridobljeno 28. 3. 2019, <http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=605>.

Vošnjak, Josip (1834–1911) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi813114/>.

Žuža, Ivan (1830–1903) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi916290/>.

SLOVENE MEMBERS OF THE STYRIA PROVINCIAL ASSEMBLY IN THE PERIOD BETWEEN 1848 AND 1878

Summary

It is hard to determine the national structure of members of the assembly in the period of the Revolutions of 1848, for the national question has not yet been important and the members of the assembly have not yet positioned themselves nationally. After the reconstruction of the constitutional life, the national question became more important. Even if the 1861 elections were still without a distinguished national charge, this has changed and since the 1867 elections, the national component has played a constant role in the Lower Styria political life.

The Slovene side could count only on members of the provincial curia. In 1861 they (conditionally) got one seat in the assembly (German conservative from Ptuj, Michael Hermann), who joined the Slovene party; it was in 1865 that on the Slovene side Radoslav Razlag from Celje provincial curia got the new (or the first real) mandate. In the next election (in 1867), Radoslav Razlag (he was replaced by Ivan Žuža in 1869 after his resignation at the substitute elections) and Janez Lipold in Celje provincial curie, v celjski kmečki kuriji, Josip Vošnjak and Ferdinand Dominkuš in Maribor curie (after invalidated election Seidl, a German candidate was elected in 1869, Jožef Rak in Slovenj Gradec, Matija Prelog in Ljutomer, Michael Hermann in Ptuj, and Alojzij Lenček in Brežice curie were elected.

In the 1870 elections, Josip Vošnjak and Ferdinand Dominkuš were elected in Celje, Karel Adamovič in Slovenj Gradcu, Ivan Kukovec in Ljutomer, Michael Hermann in Ptuj, and Franc Kosar in Brežice. The 1871 elections gave the same results in Celje, Slovenj Gradec and Ptuj, whereas there was a change in Ljutomer district, where Janko Sernec was elected instead of Kukovec (in 1873 Adamovič resigned and in 1876 Fran Radej was elected instead of Brandstetter).

SLOWENISCHE ABGEORDNETE IN DEM STEIRISCHEN LANDTAG 1848–1878

Zusammenfassung

Für die Periode der Märzrevolution ist es fast unmöglich, die nationale Struktur der Abgeordneten zu bestimmen, denn die nationale Frage war im Landtag noch nicht aktuell und die Abgeordneten selbst äußerten sich im Sinne der Nationalität auch noch nicht so genau. Nach der Wiederherstellung des verfassungsgemäßen Lebens wurde die nationale Note immer aktueller. Wenn die Wahlen von 1861 noch ohne starker nationalen Bestrebungen verliefen, wurde die nationale Komponente ab den Wahlen von 1867 auch in der Untersteiermark schon eine Konstante des politischen Lebens.

Die slowenische Seite konnte nur mit Abgeordneten aus Landeskurien rechnen. Im Jahr 1861 bekam sie (bedingt) nur einen Abgeordneten (deutscher Konservativer Michael Hermann aus Ptuj/Pettau), der sich der slowenischen Seite anschloss; erst im Jahr 1865 bekam die slowenische Seite mit Radoslav Razlag in der Celje/Cilli Landeskurie einen neuen (bzw. in Wirklichkeit ersten) Mandat. Bei den nächsten Wahlen (im Jahr 1867) wurden Radoslav Razlag (im Jahr 1869 wurde er nach den Ersatzwahlen von Ivan Žuža ersetzt) und Janez Lipold in der Celje/Cilli Landeskurie, Josip Vošnjak und Ferdinand Dominkuš in der Mariborer/Marburger (nach der annullierten Wahl wurde im Jahr 1869 der deutsche Kandidat Seidl gewählt), Jožef Rak in der Slovenj Gradec/Windischgratzer, Matija Prelog in der Ljutomerer/Luttenberger, Michael Hermann in der Ptuj/Pettauer und Alojzij Lenček in der Brežice/Ranner Landeskurie gewählt.

Bei den Wahlen im Jahr 1870 wurden Josip Vošnjak und Ferdinand Dominkuš in Celje/Cilli, Karel Adamovič in Slovenj Gradec/Windischgratz, Ivan Kukovec in Ljutomeru/Luttenberg, Michael Hermann in Ptuj/Pettau und Franc Kosar in Brežice/Rann gewählt. Im Jahr 1871 waren die Wahlergebnisse in Celje/Cilli, Slovenj Gradcu/Windischgratz und in Ptuj/Pettau gleich, wobei im Ljutomerer/Luttenberger Bezirk statt Kukovec Janko Sernec gewählt wurde (im Jahr 1873 trat Adamovič zurück, während im Jahr 1876 Fran Radej statt Brandstetter gewählt wurde).

Hitlerizem v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja¹

Mateja Ratej*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94:329.18(497.412)"193"

Mateja Ratej: Hitlerizem v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 90=55(2019), 2, str. 19–41

Avtorica se v kulturno zgodovinski študiji ukvarja s pojavom hitlerizma na širšem območju Maribora v tridesetih letih 20. stoletja. Ker je bil hitlerizem v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana politična dejavnost, je mogoče primere suma širjenja hitlerjevske propagande v tridesetih letih 20. stoletja spremljati v kazenskih spisih okrožnega sodišča v Mariboru. Iz njih sledi, da so leta 1939 po obnovi delovanja Kulturbunda v to nemško društvo ob bogati agitaciji vstopali tudi številni Slovenci širše mariborske okolice. Poenostavljeno, črno-belo zamisel, da bi (zlasti štajerske) Slovence, ki so se v okviru sočasnih socialnih gibanj ogrevali za nacistično ideologijo, izenačili in odpravili z deviantno oznako nemčurji, ki je zadevala čas nacionalnih gibanj v drugi polovici 19. stoletja, sprejelo tudi slovensko zgodovinopisje druge polovice 20. stoletja, kar je znatno zavrlo procese skupnostnega soočanja z lastno preteklostjo. Avtorica ugotavlja, da pri tistih, ki so zlasti po *Anschlussu* (1938) v Hitlerjevi ideologiji videli boljšo prihodnost, ni šlo za odklonsko obnašanje posameznih odpadnikov v nacionalnem gibanju, temveč za množično psihozo prebivalstva na severni jugoslovanski meji, ki je izvirala iz okoliščin velike socialne neenakosti.

Ključne besede: hitlerizem, Tomo Turato, Josip Kolšek, Josip Čemer, zgodovina mentalitet

¹ Obsežnejše besedilo o hitlerizmu na širšem območju Maribora v tridesetih letih 20. stoletja bo avtorica objavila v monografiji *Svastika na pokopališkem zidu*, ki bo izšla pri založbi Beletrina ob osemdesetletnici nemške okupacije.

* dr. Mateja Ratej, znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija, mratej@zrc-sazu.si

1.01 Original Scientific Article
UDC 94:329.18(497.412)"193"

Mateja Ratej: Hitlerism in the Wider Maribor Surroundings in the 1930s. Review for History and Ethnography, Maribor 90=55(2019), 2, pp. 19–41

The author of this cultural-historical treatise discusses Hitlerism in the wider Maribor surroundings in the 1930s. Hitlerism was a prohibited political activity in the Kingdom of Yugoslavia and therefore the cases of suspected spread of Hitler propaganda can be analysed based on the Maribor district court criminal records. These records show that in 1939, after the revival of Kulturbund, many Slovenes from Maribor and its wider surroundings joined this German society. Simply said, the black-white idea to unify all (foremost Styria) Slovenes that were impressed by the Nazi ideology with the deviant remark Germanophiles and which was characteristic for the nationalistic movements in the second half of the 19th century, was also accepted by the 20th Slovene historiography. The above mentioned heavily influenced the processes of collective facing one's past. The author states that people who, mostly after the *Anschluss* (1938), saw a better future in Hitler's ideology did not behave in a deviant manner like rebellious individuals in a national movement, but it was more of a case of a mass psychosis of people on the northern Yugoslav border, which was the result of huge social inequality.

Key words: Hitlerism, Tomo Turato, Josip Kolšek, Josip Čemer, history of mentalities

Podatek, da je slovensko štajersko prebivalstvo v tridesetih letih 20. stoletja in zlasti v letih pred drugo svetovno vojno v nezanemarljivem številu željno pričakovalo nemško vojaško vkorakanje, je dobro znan zlasti v slovenski literaturi in spominskih izdajah tedaj živečih posameznikov.² Zdi se, da je prav zaradi fikcijskega mesta, kjer je bilo večinoma vpisano, to občutje množičnega pričakovanja nemške okupacije običajno odpravljeno kot karikiran, nekoliko namišljen in pretiravanja poln prizor razbrzdanega pričakovanja nacističnega režima na Štajerskem, ki naj bi v ideološko obarvanem leposlovju po drugi svetovni vojni služil za nazorno ilustracijo zaslepljene (Nemcem naklonjene) večine in uporne manjšine, ki je z nečloveškimi naporimi organizirala odpor proti okupatorju in sčasoma v upor mukoma pritegnila tudi množice štajerskih Slovencev, zaljubljenih v karizmo Adolfa Hitlerja.

Hitlerizem slovenskega štajerskega prebivalstva v veliki večini primerov ni pomenil organiziranega političnega delovanja v Hitlerjevi Nacionalsocialistični nemški delavski stranki, temveč je bil izražen v bolj ali manj odkritem simpatiziranju z nacističnim redom. Hitlerizem je štajerskim Slovincem pomenil predstavo o boljšem življenju, ki so ga videli v nemški državi od trenutka, ko je njeno vodenje prevzel Adolf Hitler. Ko so se začeli mariborski Nemci

² Za začetek in v ilustracijo omenimo pripoved Prežihovega Voranca v: *Zbrano delo*, 9. knjiga, 56.

kot »varuhi (južne nemške) jezikovne meje« v tridesetih letih 20. stoletja intenzivno obračati k nacizmu, ki jim je v prvi vrsti pomenil vnovično priključitev rodne dežele nemškemu kulturnemu krogu,³ so jim zaradi lojalnosti, ekonomske odvisnosti in v upanju po večji blaginji sledili tudi mnogi njihovi slovenski delavci in uslužbenci, med katerimi si je vsaj starejša generacija že po razpadu Avstro-Ogrske svojo prihodnost tako in tako predstavljala le v okvirih znane preteklosti (avstronostagija).

Nacionalna identiteta za nižje izobraženo in socialno podrejeno prebivalstvo Štajerske med svetovnjima vojnoma pogosto ni predstavljala kriterija umestitve v skupnost, ker jim življenjske okoliščine večinoma niso dopuščale vztrajanja v stališčih o abstraktnih nazorskih vprašanjih.⁴ Politična misel, ki je po prvi svetovni vojni vzpostavila narodnostno vprašanje kot ekskluzivno politično vprašanje,⁵ poleg tega ni več nagovarjala generacij desetletje kasneje, saj so te terjale jasno politično artikulacijo socialnega vprašanja pred nacionalnim, kar je bilo vidno tako v silovitosti razvoja komunističnega gibanja kot v strmem vzponu nacistične ideologije.

Tudi celjski slikar Dore Klemenčič se je lahko kot rezervni oficir jugoslovanske vojske ob začetku okupacije leta 1941 v občestni gostilni na Dolenjskem prepričal, da je razlika med nemškim redom in po balkansko nelogično, neracionalno in mnogokrat povsem stihijsko realnostjo jugoslovanske države marsikaterega Slovenca navdala z nestrpnim pričakovanjem Hitlerjeve vojske. Tega ni mogel razumeti, v mislih mu je neprestano odmeval monolog Štajerca, ki je glasno in prepričano pojasnjeval gostom v gostilni: »Nemci delajo, delajo, oni so flisig. Nimajo časa se pucat. Oni grejo forverc! Aber jooo! To ni več hohštapteraj totih Srbov. Pri Nemcih je treba biti flisig. Oni imajo red. Vsak bo živel dobro, kdor dela ... aber jooo.«⁶

* * *

Ker je bil hitlerizem v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana politična dejavnost in ga je podobno kot komunizem obravnavalo posebno Državno sodišče za zaščito države v Beogradu, ki je kot izredno sodišče obravnavalo postopke v zvezi z rušenjem državne ureditve, je mogoče primere suma širjenja

³ Pollack, *Smrt v bunkerju*, 18, 78–79; Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*, 254; Jančar, *In ljubezen tudi*, 51.

⁴ Judson, *Guardians of the Nation*, 238; Glej tudi monografije avtorice *Vojna po vojni; štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja* in *Markuzzijev madež; rojevanje človekovih pravic po prvi svetovni vojni*.

⁵ Šnuderl, *Osvobojene meje*, 185.

⁶ Klemenčič – Maj, *Izgnubljeni zapiski*, 41.

hitlerjevske propagande v tridesetih letih 20. stoletja spremljati v kazenskih spisih okrožnega sodišča v Mariboru, ki jih hrani mariborski Pokrajinski arhiv. Mariborsko okrožno sodišče je v tridesetih letih 20. stoletja obsegalo sreska oziroma okrajna sodišča v Marenbergu (današnje Radlje), Ormožu, Prevaljah, Ptuju, Slovenski Bistrici, Mariboru in Lenartu; okrajna sodišča v Gornji Radgoni, Ljutomeru in Dolnji Lendavi so bila leta 1938 priključena k novo oblikovanemu okrožnemu sodišču v Murski Soboti, ki je dotlej podobno kot njemu priključena sodilo pod mariborsko okrožno sodišče.⁷

Kot sledi iz kazenskih spisov, so leta 1939 po obnovi delovanja Kulturbunda (Švabsko-nemška prosvetna zveza oziroma Schwäbisch-Deutscher Kulturbund) vanj ob bogati agitaciji vstopali tudi številni Slovenci širše mariborske okolice. Vendarle je poenostavljeno črno-belo zamisel, da bi (zlasti štajerske) Slovence, ki so se v okviru sočasnih socialnih gibanj ogrevali za nacistično ideologijo, izenačili in odpravili z deviantno oznako nemčurji, ki je zadevala čas nacionalnih gibanj v drugi polovici 19. stoletja,⁸ sprejelo tudi slovensko zgodovinopisje druge polovice 20. stoletja, kar je znatno zavrlo procese skupnostnega soočanja z lastno preteklostjo. Da pri tistih, ki so zlasti po nemški priključitvi Avstrije leta 1938 v Hitlerjevi ideologiji videli boljšo prihodnost, ni šlo za odklonsko obnašanje posameznih odpadnikov v nacionalnem gibanju, temveč za množično psihozo prebivalstva na severni jugoslovanski meji, ki je izvirala iz okoliščin velike socialne neenakosti, med drugim razkrivajo kazenskim spisom priložena »pisma o glasu« – za osumljenca je takšno osebnostno karakteristiko izdala matična občina, ki govorijo o tem, da je v večini primerov šlo za običajne ljudi »na dobrem glasu«.

Večina nosilcev kazenskih zadev hitlerizma so bili mariborski, ptujski in okoliški Slovenci delavskega, obrtniškega ali kmečkega stanu (zlasti viničarji mariborske okolice, Haloz in Slovenskih goric) ter delavci in kmetje Dravske in Mežiške doline ter Kozjaka, ki so v bolj ali manj sproščenih okoliščinah na javnih mestih opevali verjeten prihod Hitlerja, da bi »naredil red«, pognal Čiče (primorski begunci) in Srbe ter vrnil Štajersko tja, kamor spada, tj. v nemške roke. Mržnja, ki se je razvila zlasti med mariborskimi Slovenci do primorskih rojakov, ki so prišli v Maribor kot begunci po prvi svetovni vojni in so po mnenju prvih zasedali mesta v najboljših državnih službah, je po nemški zasedbi Avstrije dosegla vrhunec in je bila (ob odsotnosti judovskega prebivalstva) pri mnogih ekonomsko obubožanih Štajercih učinkovit sprožilec za priklon nacistični ideji, k čemur je znatno pripomogla politična dikcija nemške narodne manjšine.

⁷ Melik, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja!*, 39, 125–126.

⁸ Glej npr.: Hitlerjevstvo in nemškutarstvo, *Slovenski gospodar*, 8. 8. 1934, 1.

Jugoslovanska država je politični vzpon Hitlerja od prihoda na oblast leta 1933 spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo,⁹ o čemer je govorila tudi vloga posebnega beograjskega Državnega sodišča za zaščito države. Tamkajšnji državni tožilci so zadeve hitlerizma, ki bi jih morali obravnavati enako energično, kot so to zgledno počeli v primerih obtožb zaradi komunizma, vračali v obravnavo na redno sodišče s predlogom o sojenju po Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi oziroma so jih zavračali z utemeljitvijo, da ni osnove za kazenski pregon. Mariborsko sodišče je nato zlasti v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja primere večkrat puščalo nezaključene, po letu 1938 pa je protagonistom hitlerjevske propagande izrekalo kazni od najvišje zaporne, t. i. robije, do pogostejših strogega zapora ali pripora. Kljub splošni amnestiji s 5. septembra 1939, ki je zadevala predvsem obsojence za hitlerjevsko propagando, kar je na mariborskem okrožnem sodišču rešilo zapora vsaj trideset oseb, je bilo največ sodb zaradi hitlerizma izrečenih prav v tem letu. Bolj ko se je nato bližala vojna, hitreje so tudi mariborski sodniki večkrat zgolj z zaslišanji ali oprostilnimi sodbami zaključevali kazenske zadeve, ki so zadevale hitlerizem, in več je bilo pritožb mariborskega državnega tožilstva na premile sodbe.

»Mi v Mariboru zajebavamo žandarmerijo in policijo, pa nam nič ne morejo,« se je spomladi 1939 pred kmečkimi fanti iz Gorišnice pohvalil mladi domačin, ki je kot delavec delavnice državnih železnic začasno bival na mariborskem Pobrežju.¹⁰ Kljub nazorni ilustraciji slovenskega hitlerjanca o boleči nemoči mariborske policije pri preganjanju hitlerizma so morali privrženci skrajne ideologije vendarle vse do aprila 1941 računati z zapornimi kaznimi. Sistem je vselej propusten za pogumne posameznike, ki so pripravljeni prevzeti osebno tveganje, to je v primerih sojenja obtoženim hitlerjevske propagande dokazoval mariborski državni tožilec Karl Košenina (letnica rojstva in smrti neznani), a tudi mariborska sodnika, Korošec iz Borovelj Josip Čemer (1888–?) in na otoku Krku rojeni agilni član Sokola Tomo Turato (1885–?). Medtem ko sta bila sodnika v letih najhujšega porasta hitlerizma (1938–1939) bolj ali manj nepopustljiv in dosleden tandem, je v letu 1940 Turata nadomestil mlajši Josip Kolšek (1897–?). Omenjeni pravniki so bili še zadnji branik proti hitlerizmu v službi države na širšem območju Maribora v času, ko je tam pred koncem tridesetih let 20. stoletja le še malokdo verjel, da bo Kraljevina Jugoslavija obstala.

Primere hitlerizma je v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja na mariborskem okrožnem sodišču obravnaval sodnik Josip Tombak (1881–?), prvo ohranjeno sodbo s področja hitlerizma pa je aprila 1932 dosodil sodnik

⁹ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2. del, 67; Nećak, *Avstrijska legija II.*, 30–35.

¹⁰ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 772/39, prijava žandarmerijske stanice v Gorišnici, 16. 5. 1939.

Ivan Zemljič (1877–?).¹¹ Zgovorno je dejstvo, da se po letu 1941 izgubi sled za mariborskimi pravniki, ki so bili povezani z (resda bolj malo uspešnim) zadrževanjem nacifikacije Slovencev širšega mariborskega prostora. Čeprav se je Josip Kolšek po vrnitvi iz Nemčije (verjetno iz koncentracijskega taborišča) avgusta 1945 ponovno vselil v družinsko stanovanje hiše na mariborski Kopališki ulici, ki je bila tedaj del narodne imovine, pred vojno pa je bila v lasti nemškega odvetnika Otta Blankeja,¹² se ni moč ubraniti vtisa, da tako kot slovenska skupnost po koncu druge svetovne vojne ni želela govoriti o slovenskih privržencih Adolfa Hitlerja, tako tudi ni imela interesa po ohranjanju spomina na sodnike, ki so bili v najtežjih razmerah čistilci Avgijevega hleva – mariborskega javnega govora in prostora.

Čeprav so zlasti komunistični pisci v tridesetih letih 20. stoletja pogosto in dosledno pisali o nevarnosti razrasta hitlerizma med slovenskim prebivalstvom ob severni jugoslovanski meji, ki so jo vsaj nekateri omalovaževali kot »versajski plot«, in je jasno odklonilna dikcija do hitlerizma dobila svoje mesto tudi v tedanjem mariborskem javnem prostoru, že površen prelet kazenskih spisov s področja hitlerjevske propagande razkriva presenetljivo podrobnost.¹³ V desetletju pred vojno se je v splošnem pojmovanju mestoma izrisovalo precej nejasno razlikovanje med (prav tako ilegalno delujočim) komunizmom in nacizmom, ki je med nižje izobraženim in politično neosveščenim prebivalstvom širšega mariborskega prostora oboje veljalo za skrajno, dražljivo in nekoliko romantično obliko političnega boja.

Glede na obstoj več kot sto petdeset spisov, ki se nanašajo na hitlerizem in jih bom podrobneje obravnavala v nastajajoči znanstveni monografiji, je verjetnost, da je gradivo okrnjeno, majhna, a zaradi kasnejšega nastopa nacističnega režima v Mariboru vendarle ne nična, še posebno, ker med akterji spisov skorajda ni pripadnikov mariborske nemške skupnosti, nekateri kazenski spisi najbolj vnetih nemško usmerjenih obsojencev pa kljub izdanim obtožnicam in razpisanim glavnim razpravam ne vsebujejo sodb. Za pričujočo raziskavo so vsi kazenski primeri enako relevantni, naj so se zaključili s sodbo ali zgolj z zaslišanjem, saj dokazujejo, da so inkriminirane izjave, ki so bile večinoma predmet kazenskih zadev, obstajale v javnem diskurzu ne glede na to, da jih sodstvo ni bilo zmožno vselej sankcionirati. S kulturno zgodovinskega vidika

¹¹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka; Sokolstvo, *Mariborski večernik Jutra*, 22. 1. 1938, 2; Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU), »Dr. Ivan Hojnik«, *Jutro*, 20. 9. 1939; *Seznam osebja pravosodne uprave za Slovenijo*, 14, 17.

¹² PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka.

¹³ Kraigher, *Slovenstvo in hitlerizem*, 408–414; Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga, 119; Obramba zoper hitlerizem, *Slovenski gospodar*, 18. 10. 1933, 1; Eno leto hitlerjanstva, *Slovenski gospodar*, 7. 2. 1934, 1; Hitlerjevstvo in nemškutarstvo, *Slovenski gospodar*, 8. 8. 1934, 1; Nevarna gibanja hitlerjancev v Gradcu, *Slovenski gospodar*, 2. 3. 1938, 1.

nas bolj kot posamična kazniva dejanja zanima splošna družbena klima trenutka pred drugo svetovno vojno, na katero so tovrstna kazniva dejanja brez dvoma močno vplivala.

Če je od začetka tridesetih let 20. stoletja do leta 1937 mariborsko okrožno sodišče vsako leto obravnavalo po nekaj kazenskih zadev (od tri do pet), ki so zadevale hitlerizem, je številka močno poskočila leta 1938 (na skoraj dvajset), kar je bila posledica nemške priključitve Avstrije. Z nemškim napadom na Poljsko je postajalo leta 1939 število zadev malodane neobvladljivo (sedemdeset), medtem ko je bilo leta 1940 s hitlerizmom povezanih nekaj manj kot petdeset zadev, upad pa je bil nemara povezan z vsaj delno streznitvijo mariborskega in okoliškega prebivalstva glede na nemško izrazito napadalno vlogo v dotedanjem poteku vojne v Evropi. Do aprila 1941 je mariborsko okrožno sodišče spet obravnavalo skoraj deset kazenskih zadev, nastalih zaradi simpatiziranja s Hitlerjevo ideologijo.

* * *

Kovač Franc Zel, ki je izhajal z Dravskega polja, je sredi tridesetih let 20. stoletja živel na mariborskem Pobrežju. Maja 1935 sta ga policiji prijavila zakonca Mastnak, ki sta bila Zelova podnajemnika, saj je z njima grobo obračunal zaradi moževe udeležbe na majskih parlamentarnih volitvah, medtem ko je bila soproga, ki v prvi jugoslovanski državi kot ženska ni imela volilne pravice, od stanodajalca tepena. Ogorčena nad prikazanim je prijela za kuhinjski nož, ki ga je po medsebojnem prerivanju na srečo vseh vpletenih dobil v roke, zlomil in odvrigel napadeni Mastnak, ki se je preživljal kot tkalec. Nemir se je tedaj toliko poglobel, da je Zel lahko ubesedil svoj srd, rekoč Mastnaku: »Zakaj si šel volit danes? Ko bi bil tukaj Hitler, bi šel tudi jaz volit, a ko so take svinje v Jugoslaviji, nisem šel in tudi ti ne bi smel iti.« Takoj zatem je Zel zakoncema odpovedal stanovanje. Čeprav je po zaslišanju »trdovratno zanimal« protidrжавno vedenje, je policijski zapisnik vendarle pred zaključno piko nasilneža označil kot verjetnega simpatizerja Adolfa Hitlerja.¹⁴

Triintridesetletni Zel, ki je imel ženo in dva otroka ter je svoj priimek zapisoval kot Sel, je na zaslišanju povedal, da sta ga še ne tridesetletna zakonca spravila ob živce z nenehnim pozivanjem, naj se udeleži volitev. Ker je marca 1935 po njegovem mnenju neupravičeno izgubil službo kovača v delavnici državnih železnic, je bil jezen na jugoslovansko oblast, zato na udeležbo na

¹⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 585/35, poročilo žandarmerijske stanice Tezno mariborskemu državnemu tožilstvu, 7. 5. 1935.

volitvah še pomislil ni.¹⁵ V obtožnici mariborskega državnega tožilstva je bilo sredi junija 1935 poudarjeno, da je Zelov izpad sprožal »nerazpoloženje zoper politični red v državi«, zaradi česar je bil v začetku oktobra 1935 obsojen (sodnik Josip Tombak) na plačilo denarne kazni oziroma v primeru neizterljivosti na osemdnevno zaporno kazen.¹⁶

V letu 1937 mariborsko okrožno sodišče ni obravnavalo primerov hitlerjevske propagande, takšen izkaz kazensko pravne dokumentacije, ki je bil povezan s poostrenim nadzorom režima in policijskih organov nad komunističnim gibanjem, pa ni mogel biti odraz realnega stanja duha v Mariboru in okolici, kjer je že v naslednjem letu dobesedno izbruhnil vulkan slavljenja in občudovanja nacističnega režima. O trdni prisotnosti hitlerizma v slovenskem prostoru je govorila tudi brošura *Hitlerjevci v Sloveniji*, ki je izšla ob koncu leta 1937 pod idejnim vodstvom levičarskega študenta ljubljanske univerze Bena Andervalda in je bila že v januarju naslednjega leta z odlokom ministra za notranje zadeve Antona Korošca prepovedana, medtem ko se je Andervald zagovarjal pred ljubljanskim sodiščem.¹⁷

Brošura na osemindvajsetih straneh je bila pravzaprav zbirka kratkih poročil o hitlerjanskem gibanju iz nekaterih najbolj izpostavljenih slovenskih mest: Maribora, Ptuja, Slovenske Bistrice, Slovenskih Konjic, Kočevja, Celja, Šoštanja, Hrastnika, Ljubljane in z Jesenic. Kot je bilo značilno za tedanjo komunistično dikcijo, so pisci (verjetno Andervald) že uvodoma brez ovinjarjenja zapisali: »Hitlerjevci hočejo Slovenijo! Vemo, da se bo zdela mnogim, premnogim ta trditev pretirana. Toda prav zato, da to trditev dokažemo, da pokažemo, kako vsestransko se oni pripravljajo za zavzetje Slovenije z mečem v roki, prav zato izdajamo to knjižico. Zlasti pa jo izdajamo zato, da bo vzdramila vse Slovence in jih pomagala združiti proti skupnemu sovražniku, ki nam preti vzeti naš slovenski jezik, našo slovensko kulturo, našo svobodo in naš kruh. Hitlerjevci hočejo Slovenijo. Ona bi jim odprla pot na Balkan, na Jadran in v Sredozemlje, ona bi jim olajšala 'Drang nach Osten' – pot do tujih bogastev.«¹⁸

Pisec poročila iz Maribora je ocenjeval, da je bila tamkajšnja nemška narodna manjšina do Hitlerjevega prihoda na oblast lojalna jugoslovanski državi, medtem ko je prišlo zlasti v drugi polovici tridesetih letih 20. stoletja do

¹⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 585/35, Zaslišba obdolženca – Franc Zel, 29. 5. 1935.

¹⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 585/35, obtožnica, 18. 6. 1935; V imenu Nj. Vel. kralja, 7. 10. 1935.

¹⁷ *Hitlerjevci v Sloveniji*, *Slovenska vas*, 1. 1. 1938, 3; Prepovedana brošura, *Glas delavca*, 21. 1. 1938, 2; Vlasto Kopač, Trem tovarišem, *Planinski vestnik*, junij 2015.

¹⁸ *Hitlerjevci v Sloveniji*, 1. (Za prijazno posredovanje kopije brošure se zahvaljujem sodelavcem domoznanskega oddelka celjske osrednje knjižnice.)

drastične spremembe njihovih pogledov, vidne že v oblačilni kulturi – moški so v znak privrženosti nemštvu nosili kratke jopiče, bele nogavice in zelen ali rjav štajerski klobuk, ženske pa zeleno ali rdeče obrobljene bele ali črne majice, bele nogavice in štajerske klobuke. Mnoge mariborske trgovine in trafike so krasile Hitlerjeve slike, v nemškem jeziku izhajajoči *Mariborer Zeitung* pa je postal žarišče širjenja nacistične ideologije. Kot nacistično usmerjene je mariborski poročevalec omenil zlasti društvo nemških visokošolcev, športni klub Rapid, moško pevsko društvo ter mariborsko elitistično društvo Schlaraffia. Nemške bojne skupine so se po njegovih podatkih pod vodstvom visokošolcev urile na Rogli. Poročilo je govorilo o pozdravni deputaciji iz Maribora, Celja in Ptuja pri Hitlerju, kakor tudi o sprejemu mariborskega industrialca Josipa Hutterja pri nemškem vodji.¹⁹

Ptujski poročevalec je ocenil, da so bile pod močnim vplivom hitlerjancev tako vinorodne Haloze »s svojo znano bedo« kot (le malce manj socialno ogrožene) Slovenske gorice, medtem ko so bila tudi na Ptuju žarišča širjenja nacistične ideje športna, pevka ipd. nemška društva. Kot vodilne ptujske agitatorje nemštva je izpostavil odvetnika Sixtusa von Fichtenaua in zloglasnega industrialca Alberta Scharnerja. Poročevalec iz Slovenske Bistrice je tamkajšnje razmere z vidika razraščanja nacistične ideologije prav tako označil za zaskrbljujoče, položaj Slovencev v tem mestu pa slabši, kot je bil za časa Avstro-Ogrske. Kot »leglo hitlerjanstva« je videl bistriško tovarno bakra in zaključil: »Naši hitlerjanci so popolnoma prepričani, da bo Slovenija njihova.«²⁰

Beno Anderwald, ki je ob koncu leta 1937 na zadnjo stran brošure *Hitlerjevci v Sloveniji* predrzno zapisal svoje ime za nakazilo prostovoljnih prispevkov, in je bil član akademske skupine Slovenskega planinskega društva, ki je februarja 1939 opravila prvi zimski vzpon čez severno steno Triglava, se je leta 1942 pridružil narodnoosvobodilnemu gibanju in je – potem ko mu je eksplozija odtrgala nekaj prstov – delal v partizanski tehniki na Gorenjskem. Februarja 1944 je zgorel v Veštrskem mlinu ob Sori v Škofji Loki, ki so ga požgali Nemci.²¹

Junija 1938 je mariborsko državno tožilstvo sestavilo obtožnico za triinštiridesetletnega ključavničarja državnih železnic v Mariboru Ivana Zadnika, ki je v začetku aprila po vrnitvi s pivskega potepanja v nemščini kričal, da so ga slišali tudi sosedje: »Živel Hitler, Adolf Hitler je naš vodja, Adolf Hitler je naš krušni oče, naš kralj pa žre kruh. Dol z vindišarskimi psi!« Po pričevanju sosedov je nadaljeval s hitlerjevsko različico verske pesmi Čaščena Marija

¹⁹ Prav tam, 10–13.

²⁰ Prav tam, 17–19.

²¹ Predvojni kranjski plezalci, *Planinski vestnik*, št. 5 (2001), 203; Beno Anderwald, *Planinski vestnik*, junij 2015, 62–63.

(»... je angelski glas, pridi, le pridi Hitler po nas«), medtem ko mu je žena, ki se je zavedala, da imajo stene ušesa, prigovarjala, naj vendar umolkne: »Šani, sei still.«²²

A Zadnik je na sodišču trdil, da se je dogodek za domačimi vrati odvijal takole: trinajstletni sin mu je pripovedoval o aretaciji znanega mariborskega posebneža pobreškega Prezidenta, ki je bil aretiran na državnem mostu (danes stari most), kjer je vpil: »Heil Hitler!« A šaljivec, ki je izredno dobro prepoznaval nevralglične sence okolja, v katerem je živel,²³ je pravzaprav klical: »Drei Liter!« Oče in sin sta se pri mizi še nekoliko pošalila na ta račun in sta tudi sama tolkla s pestmi po mizi ter glasno izrekala domiselno krilatico Prezidenta.

O nemški usmerjenosti Zadnika je govorilo dejstvo, da je pravne usluge iskal pri mariborskem nemškem odvetniku Franzu Brandstetterju, še bolj pa je o tem pričal njegov pobeg v Avstrijo, potem ko mu je mariborsko sodišče (sodnik Josip Čemer) konec avgusta 1938 dosodilo osemmesečno zaporno kazen in plačilo denarne kazni; ljubljansko Apelacijsko sodišče je oktobra 1938 Zadniku po pritožbi oziroma prizivu (slovenskega odvetnika Branka Cvetka) zaporno kazen znižalo na pet mesecev.²⁴

O svojem nemštvu, ki odlično odstira dialektiko med odporom in sožitjem nemštva in slovenstva v Mariboru med svetovnjima vojnama, je Ivan Zadnik spregovoril tudi med aprilskim policijskim zaslišanjem. Mariborčan, ki je bil v dvajsetih letih 20. stoletja celo leto dni strojnik motornega čolna kralja Aleksandra v Beogradu, je v svojem mariborskem domu z ženo Marto z mariborskih Studencev, ki se je kljub slovenskim staršem nadvse mučila s komunikacijo v slovenščini, in tremi otroki govoril nemško:

»Živim stalno v Mariboru in sem že petnajst let v službi državnih železnic. Prej sem bil trinajst in pol let z mašinsko šolo vred pri mornarici. Od tega sem bil pri jugoslovanski mornarici štiri leta. Vzrok mojega izstopa iz mornariške službe so bile družinske razmere. Na poziv matere sem zapustil službo in šel domov. Moj brat Edvard je v tistem času ravno študiral v Gradcu. Moj oče je rodom iz Ribnice, slovenske narodnosti, mati pa je Savinjšanka, rodom iz Mozirja, torej tudi Slovenka. Obiskoval sem pet nemških ljudskih šol. Moj oče me je kot železničar južne železnice bil prisiljen poslati v nemške šole. Istotako imam tri razrede nemške meščanske šole v Mariboru, tri letnike pa

²² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 699/38, obtožnica, 15. 6. 1938.

²³ Več o Pobreškem Prezidentu glej: Partljič, *Ljudje iz Maribora*, 30–71; Dolar, *Spomini*, 32.

²⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 699/38, V imenu Nj. Vel. Kralja, 29. 8. 1938; V imenu Nj. Vel. Kralja (sodba Apelacijskega sodišča), 12. 10. 1938; dopis predstojništva mestne policije okrožnemu sodišču o Zadnikovem pobegu, 13. 2. 1939.

imam vojaške strojarske šole v Pulju. To so bili razlogi, da sem bil vzgojen nemško.«²⁵

A v zaslišanju na mariborskem sodišču mesec dni kasneje je bila v Zadnikovem zagovoru že dobro opazna argumentacija, značilna za nemško narodno manjšino v Mariboru v odnosu do jugoslovanskih oblasti: »Nisem bil nikoli simpatizer Hitlerja in tudi ne drugih takozvanih Führerjev, ker vem, kako se godi državljanom, ki pripadajo tem državam. Sicer pa se tudi dobro zavedam, da imam svoj kruh v Jugoslaviji ter hočem živeti mirno kot dober in zvest državljan. V tem duhu tudi vzgajam svoje otroke.«²⁶ Sredi novembra 1938 je Zadnik prek odvetnika vložil prošnjo za odlog prestajanja zaporne kazni zaradi preživljanja družine, ki razen njegovih ni imela drugih dohodkov, nato je izginil iz Maribora in priložnosti za preživljanje svojcev iskal na severu.²⁷

Kazenska zadeva dvaintridesetletnega ptujskega skladiščnika Ernesta Verzela, za katerega je mariborsko državno tožilstvo obtožnico sestavilo junija 1938, je zadevala več oseb in nekaj povezanih dogodkov. Verzel, ki je izhajal iz mešane slovensko-nemške družine iz Laškega, je v sodelovanju s skupino mladih ptujskih Nemcev (devetnajstletno Hildo Hutter, njenim sovrstnikom Walterjem Fürstom, sedemnajstletnim Erihom Kasperjem in njegovim enaindvajsetletnim bratom Karlom, devetnajstletnim Walterjem Sellinscheggom in sovrstnico Margareto Alter ter petindvajsetletnim Alfredom Schweglom) in ženo, petintridesetletno ptujsko prodajalko nemškega rodu Josipino Verzel v noči na 20. april 1938 na stolpu proštjske cerkve na Ptujju izobesil skoraj pet metrov dolgo in osemdeset centimetrov široko nacistično zastavo. Za družbo pa ji je postavil majhno, okrog trideset centimetrov dolgo jugoslovansko zastavo. Ptujski mladinci so zbrali tudi denar za petarde in se dogovorili, da jih bodo zmetali 20. aprila ob četrti uri zjutraj na ptujske ulice, prav tako v čast rojstnega dne nemškega voditelja, vendar nato nekateri med njimi niso zbrali dovolj poguma za načrtovano dejanje.²⁸

Sodba, ki jo je v začetku novembra 1938 kar na osmih straneh izdalo mariborsko okrožno sodišče pod taktirko sodnika Toma Turate, je razkrivala, da je mladeniče branila občudovanja vredna zasedba mariborskih nemških odvetnikov: Edmund Kupnik, Eduard Butschar in Franz Brandstetter. Prvoobtožena Verzel in Hilda Hutter sta bila obsojena na tri mesece zaporne in plačilo

²⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 699/38, zapisnik predstojništva mestne policije, 9. 4. 1938.

²⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 699/38, Zaslišba obdolženca – Ivan Zadnik, 12. 5. 1938.

²⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 699/38, Prošnja obsojenca za odložitev kazni, 14. 11. 1938.

²⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, obtožnica, 14. 6. 1938.

denarne kazni, ostali udeleženci procesa pa samo na denarne kazni. Ker sta bila zakonca Verzel zaposlena v prodajalni Hildinih staršev in zato (ekonomsko) odvisna od njih, je bila denarna kazen za Hildo precej višja od Verzelove. Za razumevanje odmeva nemške priključitve Avstrije na širšem mariborskem območju je sodba zanimiva v delu, kjer našteva olajševalne okoliščine za obsojence, ki so se poleg mladosti in poprejšnje nekaznovanosti nanašali na izvršitev dejanj »v času splošne psihoze, ki je nastopila med jugoslovanskimi državljani nemške narodnosti po avstrijskih marčnih dogodkih.«²⁹

Čeprav je slovenska policija očitno razumela vnetljivost dogajanja ob severni meji in so bili akterji kazenskega primera po aretaciji prepeljani v ljubljanske zapore v šentpeterski kasarni, je značilno za čas (ne le) jugoslovanskega popuščanja nacističnemu režimu, da je beograjski državni tožilec Državnega sodišča za zaščito države samo deset dni po izobešenju nacistične zastave na Ptujju konec aprila 1938 mariborskemu sodišču sporočil, da ni našel osnove za kazensko preganjanje Verzela in ostalih kljub temu, da je nekaj dni pred tem od ljubljanske uprave policije dobil poročilo o tem, da se v ptujskih kulturnih društvih vrši nacistična propaganda in celo: »Vsa nemška mladina v Ptujju je hitlerjevsko orientirana.«³⁰

Ugotovitev je potrdila v zadevi zaslišana dijakinja ptujske realne gimnazije Margareta Alter: »Kar se tiče nemškega dijaštva na tukajšnji gimnaziji, omenjam, da je večina hitlerjansko orientirana. Tudi jaz priznam, da se priznavam k tej ideji in to iz razloga, ker je Hitler za Nemce mnogo storil. Med dijaštvom se o tem precej debatira in omenjam ilustracijo, da sta na primer osmošolca Jeza Franc in Šiftar Ivan, ki sta Slovenca, decembra prošlega leta v gimnaziji razpečala nekoliko brošuro *Hitlerjevci v Sloveniji*, ki sem jo deloma čitala.«³¹

Ker so v Adolfu Hitlerju videli politika, zaslužnega za zблиžanje odnosov med nemško in jugoslovansko državo, so bučno praznovali njegov rojstni dan,³² vendar je bil prvoobtoženi Ernest Verzel pri izražanju naklonjenosti nacističnemu režimu previdnejši: »Ker sem vedel, da ima Hitler svoj rojstni dan dne 20. aprila 1938, sem prišel na idejo, da bi bilo dobro za proslavo /.../ v zgodnjih jutranjih urah v mestu Ptujju streljati s petardami. Vem, da sem jugo-

²⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, V imenu Nj. Vel. Kralja, 2. 11. 1938.

³⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, poročilo uprave policije v Ljubljani beograjskemu državnemu tožilcu, 26. 4. 1938; dopis beograjskega državnega tožilca mariborskemu državnemu tožilstvu, 30. 4. 1938; izpis telefonske komunikacije v zvezi s prevozom osumljenec v ljubljanske zapore, 23. 4. 1938.

³¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, zapisnik zaslišanja Margarete Alter, 26. 4. 1938.

³² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, Zaslihanje obdolženca – Hilda Hutter in Karl ter Erih Kasper, 4. 6. 1938.

slovanski državljani in s to svojo mislijo /.../ nisem hotel doseči, da bi si ustvarili javno mnenje, da je treba obstoječi pravni red v Jugoslaviji nadomestiti z drugim, temveč sem hotel s tem izraziti samo željo, da bi se Jugoslavija in Nemčija kolikor mogoče sporazumeli, ker ima Jugoslavija od Nemčije velike gospodarske ugodnosti in ima Jugoslavija tudi prijateljske stike z Nemčijo.«³³

Brez sodbe je ostal kazenski spis Ivana Domitra, čeprav je iz njega razvidno, da je bila po obtožnici konec decembra 1938 sklicana glavna razprava v februarju 1939.³⁴ Primer nemško usmerjenega trgovskega potnika, prodajalca mineralnih vod iz Krčevine pri Mariboru je poseben, ker so petintridesetletnika zaradi hitlerjevske propagande ovadili vidni mariborski izobraženci – etnolog in muzealec Franjo Baš, teolog Fran Kovačič ter profesor in dramatik Dragan Šauda –, ko jim je sredi julija 1938 na vlaku med Mariborom in Ptujem, kamor so se peljali na pogreb, vneto in vsiljivo prikazoval prednosti nemškega nacističnega režima. Ravnatelja Banovinskega arhiva v Mariboru je vodenje Domitra, ki je s sinkom govoril samo v nemščini, tako raztogotilo, da se je odločil podati prijavo: »Vse njegove izjave, povedane v glasnem tonu, da ga je moral slišati ves vagonski oddelek, so bile take, da so z izrednimi simpatijami za nemške razmere, ki so bile podane tudi v neresnično pretirani sliki, zlasti v pogledu cen, da so napravile na nas vse vtis smotrenega defetizma.«³⁵

Baševe navedbe sta konec oktobra v celoti podprla Kovačič in Šauda, ki ga je zlasti zmotilo Domitrovo nerazumevanje protinemških čustev pri nekaterih Slovencih: »Posebno je poudarjal, da ste preje vpili Heil Franc Jožef, zdaj pa ste nekako proti Nemčiji. Ta trditev se je nanašala brez dvoma na ves slovenski živelj pod bivšo Avstrijo.«³⁶

Kako težka sapa strahu in negotovosti je legala nad širšo mariborsko okolico spomladi 1939, dajejo slutiti bodrilne besede uvodničarja mariborskega *Večernika*: »Ostati moramo mirni in dostojanstveni, nimamo se česa bati. Vendar je treba povedati vsemu svetu, da bomo iskreno ponudeno prijateljsko roko od kogarkoli radi sprejeli, da pa bo naš sicer miroljubni narod znal udariti vsakogar, ki bi posegel po njegovi zemlji.«³⁷ A skoraj gotovo novinarjevega pogleda ni delil viničar iz Slovenskih goric, osemintridesetletni Jernej Rebernik, ki je konec marca 1939, potem ko se je napil šmarnice, radostno

³³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 528/38, Zaslišanje obdolženca – Ernest Verzel, 4. 6. 1938.

³⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 1464/38, obtožnica, 24. 12. 1938; glavna razprava, 13. 2. 1939.

³⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 1464/38, zapisnik zaslišanja Franja Baša na sreskem načelstvu, 15. 7. 1938.

³⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 1464/38, zapisnik zaslišanja Frana Kovačiča in Dragana Šaude na sreskem načelstvu, 27. 10. 1938.

³⁷ *Večernik*, 26. 4. 1939, 2.

klical »Heil Hitler!«, »Hitler, pridi!« in »sedaj bode Hitler prišel«. Znanca, ki sta ga ovadila, sta sodniku povedala, da je bil nezakonski sin Terezije viničar na posestvu nemškega lastnika vinograda ter znan hitlerjanec.³⁸ Čeprav je bila posplošena, je stanje duha med revnimi štajerskimi viničarji maja 1939 razkrivala argumentacija mariborskega državnega tožilstva v obtožnici, ki ni dobila nadaljevanja v sodbi: »Ker je obče znano, da so skoraj vsi viničarji in drugi služabniki nemških državljanov ob meji hitlerjansko navdahnjeni in so prepričani, da bi bilo veliko boljše pod Hitlerjem, zato je tudi umevno, da je osumljenec enakega mišljenja.«³⁹

Če je na Hitlerjev rojstni dan leta 1938 visela nacistična zastava s cerkvenega zvonika na Ptujju, niso želeli nacizmu privrženi mariborski Nemci leto dni kasneje prav nič zaostajati, temveč so zastavo s kljukastim križem 19. aprila 1939 ponoči izobesili z zvonika Magdalenske cerkve v Mariboru. Zmagoslavje je moralo biti toliko slajše, saj so slovenski nasprotniki hitlerizma podobna dejanja pričakovali in jih skušali bolj ali manj uspešno preprečiti.⁴⁰ Odvetnika Eduard Butschar in Franz Brandstetter si morda nista dala dvakrat reči, da bi zastopala sodelujoče pri nočni akciji, vendar tega nista nameravala početi brezplačno, kakor so si obetali nacistični aktivisti. Nekateri med njimi so tako po uradni dolžnosti zastopali slovenski odvetniki, med njimi Vekoslav Kukovec, Josip Leskovar in Danilo Komavli, primorski begunec v Mariboru, ki je po nemški okupaciji pravočasno in za vselej zapustil mesto.⁴¹

Štiridesetletni Ernest List je bil soboslikar in večkratni zapornik, prav tako sta bila dotlej že večkrat zaprta štiriintridesetletni ključavničar Ivan Schweighofer in dve leti mlajši Herman Trop; enaintridesetletni Ivan Mihič je bil skladiščnik, dotlej že zaprt in brezposeln je bil devetintridesetletni Ervin Pernat, zadnja med obtoženci je bila osemnajstletna slovenska dijakinja Josipina oziroma Jožica Pirnat, ki je šolska leta preživela v Gradcu.⁴² Po hišni preiskavi je bila Listu zaplenjena uniforma SA in pesem Ruf (oziroma Auf) zum Kampf!, spisana za mobilizacijo mariborskih Nemcev, ki je bila natisnjena na letakih razširjena med mariborskimi uradniki in delavci; ko je prišla v roke očitno

³⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 521/39, kazenska prijava žandarmerijske stanice v Lenartu, 2. 4. 1939; Zaslisanje priče – Janez Kurnik, 28. 4. 1939.

³⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 521/39, obtožnica, 10. 5. 1939.

⁴⁰ Zupan, *Komedija človeškega tkiva*, 204.

⁴¹ Več o Komavliju glej: Mateja Ratej, »Danilo Komavli«, v: *Mariborske osebnosti* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2018).

⁴² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 533/39, poročilo predstojništva mestne policije v Mariboru državnemu tožilstvu, 26. 4. 1939; Zaslisanje obdolženca – Jožica Pirnat, 2. 5. 1939.

nepravemu uradniku mestne hranilnice, jo je ogorčeno pokazal znancu: »Poglej, kako ti delajo z nami, a naši proti temu nič ne ukrenejo.«⁴³

Da se Slovenci v Mariboru tedaj niso več čutili varne in niso imeli občutka, da so jih jugoslovanske oblasti zmožne zaščititi, je bilo še bolj jasno, ko so pričeli Listovi pomočniki govoriti o njegovih povezavah z oddelki SA v Gradcu in njegovi aktivni vlogi pri organizaciji bojnih skupin, ki bi po prejetem znaku z izgrede pomagale k nemški zasedbi Maribora. Kasnejša preiskava je ovrgla sum o petsto pripadnikih SA, ki naj bi jih v Mariboru zbral List, v zvezi s tem je bilo zaslišanih nekaj najvplivnejših mariborskih nemških odvetnikov, ki so bili obenem voditelji tamkajšnje nemške narodne manjšine. Karl Kieser, ki je bil tudi član komisije za vpis otrok v nemško manjšinsko šolo v Mariboru, je povedal, da ga je List obiskal, domnevno zaradi vpisa hčerke, a kmalu se je izkazalo, da ga mori po njegovem mnenju neznosna pasivnost mariborske nemške skupnosti in njenih vodij, ki bi jih morali nadomestiti veliko bojevitejši posamezniki. Tako Kieser kot Brandstetter in Lothar Mühleisen so zanikali, da bi Listu obljubili brezplačno pravno zastopanje, označili so ga za renomista, tj. nekoga, ki se je želel na vsak način družbeno proslaviti. Senior evangeličanske cerkve v Mariboru, sicer znan privrženec nacizma Ivan Baron, ki je zanikal znanstvo z Listom, je na zaslišanju podal še značilno izjavo lojalnosti: »Samo ob sebi je umevno, da jaz nisem imel s temi pesmimi nikake zveze, zlasti ker se popolnoma zavedam, da uživa evangeličanska cerkev v Sloveniji popolno svobodo in zaščito in ker se tudi sam čutim kot jugoslovanski državljani.«⁴⁴

Sodnik Tomo Turato je sredi septembra 1939 v sodbi na enajstih straneh »fanatičnega narodnega socialista« Lista, ki med postopkom ni kazal kesanja, temveč ponos zaradi storjenega, obsodil na leto dni robije, ostale udeležence procesa pa na eno- do desetmesečni strogi zapor.⁴⁵ Vendar državni tožilec Aleksander Trampuž ni pristal na nizke kazni, sredi novembra 1939 mu je pritrnilo Apelacijsko sodišče v Ljubljani in Listu, ki je Hitlerja interpretiral kot »zaščitnika delavcev«, kazen zvišalo na pet let robije, po dve leti robije pa so dobili tudi Trop, Mihič in Pernat. Utemeljitev za strogost je vsebovala

⁴³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 533/39, dopis predstojništva mestne policije v Mariboru državnemu tožilstvu, 5. 5. 1939; zapisnik – Gustav Starešina, 7. 4. 1939.

⁴⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 533/39, Zaslišanje prič – Karl Kieser, Lothar Mühleisen, Franz Brandstetter, Ivan Baron, 1. 6. 1939.

⁴⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 533/39, V imenu Nj. Vel. Kralja, 15. 9. 1939.

pojasnilo, da bi utegnilo (zlasti Listovo) težko kaznivo dejanje »ob državni meji /.../ ob danih napetih razmerah povzročiti nedogledne usodne posledice.«⁴⁶

V mariborskem *Večerniku* so nekaj dni po dogodku zagonetno pisali o Listovi akciji v kratki notici z naslovom Dejanja brez ponosa, ki na vnetljivem prostoru antagonizma med nemštvom in slovenstvom niti z besedo ni omenila nemštva: »Neki narod ima na tej zemlji povsod raztresene svoje narodnjake. Pa so se ti spomnili nekega dne nekje, da bi na čast svojemu narodu, ki živi v domovini, še več pa ideji, za katero gore in plamte, napravili malo slovesnosti. Ne preveč, samo malo zastav, pa če bi bilo mogoče na kakšnem gričku malo zakuriti. Prišlo pa je veliko razočaranje, za kurjenje se sploh ni našel nihče, za zastave pa so gospodje pristaši tega naroda našli dva človeka. Ne morejo pa biti nanju preveč ponosni, saj je eden zapisan štirinajstkrat, drugi pa je precej boljši, pa je vseeno zapisan enajstkrat v kazenskem listu. Pristavek na tem listu pa se glasi: vlomi in tatvine. Če bi to bilo pri nas, bi se zgražali.«⁴⁷

Konec marca 1939 so Apaško kotlino pretresale pronemške demonstracije pretežno slovenskega kmečkega prebivalstva, ki so v priključitvi področja nemškemu rajhu videli izhod iz svojih eksistencialnih problemov. Proces proti Valentinu Baumanu in tovarišem se na mariborskem sodišču ni zaključil s sodbo, vendar so bile v zadevi zaslišane številne priče. Približno sto dvajset demonstrantov iz različnih krajev Apaške kotline je korakalo v povorki, vzklikalo Hitlerju in zahtevalo priključitev obmejnih krajev Nemčiji, nato pa je množica krenila proti državni meji na mostu v Cmureku, kjer je želela vdreti v avstrijski Mureck. Kolovodja povorke je pri tem v nemščini kričal vprašanja: »Kdo je naš vodja?« ali »Kdo nam bo dal kruh in delo?«, na katera demonstrantom ni bilo težko odgovoriti: »Adolf Hitler!« Udeležence protesta, ki so bili opremljeni z raznovrstnim kmečkim orodjem, so razgnali žandarji, pri čemer so bili poškodovani tako žandarji kot demonstranti.⁴⁸

Dvajsetletna Roza Šnajder je kasneje povedala sodniku: »Deloma smo se udeležili teh demonstracij tudi radi tega, ker so v naših obmejnih krajih zelo slabe gospodarske razmere in ne moremo naših pridelkov prodati za primereno ceno.«⁴⁹ Nekateri kmetje so se udeležili demonstracij zaradi informacij, da je Hitler zasedel Štajersko, zaradi česar je udeležba obvezna, vsi pa so se bali militantnosti tamkajšnjih mladih hitlerjanskih voditeljev, ki so ljudi pozivali,

⁴⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 533/39, V imenu Nj. Vel. Kralja (sodba Apelacijskega sodišča), 15. 11. 1939.

⁴⁷ Dejanja brez ponosa, *Večernik*, 26. 4. 1939, 4.

⁴⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 433/39, kazenska prijava žandarmerijske stanice v zgornjem Cmureku, 31. 3. 1939.

⁴⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 433/39, Zaslišanje obdolženca – Roza Šnajder, 23. 5. 1939.

da pristopijo k demonstracijam, in so kasneje za svojo obrambo najeli mariborskega odvetnika Franza Brandstetterja.⁵⁰

Zaradi priprave in vodenja marčevskih demonstracij v Apaški kotlini je bil sredi julija 1939 zaslišan in obtožen petinštiridesetletni delavec Maks May iz Črncev, ki je brez pomislekov priznal udeležbo na demonstracijah in celo »navdušeno« vpitje »Heil Hitler!«, ni pa želel prevzeti odgovornosti za organizacijo dogodka.⁵¹ V začetku aprila 1939 je bil v zvezi s pripravo demonstracij ovaden še petdesetletni graški gledališki igralec Vincenc Veitlmayer, ki je od leta 1933, ko je bil zaradi hitlerizma izgnan iz Avstrije, živel v Apačah, kjer je novačil tamkajšnjo mladino z vodenjem nemškega dramskega krožka, poučevanjem citer po domovih ipd. Osumljen je bil, da je nekaj tednov pred demonstracijami ponoči nabil plakat s prohitlerjevsko vsebino na kostanjevo drevo pred apaško cerkvijo.⁵²

Močno nemško čutenje je konec marca 1939 napeljalo k neprevidnosti tudi sedeminpetdesetletnega ormoškega ekonoma Jožefa Lampla. Someščanki je Lampl na ugotovitev, da imajo mnoge države narodne manjšine, pa zato še ne napadajo drugih držav, pri čemer je merila na Hitlerjevo vnemo priključevanja Sudetov in Avstrije, zabrusil, da bo Hitler kmalu vkorakal tudi na slovensko ozemlje, pri čemer bo v koncentracijska taborišča zaprl vse Slovence, ki so leta 1918 sodelovali pri prevratu. Nenavadno je, kar kaže kazenski spis, da drznej ni imel pravnih posledic za izrečeno.⁵³

Delovanje enaintridesetletnega Mariborčana Ivana Ulbla, mojstra izdelovanja električnih aparatov za trajno ondulacijo za frizerske salone, aprila 1939 ni moglo biti pojasnjeno z vinjenostjo, ki je pri mnogih akterjih kazenskih spisov delovala kot sprožilec za izpovedovanje naklonjenosti hitlerizmu. Zaradi zbiranja mladih moških v njegovi delavnici, ki ga je zaznala tudi policija, je bila pri njem sprožena hišna preiskava, ki je odkrila številne sezname Mariborčanov slovenskega in nemškega rodu ter povečan zemljevid mesta z vrisanimi lokacijami kasarne vojvode Mišiča, železniškega in državnega mostu ter brvi preko Drave. Med Ulblovim osebni predmeti je bila tudi mobilizacijska pesem Ruf zum Kampf in ilustracija nemškega bojnega letala. O seznamih je v Mariboru rojeni Ulbl trdil, da gre za naročnike na časnik *Deutsche Nachrichten*, ki je od januarja 1939 izhajal v Zagrebu, njegov mariborski zastopnik pa je bil Oton Badl, ter za podpisnike, ki so podpirali ustanovitev nemškega kulturnega društva v Mariboru in katerih zbiranje je naročil

⁵⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VI 433/39, Zaslišanje obdolženca – Rihard Zungl, Ljudmila Roj, 22. 5. 1939.

⁵¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 697/39, obtožnica, 15. 7. 1939.

⁵² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 534/39, kazenska prijava žandarmerijske stanice v Apačah, 3. 4. 1939.

⁵³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp V 717/39, obtožnica, 23. 6. 1939.

mariborski evangeličanski pastor Baron. Nadaljevanje policijskega poročila o zadevi, ki ga je podpisal v času druge svetovne vojne zloglasni Lovro Hacin, je bilo več kot zgovorno: »Ker so pa mariborski Nemci znani, da je njih večina iredentistično usmerjena proti naši državi in da se njih večina bavi s propagando proti naši državi in s špijonažnimi posli, je evidentno, da je Ulbl organiziran v taki ilegalni organizaciji.«⁵⁴

Po takšni argumentaciji je moral pred sodnika tudi v srbski Kucuri rojeni devetinštiridesetletni pastor Ivan Baron. Priznal je, da je po razpustu mariborskega Kulturbunda leta 1935 in glede na razvoj nemško-jugoslovanskih odnosov po Anschlusu prišel na misel o vnovični organizaciji krajevne skupine v Mariboru. Dodal je, da je »po ovinkih« izvedel, da takšno obnovo pričakuje celo mariborska »policijska oblast«. Januarja 1939 je torej odpotoval v Novi Sad na centralo Kulturbunda, da bi se pozanimal o podrobnostih obnove podružnice na severni jugoslovanski meji. Pridobitev potrebnih dvajset pristopnikov je zaupal Ivanu Ulblu. Povedal je, da je bila na mariborski policiji vložena prošnja zaradi pomanjkljivosti sicer zavrnjena, a mu je ban Dravske banovine Marko Natlačen ob zadnjem obisku v Mariboru osebno zagotovil, da bo prošnja v kratkem »ugodno rešena«.⁵⁵

Ban Marko Natlačen je bil konec aprila v Mariboru, kjer se je ustavil po obisku Savinjske, Mislinjske in Šaleške doline, sprejet na najvišji ravni: ob županu Alojziju Juvanu so se sprejema udeležili še drugi predstavniki državnih in cerkvenih institucij na čelu s škofom Ivanom Tomažičem. Ob razumevanju lokalnih politikov, da bo ban kot najvišji predstavnik oblasti na Slovenskem podprl njihova prizadevanja na področju razvoja industrije v mestu, je bila njegova prisotnost v mariborski slovenski javnosti razumljena kot branik stabilnosti, miru in urejenosti zaradi vse bolj kaotičnih razmer in odnosov med nemštvom in slovenstvom. Ali kot je zapisal uvodničar *Večernika*: »Sedanja čas terja, da se vse pogoške preteklosti temeljito popravijo (meril je na zapostavljanje obmejnega mesta s strani državnih oblasti, op. p.), da se posveti takoj vsa potrebna pažnja vsemu kompleksu obmejnih vprašanj in ustvari iz zadovoljnega prebivalstva živa in zato nepremagljiva barikada proti vsaki tuji razkrojevalni propagandi.«⁵⁶

Slovinci v mestu so od bana Marka Natlačena pričakovali pomoč pri zatiranju hitlerizma, on pa je po svojem obisku v Mariboru dovolil obnovitev nemškega Kulturbunda kot osrednjega žarišča nacistične ideologije na širšem

⁵⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 551/39, poročilo uprave policije v Ljubljani državnemu tožilstvu v Ljubljani, 29. 4. 1939.

⁵⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 551/39, Zaslihanje priče – Ivan Baron, 5. 6. 1939.

⁵⁶ Obisk g. bana v Mariboru in uvodnik, *Večernik*, 28. 4. 1939, 2.

območju Maribora do okupacije leta 1941. To pa ni bilo edino sporočilo jugoslovanskih oblasti mariborskim Slovencem spomladi 1939. Potem ko je beograjski državni tožilec maja 1939 odločil, naj Ulblu sodi redno sodišče po Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi, se je kazenska zadeva v nacifikacijo mesta brez dvoma močno vpetega Mariborčana zaključila. A v isti sapi se zdi verjetno, da so bili dokumenti (obtožnica in sodba?) po nemški okupaciji Maribora umaknjeni iz spisa.⁵⁷

* * *

»Menda ni še nobeno zgodovinsko razdobje zabeležilo toliko bobnečih gesel in fraz ali bolje potvar in laži, kakor jih moremo zabeležiti danes. /.../ Mnóštvo je neizšolano in naivno, zbegano in nezadovoljno ter odklanja dejanski položaj, zato velikim besedam rado veruje v globoki želji, da bi se sprožilo nekaj novega, pa bilo kar – in kakorkoli.«⁵⁸ Ko beremo besede uvodničarja *Mariborskega večernika Jutra* iz aprila 1938, spoznamo, da t. i. postresničnost ni izvirni pojav dobe na prehodu v digitalnost, temveč je razrast in legitimacija laži v javnem govoru naravni pojav vsakega obdobja, ki se približuje kolapsu. Ob branju razmisleka predvojnega mariborskega novinarja obenem lažje razumemo miselnost mariborskih in okoliških Slovencev, ki so v desetletju pred drugo svetovno vojno in zlasti po nemški priključitvi Avstrije marca 1938 rešitev eksistencialnih zagat videli v priključitvi Štajerske nemškemu rajhu.

Ljudomrzni politični ekscentriki vznikajo danes po enakem vzorcu, kot so se rojevali v času Adolfa Hitlerja, množična psihoza tistih, ki so (bili) očarani nad njimi, pa prav tako kot tedaj tudi v sodobnosti plava v območju iracionalnega. Pojavne oblike množične psihoze v Mariboru in okolici po nemški priključitvi Avstrije odlično odstirajo kazenski spisi mariborskega okrožnega sodišča, ki zadevajo hitlerjevsko propagando; pojasnjujejo, da je bilo takšno stanje v prvi vrsti izraz negotovosti nad prihajajočo zelo verjetno radikalno spremembo bivanja. Majava, pogosto na najnižje reflekse omejena psihološka podlaga se je nato glede na posameznikov osebni značaj in socialni položaj zlahka oprijela močne, odločne, z vsemi odgovori na bistvena vprašanja opremljene nacistične ideologije.

Medtem ko je mariborsko okrožno sodišče v tridesetih letih 20. stoletja zaradi hitlerjevske propagande obravnavalo le okrog deset žensk, kar je bila predvsem posledica tedanje skorajda popolne odsotnosti ženske spola v

⁵⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp X 551/39, dopis beograjskega državnega tožilca okrožnemu sodišču v Mariboru, 5. 5. 1939.

⁵⁸ Preobljudenost, *Mariborski večernik Jutra*, 27. 4. 1938, 1.

javnosti, so bili ranljiva in za nacizem vneta skupina slovenskega prebivalstva na Štajerskem slovenski nezakonski sinovi. Pogosto so bili to otroci, ki so jih slovenske deklice spočele s svojimi kmečkimi gospodarji ali služkinjicami (nemškimi) delodajalci ter so bili zaradi izrazito odklonilnega in poniževalnega odnosa okolja do njih ter njihovih mater osebno frustrirani. V Hitlerjevi retoriki so zlahka prepoznali varno zatočišče in možnost osebnega dviga.

Privrženost Hitlerjevi ideologiji na širšem mariborskem prostoru ni vsebovala nestrpnosti do Judov, pač pa so bili zlasti po letu 1938 močno ožigosana skupina, v katero je bilo uperjeno sovraštvo, Srbi in po prvi svetovni vojni na Štajersko priseljeni Primorci (zaničevalno Čiči). Naglo razpadanje jugoslovanskega imaginarija in nacionalna dezintegracija v Mariboru in okolici po nemški priključitvi Avstrije leta 1938 so bili najbolj boleči za slovensko izobraženstvo, ki je po prevratu 1918 projekt slovenizacije Maribora razumelo kot življenjsko poslanstvo. V tridesetih letih 20. stoletja, ko se je vsem na očeh podiral slovenski Maribor, so umirali kot po tekočem traku. Leta 1934 je za posledicami kapi v šestdesetem letu umrl general Rudolf Maister, v Mariboru enako vpliven je bil soustanovitelj mariborskega Sokola, učitelj in politik Ljudevit Pivko, rojen v Novi vasi pri Markovcih, ki je zaradi zapletov po operaciji umrl leta 1937 v sedeminpetdesetem letu starosti. Leta 1938 je zaradi raka na želodcu v triinpetdesetem letu umrla Maistrova soproga Marija Maister, agilna moč slovenskega ženskega gibanja v Mariboru v desetletjih po prevratu, leto kasneje pa v petinštiridesetem letu »popolnoma nepričakovano« znan mariborski zdravnik in nekdanji Maistrov borec Alfonz Wankmüller, »ves čas pošten narodni delavec, ki ga bo naš obmejni Maribor zelo pogrešal.«⁵⁹

Aprila 1940 je v štiriinpetdesetem letu za tuberkulozo umrl mariborski okrožni sodnik in zgodovinar Vladimir Travner, v študentskih letih član akademskega društva Triglav in ognjeni borec za slovensko univerzo, ki je leta 1939 kot sodelavec mariborskega humorističnega *Totega lista* v njem objavil sonet Čista rasa, uperjen proti nacističnemu pogledu na stvarnost.⁶⁰ S kazenskimi primeri hitlerizma najtesneje povezan je bil leta 1884 na Zgornji Polskavi rojeni mariborski državni tožilec Ivan Hojnik, ki je leta 1939 v petinpetdesetem letu starosti nenadoma umrl zaradi kapi. Po prevratu je prišel v Maribor, kjer je leta 1920 postal namestnik državnega tožilca, od leta 1927 do smrti je bil državni tožilec.⁶¹ Drugi takšen pravnik je bil mariborski odvetnik Ferdo Lašič, ki je – pospremljen v skrbi nad naraščajočo napetostjo med

⁵⁹ Alfonz Wankmüller, *Večernik*, 11. 9. 1940, 4.

⁶⁰ Zadnja pot dr. Travnerja, *Mariborski večernik Jutra*, 17. 4. 1940, 5; Vladimir Travner, Slovenska biografija, pridobljeno avgusta 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi718812/>.

⁶¹ Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU), Dr. Ivan Hojnik, *Jutro*, 20. 9. 1939.

nemštvom in slovenstvom v mestu – malce pred svojim šestdesetim rojstnim dnevom zaradi pljučnice prav tako nepričakovano umrl leta 1938. Bil je vidna javna osebnost med Slovenci v Mariboru, publicist, član Sokola, predsednik podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda itd.⁶²

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska in Domovinska kartoteka.

PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kazenski spisi o hitlerizmu, 1931–1941.

Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU), Ivan Hojnik.

ČASOPISNI VIRI

Glas delavca, 1938.

Jutro, 1939.

Mariborski večernik Jutra, 1938, 1940.

Planinski vestnik, 2001, 2015.

Slovenska vas, 1938.

Večernik, 1939.

Tiskani viri

Vito Kraigher, *Slovenstvo in hitlerizem. Sodobnost*, št. 9 (1937).

Seznam osebja pravosodne uprave za Slovenijo vključno Stola sedmorice, odd B, in vrhovnega državnega pravdnštva v Zagrebu. Ljubljana: Predsedništvo Višjega deželnega sodišča, 1927.

Monografije

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2. del. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1961.

Jaro Dolar, *Spomini; v preddverju literature*. Maribor: Založba obzorja, 1995.

Drago Jančar, *In ljubezen tudi*. Ljubljana: Beletrina, 2017.

Pieter Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2006.

Dore Klemenčič – Maj, *Izgubljeni zapiski*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

⁶² »Dr. Ferdo Lašič na mrtvaškem odru«, *Mariborski večernik Jutra*, 19. 4. 1938, 2; »Ferdo Lašič«, *Mariborski večernik Jutra*, 20. 4. 1938, 1.

Lovro Kuhar – Prežihov Voranc. *Zbrano delo*, 9. knjiga. Ljubljana: DZS, 1962 in 1973.

Jelka Melik, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000.

Dušan Nečak, *Avstrijska legija II*. Maribor: Obzorja, 1995.

Tone Partljič, *Ljudje iz Maribora*. Ljubljana: Beletrina, 2017.

Martin Pollack, *Smrt v bunkerju. Poročilo o mojem očetu*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Mateja Ratej, *Vojna po vojni. Štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.

Mateja Ratej, *Markuzzijev madež. Rojevanje človekovih pravic po prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2017.

Makso Šnuderl, *Osvobodene meje; kronika Maribora in slovenske severne meje v letih 1918/19*. Maribor: Založba obzorja, 1968.

Spletni vir

Slovenska biografija. Vladimir Travner, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi718812/> (pridobljeno avgusta 2019)

HITLERISM IN THE WIDER MARIBOR SURROUNDINGS IN THE 1930s

Summary

After the German occupation of Austria, a not so small number of Slovene Styrians eagerly expected the march in of German soldiers and this is evident from the Slovene literature and memoirs. The black-white idea to unify all (foremost Styria) Slovenes that were impressed by the Nazi ideology with the deviant remark Germanophiles and which was characteristic for the nationalistic movements in the second half of the 19th century, was also accepted by the 20th Slovene historiography. The above mentioned heavily influenced the processes of collective facing one's past. People who, mostly after 1938, saw Hitler's ideology as a possibly better future did not behave in a deviant manner like rebellious individuals in a national movement, but it was more of a case of a mass psychosis of people on the northern Yugoslav border, which was the result of huge social inequality. This is illustrated in "letters of repute" that were enclosed to criminal records – suspects were issued such personal characteristics by central municipality – and they mostly state that the suspects were common people "of good repute". If from the beginning of the 1930s and until 1937 the Maribor court dealt with a few criminal cases of Hitlerism a year (between three and five), this changed rapidly in 1938 (almost 20 cases and in 1939 the number of cases was simply almost too much to handle (seventy). In 1940, there were a little less than fifty cases of Hitlerism and the decrease could be the effect of partial disillusion of people from Maribor and its surroundings, for they realised the offensive role Germans played in the war in Europe. Until April 1941, there were around ten cases of Hitlerism. In around hundred and fifty criminal records, which the author researched in more detail and will be published in the scientific work *Swastika on the Graveyard Wall (Svastika na pokopališkem zidu)*, the protagonists were seldom members of the Maribor German

community, but almost exclusively Slovenes from Maribor and its surrounding; farmers (winegrowers from outskirts of Maribor), workers and craftsmen, who spoke in favour of Hitler's possible return in a more or less relaxed public atmosphere. Hitler was supposed to "make the order", chase away Čičs (fugitives from Primorje) and Serbs and return Styria to where it belonged – in German hands. Hitlerism of Slovene population in Styria was a mirage of a better life, for the Styrian Slovenes represented by the German state from the moment when Adolf Hitler took over its leadership.

HITLERISMUS IN BREITERER UMGEBUNG VON MARIBOR/ MARIBOR IN DEN 1930-ER

Zusammenfassung

Nach der deutschen Besetzung Österreichs begrüßte nicht so kleine Zahl von slowenischen Steirer eifrig den Einmarsch deutscher Soldaten. Darüber kann man in slowenischer Literatur und Memoiren damals lebender Bevölkerung lesen. Die schwarz-weiße Idee, (vor allem steirische) Slowenen, die die Nazi-Ideologie befürworteten, einfach mit der devianten Bezeichnung Deutschtümmler, die für die Zeit der Formierung von nationalen Bewegungen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts typisch war, zu charakterisieren, wurde auch von der slowenischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts angenommen und hielt damit die Prozesse der gemeinsamen Konfrontation mit eigener Vergangenheit auf. Dass es sich bei denjenigen, die in Hitlers Ideologie – vor allem nach 1938 – eine bessere Zukunft sahen, nicht um abweichendes Verhalten von Einzelnen gegen die Nationalbewegung, sondern um eine Psychose der Bevölkerung an der nördlichen Grenze Jugoslawiens, entstanden durch große soziale Ungleichheit, zeigen unter anderem den Strafakten beigelegte „Briefe über den Ruf“. Für die Verdächtige wurde so eine Persönlichkeitscharakteristik von der lokalen Stadtgemeinde vorbereitet und in meisten Fällen handelte sich um gewöhnliche Menschen mit „gutem Ruf“. Falls das Mariborer/Marburger Gericht vom Beginn der 1930er bis zum Jahr 1937 jährlich nur einige mit dem Hitlerismus verbundene Straffälle (von drei bis fünf) behandelte, wurde die Zahl im Jahr 1938 auf einmal erheblich größer (fast zwanzig), wobei die Zahl der Fälle im Jahr 1939 fast unbeherrschbar wurde (siebzig). Im Jahr 1940 gab es rund fünfzig mit dem Hitlerismus verbundenen Fälle; der Zahlrückgang könnte mit dem wenigstens eingeschränkten Erwachen der Bevölkerung von Maribor/Marburg und Umgebung wegen der deutschen äußerst aggressiven Rolle im bisherigen Kriegsgeschehen erklärt werden. Bis April 1941 gab es rund zehn Hitlerismus-Fälle. In den mehr als hundertfünfzig Strafakten, die die Autorin in der entstehenden wissenschaftlichen Monographie *Swastika an der Friedhofswand (Svastika na pokopališkem zidu)* genauer recherchiert, gibt es kaum Vertreter der Mariborer/Marburger deutschen Gemeinschaft, sondern sind die Protagonisten Mariborer/Marburger Slowenen und Slowenen aus der Umgebung und zwar Bauer (vor allem Winzer aus der Mariborer/Marburger Umgebung), Arbeiter und Handwerker, die in mehr oder weniger entspannten Atmosphäre in der Öffentlichkeit hoch über den Einmarsch Hitlers sprachen, der „Ordnung schaffen wird“, die Čičen (Flüchtlinge aus Primorje) und Serben vertreiben wird und die Steiermark wieder dahin bringen, wohin sie gehört – in deutsche Hände. Hitlerismus der slowenischen Bevölkerung in der Steiermark bedeutete eine Täuschung des besseren Lebens, das die Steirer Slowenen in dem deutschen Staat ab dem Moment, in dem Adolf Hitler die Führung übernahm, sahen.

Vilko Čižmek, borec za pravico ne glede na družbeno-politični sistem

Borivoj Breže*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Čižmek V.

Borivoj Breže: Vilko Čižmek, borec za pravico ne glede na družbeno-politični sistem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 90=55(2019), 2, str. 42–69

Vilko Čižmek (1916–1969), brat bolj znanega Borisa Čižmeka – Bora, predvojni komunist, širši javnosti bolj znan kot vojni ujetnik, svojevrstna in zanimiva osebnost, je tudi povojni oblasti povzročal težave s svojo pokončnostjo. Tedanjemu družbeno-političnemu sistemu se je zoperstavljal, izhajajoč iz istih ideoloških temeljev, na katerih je slonel sam sistem, prepričan, da bi bilo mogoče izboljšati stanje in odpraviti protislovja v družbeno-političnem sistemu že z doslednim upoštevanjem maksim marksistične ideologije.

Ključne besede: tipkopisi, Pobrežje, realka, Mejna 38, ilegalna tiskarna, draginja, vojno ujetništvo, sodni procesi, Pasterkova 4, upokožitev

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Čižmek V.

Borivoj Breže: Vilko Čižmek, a Fighter for Justice Regardless of the Socio-political System. Review for History and Ethnography, Maribor 90=55(2019), 2, pp. 42–69

Vilko Čižmek (1916–1969), a brother of the more famous Boris Čižmek – Bor, a pre-war communist, better known as a war prisoner, a unique and interesting personality, who due to his uprightness also caused troubles to the post-war authorities. He contradicted the then socio-political system, based on the same ideological ideas, on which the system itself was founded. Čižmek was also convinced that the situation

* Mag. Borivoj Breže, univ. dipl. inž. met. in mater., višji kustos za tehniško dediščino v pokoju, Ulica heroja Staneta 14, 2000 Maribor, Slovenija, borivojbreze1@gmail.com

and the contradictions of the socio-political system might be improved by consistent consideration of maxims of Marxist ideology.

Key words: typescripts, Pobrežje, high school, Mejna street 38, illegal printing house, expensiveness, war captivity, court cases, Pasterkova street 4, retirement

UVOD

Vilko Čižmek (v nadaljnjem besedilu zgolj Vilko) se je rodil 9. marca 1916 v Žabji vasi pri Novem mestu kot tretji¹ od šestih otrok iz drugega zakona Franca Čižmeka (1866–1922), sodnega uradnika in Mihaele Kastelic (1893–1968), hčerke posestnika. Kmalu po koncu 1. svetovne vojne je oče Franc kupil v Mariboru na Pobrežju večstanovanjsko hišo v Mejni ulici 38. Po očetovi smrti so se Čižmekovi preselili v Maribor.² V šolskem letu 1930/31 je Vilko začel obiskovati mariborsko Višjo realko (v nadaljnjem besedilu: *realka*).³

Vilko je bil homo politicus v zlahtnem pomenu tega pojma. Njegovo politično življenje obeležujejo tri obdobja: predvojno (1932–1941), vojno (1941–1945) in povojno (1945–1969).

Vilko je začel politično delovati že od vsega začetka svojega šolanja na realki. Najpogosteje se navaja leto 1932. Na oblikovanje njegovega svetovnega nazora so vplivali nekateri gimnazijski profesorji, zlasti Karba, doma na Pobrežju, takrat občini poleg Maribora, sprva pa delavec Franc Pečar, stari socialni demokrat. Njegovo aktivno delovanje je sprva obsegalo raznašanje ilegalne literature, zbiranje prispevkov za stavgajoče rudarje, sodeloval je tudi pri pobreškem s pisalnim strojem natipkanem časopisu *Odmevi*, vse bolj pa je nastopal kot govornik na javnih shodih.

Maturu je zaradi jasno izraženih stališč moral ponavljati, v letu čakanja na ponovno opravljanje mature je bil politično toliko bolj aktiven.

Po opravljeni maturi se je leta 1935 vpisal v Ljubljani na študij rudarstva. Kmalu po prihodu v Ljubljano je začel sodelovati s Tonetom Čufarjem, jese-niškim pisateljem. Njuno sodelovanje se je povečalo, potem ko je Čufar prišel po prestajanju kazni iz Beograda v Maribor in se naselil na Pobrežju.

Leta 1938 je prevzel najodgovornejšo nalogo v svojem predvojnem političnem delovanju. Postal je vodja ilegalne tiskarne, ki je bila nameščena pri njem doma v Mejni ulici 38 na Pobrežju in je delovala vse do pomladi leta 1940, ko je tiskarna morala prenehati delovati, ker ga je policija vse bolj nadzirala.

¹ Kot peti otrok se je rodil Boris Čižmek (partizansko ime Bor) (1919–2008), partizanski poveljnik in povojni funkcionar.

² Pričevanje nečaka Dušana Čižmeka (1947–2018), Vilkovega sina.

³ Danes Prva gimnazija v Mariboru.

Ko je imel avgusta 1940 na Pobrežju govor proti draginji, so ga aretirali in pridržali v sodnih zaporih, čeprav so ga medtem v Beogradu oprostili krivde. V mariborskih zaporih so ga zadrževali tri tedne in mu izrekli prepoved gibanja izven Maribora. Za Vilkom pa je prišla ob služenju njegovega vojnega roka še karakteristika, da je še posebno nevaren komunist, zaradi česar je moral služiti v vojski kot navaden vojak z omejenimi pravicami.

Aprila 1941 so Vilka pri Mostarju zajeli Nemci in ga premestili v ujetniško taborišče Lücken – Walde pri Berlinu. Leta 1944 se je zaradi svojega upornega vedenja z nekaj sojetniki znašel pred nemškim vojnim sodiščem v Potsdamu, kjer je tožilec, nemški general, ki je njemu in njegovemu sojetniku Zorcu izrazil svoje občudovanje. Jeseni 1944 mu je uspelo pobegniti iz ujetništva. Kmalu po pobegu se je pridružil francoskemu odporniškemu gibanju Résistance. Nedolgo zatem so ga Nemci pri Metzju ponovno zajeli. Zaradi njegovega vztrajnega uporništva so ga končno deportirali v koncentracijsko taborišče. Zanesljive smrti so ga rešili 27. marca 1945 ameriški tankisti.

Kmalu po koncu vojne je Vilko zaradi kritiziranja razmer izgubil službo na republiškem ministrstvu v Ljubljani, obenem so ga brez obrazložitve izključili iz partije. Vrnil se je v Maribor, kjer se je zaposlil v gradbenem podjetju *Konstruktor*, nato pa pri občinski *Upravi za gradnje in regulacijo*. Ker je, nezadovoljen nad razmerami in nad uglednimi Mariborčani, javno izrekal svoje mnenje ter pisal kritične spise, kot so *Prvomajska razmišljanja*, ni mogel po ukinitvi uprave najti nobene zaposlitve. Zato se je bil prisiljen umakniti v predčasni pokoj, kjer se je zavzemal za malega človeka predvsem na področju pravne pomoči, deloval pa je tudi na področju šolstva pri popisu stanja osnovnih šol v Mariboru in okolici ter v šahovskem krožku in pri reševanju problemov v problemskem šahu. 20. julija 1969 je Vilko umrl za posledicami nesreče pri škropljenju vinograda.

PREDVOJNO OBDOBJE (1932–1941)

Svoje delovanje v predvojnem obdobju je Vilko opisal v lastnoročno natipkanih spisih, ki jih hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor (MNOM). Ključnega pomena za spoznavanje Vilkovega delovanja predstavljata dva njegova tipkopisa, ki zajemata njegovo predvojno delovanje od leta 1932 vse do začetka 2. svetovne vojne predvsem na Pobrežju⁴ in v študentski

⁴ Vilko Čižmek, *Spomini na predvojno obdobje*, 15. 6. 1954. Obstajata dve inačici tipkopisa z enakim besedilom. Hrani ju Muzej narodne osvoboditve Maribor (MNOM) v mapi 89. V nadaljnjem: MNOM, m. 89, *Spomini na predvojno ...*

Ljubljani,⁵ v osnovnih obrisih pa tudi njegovo delovanje med vojno. V obeh je opisal svoje delovanje, ne da bi se spuščal v podrobnosti. Nekoliko več prostora je odmeril opisovanju političnega vzdušja, razmer in dogajanja. V teh svojih tipkopisih ne skriva, da je prepričan komunist.

O svojem političnem delovanju in razmerah v tem obdobju je marsikaj zapisal in povedal tudi kot obtoženec v sodni razpravi na mariborskem sodišču v letih 1956–1957 proti dvema uglednima mariborskima tožnikoma, veliko pa so v tem procesu poleg sojetnikov iz ujetništva dodale še njegove priče: najbližji sorodniki, preživeli člani partije, s katerimi je sodeloval pred vojno, in družbeno-politične organizacije. Prav ti so v svojih pisnih izjavah za sodno razpravo osvetlili pomen Vilkovega delovanja na Pobrežju in ga predstavili kot enega najvidnejših in najpomembnejših članov KPJ ne le na predvojnem Pobrežju, splošno znanem kot *komunistična trdnjava*,⁶ ampak tudi v Mariboru, predvsem so ga predstavili kot sposobnega organizatorja in neuklonljivega borca.

Oblikovanje svetovnega nazora

V gimnaziji sta na Vilkov svetovni nazor vplivala zlasti profesorja Josip Karba (1902–1992)⁷ in Bogomir Stupan, izven šole, na Pobrežju, pa v začetnem obdobju Franc Pečar, upokojeni delavec iz železniških delavnic, star socialni demokrat, s katerim se je kasneje ideološko sicer razšel, vsekakor pa je ohranil spoštovanje do njega. Na Vilka je močno vplivalo predavanje *Delavski razred in kultura* prof. Teplyja. V 6. razredu gimnazije je Vilko naročal *Delavsko politiko*, glasilo socialne demokracije v Mariboru, in kulturno marksistični mesečnik *Svoboda*.⁸ Pogosto je s sošolci razpravljaval o dogajanjih, o katerih so brali v naprednih revijah *Književnost* in *Sodobnost*. Z vodstvom mariborske socialne demokracije so prihajali v ideološke konflikte, ker po njihovem mnenju ni dovolj energično vztrajalo v razrednem boju. Na Vilkovo ideološko nadgrajevanje je vplivalo tudi sodelovanje v literarnem listu v tipkopisu

⁵ Vilko Čižmek, *Nekaj spominov na napredno akademsko gibanje*, 24. 11. 1958. V nadaljnem: MNOM, m. 89, *Nekaj spominov ...*

⁶ Milica Ostrovska, *Kljub vsemu odpor, 1. knjiga*, Maribor 1981, str. 71.

⁷ Gimnazijski profesor romanistike, deklariran levičar, znan tudi kot prijetno zgovoren, izredno duhovit človek. MNOM, m. 89; Milica Ostrovska: *Tov. Vilko Čižmek o vplivu prof. Karba Jožeta in deloma tudi o inž. Hermanku*, tipkopis po pripovedovanju Vilka Čižmeka, 2. 3. 1961, str. 1.

⁸ Izhajal je kot izobraževalna revija istoimenske socialnodemokratske zveze kulturnih društev (1929–1936).

Odmevi, ki je v začetku tridesetih let izhajal na Pobrežju. V njem so napredni srednješolci objavljali svoje poglede na dogajanje po svetu.

V Ljubljani se je družil s študenti, ki so se marksistično izobraževali na višji ravni.

Terensko delo

O terenskem delu je Vilko napisal razmeroma malo. Njegovo delo je obsegalo predvsem razpečevanje ilegalnega gradiva in zbiranje prispevkov za stavkajoče delavce, predvsem rudarje.

Najverjetneje že v enem od prvih dveh let šolanja na gimnaziji je Vilko z Antonom Radovičem ročno razmnoževal brošuro *Za staro pravdo*,⁹ ki sta jo raznašala tudi po Pobrežju.

Ob vstaji avstrijskih delavcev na Dunaju je Vilko ilegalno raznašal *Balkan Korespondenz* in glasilo avstrijskih delavcev *Arbeiter Zeitung*, ki so ga po porazu Schutzbunda¹⁰ tiskali v Bratislavi.

Na Pobrežju je sodeloval pri zbiranju naročnikov za *Delavski obzornik*. Glej pod **Sodelovanje s Čufarjem**.

Agitacije

Za agitacije velja zanj podobno kot za terensko delo.

Nekoliko konkretnejši je bil ob vstaji avstrijskih delavcev leta 1934. Ko je na javnem mestu na Pobrežju navdušeno govoril o njih, se ga je fizično lotil eden od sokolskih prvakov, sicer pobreški podžupan.

Govor na Pobrežju pred pobreško občinsko zgradbo v zvezi z draginjo je usodno vplival na Vilkovo življenje. Glej pod **Akcija proti draginji**.

Agitiral je tudi med služenjem vojaškega roka. Glej pod **Služenje vojnega roka**.

⁹ MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*

¹⁰ Republikanske socialdemokratske oborožene formacije. V: *Divji in krvavi boji v Avstriji, Delavska politika* 9, 1934, 14, 17. 2., str. 1–2.

Matura in študentska leta

Vilko je leta 1934 končal 8. b razred realne gimnazije, ki je bil znan po svoji levičarski usmerjenosti. Na maturi je padel kot eden izmed 14¹¹ dijakov od 29,¹² kolikor jih je bilo v razredu. Vzrok je bilo njihovo drugačno gledanje na stanje od tistega, kot se ga je pričakovalo v pisni maturitetni nalogi. Maturo je opravil šele leto kasneje, jeseni 1935.¹³ V enoletnem premoru se je Vilko doma ukvarjal z raznimi priložnostnimi deli, hodil po bližnji in daljnji okolici Maribora¹⁴ ter deloval na političnem področju.

Leta 1935 se je vpisal na ljubljansko montanistiko, smer rudarstvo. V Mariboru se je vključil v *Klub jugoslovanskih akademikov*, v Ljubljani pa v klub *Njiva*, takrat najbolj levo usmerjeno študentsko skupino, v kateri je bil tudi Jože Kerenčič. Dve leti, od 1935 do leta 1937, je stanoval v ljubljanskem študentskem kolegiju. Če ni bil v Ljubljani, je politično deloval v Mariboru.

Leta 1935 ali 1936¹⁵ je Vilko na pobudo iz študentskih vrst pobiral s pobreškimi sokrajanom Vilkom Androjno prispevke za pomoč stavkajočim rudarjem v Stanovskem pri Poljčanah.¹⁶ V akcijo sta pritegnila tudi druge.

Jeseni leta 1935 se je seznanil s Tonetom Čufarjem, kar je bistveno vplivalo na njegovo nadaljnje politično delovanje. Glej pod **Sodelovanje s Čufarjem**.

Leta 1936 je Vilka pritegnil val demonstracij na ljubljanski univerzi, imenovane *Akadska akcija*.¹⁷ V teh demonstracijah je večina študentov na ljubljanski univerzi ob podpori širše javnosti in z delovanjem KPJ manifestativno izpostavila zahteve za popolno medicinsko fakulteto, za razširitev osrednje slovenske bolnišnice in nasprotovala tako imenovani novi ureditvi študija na tehniški fakulteti, s katero se je skušalo zmanjšati možnosti za študij revnejših študentov. Vilko se je udeležil najpomembnejšega dogodka, tj. zasedbe upravnega posloja ljubljanske univerze (v nadaljnjem besedilu

¹¹ PAM, *Izvestije realka v Mariboru* *Izvestije državne realne gimnazije v Mariboru*, letnik 1933/34, str. 47. *Spomini na predvojno ...* str. 1: 18 dijakov. V nadaljnjem: *Izvestije ...*

¹² PAM, *Izvestije ...*, str. 34. MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*, str. 1: 24 dijakov.

¹³ PAM, *Izvestije ...*, letnik 1935/36, str. 37.

¹⁴ MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...* Vilko je dobesečno zapisal: »Tisto leto sem izkoristil za popotovanja po naši domovini in to vse peš« ...

¹⁵ MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...*

¹⁶ Prav tam. MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...* Vilko je zapisal ...v *Stanovskem pri Pragerskem ...* Verjetno je mislil v Stanovskem pri Poljčanah. Glej: Mojca Bedjanič, *Premogovnik Stanovsko pri Poljčanah*, str. 114–119. V: Vito Hazler (ur.): *Rudniki, premogovniki in kamnolomi v Dravinjski dolini*, Občina Zreče, 2011.

¹⁷ Maruša Golob, Teja Colja, Grega Kuhar, Lea Udovč, Miha Novak, *Zgodovina študentskega organiziranja od 1848 do 1941*, Radio Študent, 3. 10. 2013–12:00/ Unikompleks. mp3, brez oštevilčenja strani kot enotno besedilo. V nadaljnjem: *Zgodovina študentskega ...* <https://radiostudent.si/druzba/.../zgodovina-studentskega-organiziranja-1848-1941>.

Univerza) marca¹⁸ 1936, o čemer sta poročala tudi *Slovenec* in *Slovenski dom*. Opisal je celotno dogajanje ob zasedbi univerzitetnega upravnega poslopja: prihod večje skupine študentov skozi odprta okna predavalnice na stranskem delu poslopja, čemur je sledil ogorčen spopad¹⁹ v drugem nadstropju z desno usmerjenimi »režimskimi« študenti, med katere so bili pomešani policisti v civilu. V spopadu so zmagali demonstrirajoči študentje, odprli glavni vhod v Univerzo in se pred njim združili z nekajtisočglavo množico.²⁰

Vilko je v tem razgibanem obdobju živel izmenoma v Ljubljani in Mariboru. V akcije v Mariboru se je že zaradi študijskih obveznosti v Ljubljani vključeval le občasno. Tako ni mogel v celoti sodelovati v veliki mariborski stavki leta 1936, ki je prerasla v vseslovensko stavkovno gibanje.

V letih 1937 in 1938 se je Vilko s svojimi kolegi udeležil študentske počitniške prakse. Vseh 9 slovenskih praktikantov v rudnikih na Poljskem je bilo komunistov. Njihovo politično delovanje je bilo tako očitno, da je poljska vlada sporočila tedanji jugoslovanski, da v prihodnje ne bo več dovolila izmenjave študentov medicine in rudarstva, ker so v Galiciji in v Šleziji nastajale med njihovo počitniško prakso in še po njej stavke in delavski neredi. Leta 1938 je bil Vilko eden izmed 8 študentov, vseh prav tako komunistov na praksi v Hitlerjevi Nemčiji, kjer je *doživel svoje prvo trdo srečanje z Gestapom*. Slednji je namreč odkril njegovo svetovnonazorsko opredelitev, zato so prekinili njegovo prakso in ga nagnali nazaj v domovino.²¹

Včlanjenost v društva in klube

Vilko se je najprej, najverjetneje že v višjih razredih nižje gimnazije, včlanil v telovadno društvo *Orel*, kar je presenetljivo glede na njegovo kasnejšo izrazito levičarsko politično usmerjenost. Prav kmalu je prestopil v *Sokol*, kjer pa tudi ni bil zadovoljen, saj je hitro začutil omalovažujoč odnos gmotno boljše situiranega članstva do članov iz nižjih slojev. Iz *Sokola* je prostovoljno izstopil poleti leta 1932,²² še preden bi ga izključili zaradi »prevratnosti«. Ni pa s *sokolsko* mladino²³ nikoli prekinil. S *sokoli* se je srečeval še naprej na

¹⁸ *Zgodovina študentskega ...*

¹⁹ MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...*

²⁰ MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...*

²¹ Dušan Čižmek, ur. Borivoj Breže, *Dušanova pričevanja*, print, 2015–2017. Glej pod: *Izobrazba, intelektualno ...* Pričevanja Vilkovega sina Dušana po očetovem pripovedovanju o njegovem političnem delovanju predvsem v letih 2015–2017 zapisal in uredil avtor pod naslovom *Dušanova pričevanja*. V nadaljnjem: *Dušanova ...*

²² Ali 1933. MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*

²³ Prav tam.

družabnih prireditvah, kot so skupni izleti, kulturne prireditve in šahovska tekmovanja ter nacionalne akcije.

V prvi polovici svojega gimnazijskega šolanja se je Vilko včlanil v tamkajšnjo podružnico *Svobode*.²⁴ Njen aktivni član je bil do njenega razpusta po kongresu v Celju julija 1935, kasneje pa se je včlanil v *Vzajemnost*, ki je nadaljevala delovanje *Svobode*. V pobreški *Vzajemnosti* je Vilko deloval kot gospodar.²⁵

Včlanjenost v študentska kluba: *Klub jugoslovanskih akademikov* v Mariboru in *Njiva* v Ljubljani, glej pod *Matura in študentska leta*.

Članstvo v Skoju in v KPJ

V zagovoru na sodni razpravi je Vilko navedel, da se je *vkjučil v delavsko gibanje leta 1932*,²⁶ torej je na prehodu iz prve v drugo polovico svojega gimnazijskega šolanja postal skojevec.²⁷

Leta 1933 je Franc Korbun iz železniških delavnic, ki ga je Vilko spoznal v *Svobodi*, Vilka prvič nagovarjal, naj se vključi v KPJ. Vilko je odklonil, ker se še ni čutil dovolj trdnega in ideološko izdelanega, je pa s Korbunom sodeloval kot aktivist, s čimer je zašel v resne težave v šoli. Spomladi ali v zgodnjem poletju 1936 je Vilku predlagal glavni vodja mariborske stavke Maks Gašparič, naj vstopi v partijo. Vilko je ponovno odklonil, tokrat zato, ker je nasprotoval tako imenovani liniji individualnega terorja.

1. 9. 1938²⁸ se je Vilko na predlog režiserja Branka Babiča vendarle vključil v partijo.

Vsekakor je bil Vilko eden izmed najbolj agilnih med 50–60²⁹ člani partije v predvojnem Mariboru. O pomenu njegovega dela sta podala po vojni oceno Okrajni odbor ZB–NOV Maribor³⁰ in Mirko Lorger,³¹ svoje spomine na

²⁴ Dragan Potočnik, Kulturni utrip v Mariboru med svetovnjima vojnama, *Edinost in dialog/Unity and Dialogue* 73, 2018, št. 1–2, str. 61–78.

²⁵ PAM, fond: Okrajno sodišče Maribor 1945–1978, AŠ 616, spis III Ks 629/56–32, str. 6, list 82. V nadaljnjem: PAM, *Okrajno ...*, nadalje: III Ks 629/56 ...

²⁶ Prav tam.

²⁷ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–28, list 60.

²⁸ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–4, str. 4, list 11.

²⁹ Vilcova ocenitev.

³⁰ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–28, list 60: ... *je bil pred vojno eden vodilnih mariborskih komunistov*.

³¹ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–28, list 68: *V vrstah organiziranih članov partije je veljal za enega pomembnih partijskih delavcev, kateremu so bile zaupane odgovorne naloge ... Bil je organizator številnih političnih akcij ...*

predvojno delovanje svojega brata pa je podala tudi njegova mlajša sestra³² v pisnem gradivu za sodni proces v letih 1956–1957. Kako pomemben v svojem delovanju je bil Vilko pred vojno, dokazuje obisk približno 60 mladincev, tj. skojevcev, ki so ga obiskali v sodnih zaporih prvo soboto po aretaciji 30. avgusta 1940 zaradi protidraginjskega govora pred pobreškim občinskim poslopjem (glej **Akcija proti draginji**) kar je bila velika manifestacija solidarnosti in osebnega poguma.

Kot eden od 6 članov pobreške celice je deloval na terenu in imel svoj krog zaupnikov, s katerimi je bil v stalnih stikih. Ti so redno plačevali mesečno članarino oziroma prispevke. Vilko je deloval v okviru svoje celice tudi z organizacijami, ki niso neposredno sodile v okvir partije. Najštevilčnejša med njimi, tudi glede na partijo, pa je bila *Zveza delovnega ljudstva Slovenije ZDLS*.³³ Vilko je imel stike z več kot 100 člani (ZDLS).³⁴

Stike je imel z najvidnejšimi člani SKOJ-a, s člani Komiteja Desni breg, med katerimi sta bila Tine Grejf in Angel Besednjak,³⁵ s člani Okrožnega komiteja, med katerimi je bil tudi Jože Hermanko.³⁶ Med člani partije v letih 1938–1940 je Vilko v svojem tipkopisu naštel poleg Čufarja še Maksa Gašpariča, Maksa Durjavo, Angela Besednjaka, Lojzeta Fajdigo, Silviro Tomasini, Branka Babiča, Miloša Zidanška, Jožeta Hermanka, Grejfove, Slavo Klavoro, Branka Rudolfa, Slavka Šlandra, Milico Ostrovškovo, Mirka Lorgerja in Miloša Ledineka.³⁷ Med naštetimi je kar nekaj narodnih herojev, povojnih mariborskih visokih političnih funkcionarjev in znanih kulturno prosvetnih delavcev.

Ilegalna tiskarna na Mejni ulici 38

Morda najpomembnejše delo v svojem predvojnem političnem delovanju je opravljal Vilko v ilegalni tiskarni³⁸ (v nadaljnjem besedilu: *tiskarna*) s

³² PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–17, list 46. Dana Gabrič.

³³ Nastala jeseni 1939 z združitvijo več strank (s pripojitvijo), med katerimi je bila tudi Kmečko delavsko gibanje KDG. Franček Saje, *Nastajanje enakosti demokratičnih sil Slovenskega naroda pred vojno*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Zbornik razprav in obravnav znanstvenega posvetovanja o Osvobodilni fronti slovenskega naroda in njeni 25-letnici od 28. do 30. aprila 1966*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Ljubljana 1966, letnik VI, števil. 12, str. 32.

³⁴ MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam. Tudi: MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*

³⁸ MNOM, m. 89: *Informacije pridobljene dne 30. 6. 1959 od tov. Čizmek Vilka za ciklostilno tehniko, ki je bila pri njih na Pobrežju; zabeležil Mirko Fajdiga.*

ciklostilnim strojem³⁹ na svojem domu v Mejni ulici 38. Tiskarna, ki so jo takrat imenovali *ciklostilna tehnika*, je začela delovati septembra 1938. Vilko je vodil tiskarno po navodilih in nalogih Okrožnega komiteja KPS Maribor. V tiskarni je delalo 5 komunistk/komunistov. Občasno, vendar samo takrat, ko ni bilo mogoče dobiti koga drugega, so jim pomagali še trije, med njimi Tone Čufar in Branko Babič. Natisnjeno gradivo so iz tiskarne odnašali tudi trije, med njimi Maks Durjava in Lojze Fajdiga. Za delo tiskarne je vedelo 16 komunistov in ves Okrožni komite KPJ Maribor. Ker se je Vilko med tem pri oblasteh resno kompromitiral in je imel doma skoraj redne tedenske preiskave, je tiskarna morala marca 1940 po 18. mesecih dela prenehati z obratovanjem.

Eno od teh preiskav opisuje tudi njegova mlajša sestra Dana: ko so policisti vdrli v njihovo hišo, je skočila k Vilkovemu suknjiču in iz žepov jemala liste beležk in letake, da jih ne bi zasegli oni.

Na Mejni ulici 38 so 4. 7. 1951 postavili⁴⁰ spominsko ploščo, ki pa so jo novi lastniki po letu 1991 odstranili, čeprav je veljala za spominsko obeležje.⁴¹

V hiši Čižmekovih pa ni bila le ilegalna tiskarna, ampak je bila prava ilegalna postojanka. Tako je za Tonetom Čufarjem (glej pod **Sodelovanje s Čufarjem**) v zgodnji pomladi leta 1940 tri tedne pri Čižmekovih stanoval tudi Slavko Šlander. Po Vilkovem odhodu na služenje vojaščine se je vrnil in ostal pri Vilkovi materi, tudi ko so bili Nemci že v Mariboru, vse dokler ga ti niso aretirali.

Sodelovanje s Čufarjem

Že na začetku svojega študija se je Vilko jeseni leta 1935 seznanil s Tonetom Čufarjem, kar je bistveno vplivalo na njegovo nadaljnje politično delovanje. Vida Tomšič, morda pa Silvira Tomasini,⁴² Čufarjevo dekle, je Vilka dodelila za pomoč Tonetu Čufarju, ki je bil urednik *Delavskega obzornika*. Z vrstnikom in s sokrajanom Vilkom Androjno sta tisto jesen Čufarju priskrbela samo s Pobrežja več kot 100 stalnih naročnikov *Delavskega obzornika*.

Potem ko se je Čufar po prihodu iz beograjske glavnjače, najverjetneje že leta 1937 naselil v Mariboru, se je Vilko povsem posvetil političnemu

³⁹ MNOM, m. 89: *Tov. Vilko Čižmek o vplivu Karba Jožeta in deloma tudi o inž. Jožetu Hermanku tudi o tehniki pri Čižmekovih*, po pripovedovanju Vilka Čižmeka zapisala Milica Ostrovska, 2. 3. 1961.

⁴⁰ —, *Mejna ulica. V: Vodnik po partizanskih poteh*, Ljubljana, 1978, str. 522.

⁴¹ *Delegat*, priloga *Večera*, leto 1, št. 2, *Odlok o urejanju in vzdrževanju vojaških pokopališč in grobov ter o varstvu spomenikov in spomeniških obeležij*, *Večer* 31, 1975, 254, 31. 10., str. 9.

⁴² MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...*

delovanju.⁴³ Z Vilkom sta se v Ljubljani že toliko zblížala, da je stanoval najprej pri Čižmekovih.⁴⁴

S Čufarjem sta pripravila za kongres *Vzajemnosti* spomladi 1940 spomenico za ostro ločitev duhov, tj. za prekinitev sodelovanja s *sokoli* in socialnimi demokrati. Vilko se je odvrnil od socialne demokracije po krvavo zatrti vstaji avstrijskih delavcev februarja 1934 še pred celjskim kongresom leta 1935.

Za to ločitev sta s Čufarjem imela s komunističnega vidika dobre razloge: sokolski starešine so skušali s propagandnim materialom pripraviti sokolsko mladino, da bi sodelovala s policisti in žandarji, kar je Vilko neposredno doživel v neki temni noči. Socialna demokracija pa je, kot je zapisal Vilko, *barantala z interesi delavskega razreda v upanju, da bo dobila nekaj političnih koncesij*.

Akcija proti draginji

Vilko je imel v predvojnem Mariboru že tolikšen ugled, da so ga določili za organizatorja protidraginjske organizacije na Glavnem trgu.⁴⁵ Na dan demonstracij so izbrali Vilka za glavnega govornika v skupini delegatov, ki naj bi se pogovorila s takratnim mariborskim županom. Še preden so se razgovori začeli, so jih policisti aretirali v prostorih magistrata. Ker se demonstracije pred zaporji niso končale, so aretirane še isti dan izpustili.

30. avgusta 1940 je Vilko vodil zborovanje pred pobreško občinsko zgradbo,⁴⁶ kjer je imel tudi govor. Okrog 15. ure,⁴⁷ ko je že bil doma, so ga aretirali.⁴⁸ Na osnovi 1. in 3. čl. *Zakona o zaščiti države*⁴⁹ so ga odvedli v mariborske okrožne zapore, kjer so ga zadrževali skoraj tri tedne, čeprav bi ga morali zaradi pomanjkanja dokazov takoj izpustiti. Razen tega so po izpustu odredili zanj in za dva njegova tovariša, Zupanca s Pobrežja in Lojzeta Horvata, konfinacijo – prepoved gibanja in druženja izven četrti, v kateri so stanovali. Prepoved Vilka in njegovih tovarišev ni ovirala pri povezovanju s stavkajočimi tekstilci, gradbenimi delavci in z akcijo proti draginji. Iz tega obdobja so na policiji za Vilka izdelali evidenčno polo. Vilko je po vojni rad rekel, da je bilo v rubriko *kriminalna delavnost* vpisano: *komunist*.

⁴³ MNOM, m. 89: *Spomini na predvojno ...*

⁴⁴ MNOM, m. 89: *Nekaj spominov ...*

⁴⁵ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–28, list 67. Tudi: jp, *Med obema vojnama so mariborske žene prehodile borbeno pot, Slovenski poročevalec* 14. 1953, 54, 5. 3., str. 2.

⁴⁶ MNOM, m. 89, *Spomini na predvojno ...*

⁴⁷ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–25, list 56.

⁴⁸ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–4, str. 2, list 9.

⁴⁹ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–3, str. 3, list 7.

17/10. 1940

Fotografirani, dne

M. 3592
M. fotoplošče: 276/1940
M. zbirke slik: 137-6.

Evidenčna pola
skanih oseb.

Príimek in ime: *Čizmek Viljem*

Imena staršev: <i>franc, katele, Katalin</i>	Stalno bivališče: <i>Karbov, Kijna ul 38</i>
Doklic: <i>akademik</i>	Zadnje bivališče:
Stan: <i>senški</i>	Posebna označba osebe:
Izmišljena in lažna imena: /	
Zločinska stroka: <i>Komunist</i>	Komplici, zvodniki in ljubavna razmerja
Rojen dne: <i>9. 3.</i> leta <i>1916</i>	občina: <i>Korošče</i>
kraj: <i>Korošče</i>	srez: <i>-</i>
srez: <i>-</i>	banovina: <i>drav.</i>
banovina: <i>dravski</i>	Vera: <i>A. R.</i>
Drava identiteta ugotovljena, če, na podlagi česa?	Pristojnost ugotovljena na podlagi
Visokost: <i>168 cm. 5. 10. (166)</i>	Oči: <i>rjave</i>
Postava: <i>med. moine rama</i>	Nos: <i>n. vel širok rjavih nos</i>
Obraz: <i>podolgovat</i>	Brada: <i>n. vel. med. širok nos</i>
Lasje: <i>Kostanjevi</i>	Usta: <i>redno velika</i>
Čelo: <i>visoko med. široko</i>	Brki: <i>brije</i>
Obrvi: <i>tan. kostanj. tanati</i>	Zobje: <i>kotni slabi</i>
Posebna znamenja: na glavi na rokah: desni levi na nogah druga	

Uradne beležke:

*1940 Dne 17. 8. 1940 daktilovskij radi komu
nistične praprey mde in je pod polie. nadzorovane
(glej tudi list št. 2363/1-38)
1732/1-40 2. del. - n. l. k. h. a.*

Slika 1: Policijska evidenčna pola za Vilka Čizmeka s 17. 10. 1940 v kateri je kot zločinska stroka vpisano *komunist*. Črno bela fotografija, velikost 8,7 cm × 13 cm, 1 stran. Hrani MNOM, mapa 89.

Služenje vojaškega roka

1. novembra 1940 je Vilko na predlog KPS, ne da bi o svojem odhodu obvestil policijo, odpotoval iz Maribora na služenje vojaškega roka v šolo za rezervne oficirje v Slavonsko Požego.⁵⁰ Kjer je le mogel, je agitiral za bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, za demokracijo in proti tujemu ter domačemu fašizmu. Med drugim naj bi dosegel, da sta se med svečano prisego na kralja slišala glasova le dveh vojakov. Kaj hitro so ga kaznovali. S tiralico, ki je prišla za njim v Slavonsko Požego, je sledil tudi nalog, da se Vilka napoti na prisilno delo. Artilerijsko poveljstvo v Beogradu ga je degradiralo in določilo, da odsluži vojni rok brez najosnovnejših vojaških pravic, kot sta pravica do dopusta in pravica do izhoda iz kasarne. Po 40. dneh prestane kazni so ga premestili v Mostar, kamor je prišla tudi karakteristika, v kateri je pisalo, da je Vilko *tu uradno znan kot eden najagilnejših komunističnih agitatorjev*. Kot tak je Vilko dočakal nemški napad na Jugoslavijo.

Vojno obdobje (1941–1945)

Za pridobitev širše predstave o Vilkovem delovanju med 2. svetovno vojno je mogoče najti poleg dokumentacije iz nemškega vojnega ujetništva (v nadaljnjem besedilu *ujetništvo*) štiri članke, enega iz zbornika (*Četrdeset godina*), iz glasila (*Borec*) in dva iz dnevnega časopisja (*Delo*, *Arena*), ki še največ povedo o njegovi uporni drži v ujetništvu, predvsem pa o njegovem nastopu na sodnem procesu pred nemškim vojaškim sodiščem proti njemu in sojetnikom, s čimer je postal znan širši slovenski, v svojem času pa tudi jugoslovanski javnosti. Podrobneje je Vilko svoje bivanje in premestitve ter pobege iz ujetništva navajal tudi v spisih za sodno razpravo na mariborskem sodišču leta 1956–1957.

Leto 1941

Že tretjega dne aprilske vojne so iz topniške enote, ki ji je pripadal Vilko, pobegnili oficirji. Poveljstvo nad enoto je prevzel on. 19. aprila 1941⁵¹ je Vilko s soborci v Mostarju prišel v nemško ujetništvo. Odpeljali so ga v taborišče za ujete vojake Stalag III A v Luckenwaldu kakšnih 100 kilometrov južno od Berlina, kjer je dobil številko 89165.

⁵⁰ MNOM, m. 89, *Spomini na predvojno ...*

⁵¹ S. Mijić, *Osuđenik iz zonderlagera*, *Arena* 7, Zagreb 1965, 244, 27. 8., str. 28.

Že jeseni istega leta je Vilko vzpostavil zvezo z osvobodilnim gibanjem v Sloveniji. To mu je omogočila mlajša sestra Dana,⁵² ki je takrat živela na Dunaju. Z rojakinjo Jožico Valpet je prinašala Vilkova pisma partizanom, v obratni smeri pa je Vilko dobival od njih propagandni material.

Leto 1942

Na silvestrski večer tega leta je Vilko nekaj pred polnočjo na improviziranem odru nastopal pred sojetniki. V svojem govoru, polnem igranega jadikovanja nad tegobami ujetništva, je jasno izrazil dvom nad številom bruto registrskih ton potopljenega zavezniškega ladjevja. Med ujetniki sta bila tudi dva denuncianta, poročnik Timotijević in Marković.⁵³

Leto 1943

Šele maja ali junija 1943 so Vilka brez navajanja razlogov premestili v posebno taborišče v Neuhofu, morda 10 do 20 kilometrov južno od Luckenwalda, znano po nazivu *Juden – und Bolschewickelager*. V njem je ostal, vse dokler ga niso premestili v trdnjavsko ječo. V tem taborišču so bili zaprti sami dokazani antifašisti. Med njimi sta bila tudi Herman Weiss⁵⁴ in Leopold Zorec, Vilkov soobtoženi na Potsdamskem procesu, spoznal pa je tudi Mileta Smolinskega. Kljub zaostrenim pogojem nadzorovanja ujetnikov je Vilko kaj kmalu dobil neposredno zvezo z Dunajem in to preko nemškega vojaka. Po enem mesecu zadrževanja v tem taborišču so Vilka in sojetnika Zorca odvedli vsakega v njegovo samico v kateri je Vilko prebil osem mesecev. Tudi v samici se je Vilko tokrat s pomočjo nekega drugega nemškega vojaka lahko družil z Zorcem. Še več, skupaj z njim sta lahko prirejala tudi partijske sestanke. Bivanje v samici je dalo Vilku priložnost za plodovito *idejno-politično* delovanje. Kot nadarjen šahist je v okviru kulturne sekcije deloval v šahovskem krožku, za katerega je pisal na videz sestavke o šahovski teoriji za jugoslovanske in francoske ujetnike. Iz knjig marksistične teorije si je delal izvlečke in jih spretno uvrščal med besedila iz šahovske teorije, ki so krožila od samice do samice.⁵⁵

⁵² Prav tam.

⁵³ Vilko Čižmek, *Zame je važna sodba domovine ... V: Borec*, glasilo Zveze združenj Borcev NOV Slovenije, Ljubljana 1962, str. 18. V nadaljnjem: *Zame ...*

⁵⁴ Glej 1945–1961 *Vilkovo druženje z enako mislečimi* v tem sestavku.

⁵⁵ S. Mijić, *Osuđenik ...*, str. 29.

Leto 1944

Sredi februarja 1944 sta z Zorcem dobila obtožnico. Nemci so jima priredili sodni proces, s katerim so hoteli dokazati, da se držijo haaške konvencije o vojnih ujetnikih iz leta 1928. Vilko in Zorec sta se na proces dobro pripravila, saj jima Nemci niso dovolili, da bi ju zagovarjala dva francoska pravnik, ⁵⁶ nemškega odvetnika pa sta odklonila. Zaključni govor sta sestavila ⁵⁷ v slovenskem, srbsko-hrvaškem, francoskem in nemškem jeziku, ki sta ga obtoženca namenila za sam proces. Razprava, ki ji je prisostvovalo kakih trideset nemških sodnih oficirjev, ⁵⁸ je trajala približno tri ure. Za vzor sta si vzela nastop Georgija Dimitrova na leipziškem procesu. Obtožnico so zaupali generalu von Kaiserju, poveljniku 3. vojnega okrožja. ⁵⁹ Besedilo obtožnice je vsebovalo tri točke. ⁶⁰ Prva točka je zadevala Vilkovo nezaupanje v verodostojnost nemških vojnih poročil (o registrski bruto tonaži potopljenega zavezniškega ladjevja). Druga je navajala Vilkovo izjavo o tem, da bodo Rusi povrnili med vojno vse tisto, kar Nemci počenjajo njim in vsem ostalim. Tretja točka je citirala Vilko izjavo, da dobi šahovsko igro tisti, ki razpolaga na šahovnici z edinim še preostalim kmetom, in da on dobro ve, kdo bo imel tega odločilnega kmeta. Tik pred začetkom obravnave so dodali še dve točki obtožbe, ki oba obtožena bremenita teroristične dejavnosti in pomoči sovjetskim ujetnikom. ⁶¹

Vilkov obrambni govor in odgovori na Kaiserjeva vprašanja so bili briljantni tako govorniško kot z vidika logike in prava. Tako Vilku niti na misel ni prišlo, da bi zanikal, kar ga je bremenila obtožnica. Na primer: ni zanikal, da je pomagal sovjetskim ujetnikom v taborišču tudi tako, da jim je odrejal lažja dela. Najbolj je učinkoval Vilkov odgovor, da papež Pij še ni zapovedal križarske vojne proti komunizmu. Vilkov nastop pred vojnim sodiščem je tako očaral generala von Kaiserja, da je dejal pred vso sodno dvorano: »*Vša čast in spoštovanje, gospoda moja! Če bi le mi imeli take ljudi v sovražnikovih taboriščih za vojne ujetnike!*« ⁶²

K sojenju so poklicali kot pričë poročnika Timotijevića, nekega podoficirja in vojaka. Vilko je Timotijeviću očital njegovo klavrno vlogo, rekel mu je, da

⁵⁶ Vilko Čižmek, *Sudski proces u zarobljeničkom logoru. V: Četrdeset godina, knjiga sedma 1941–1945, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, str. 506. V nadaljnjem: *Sudski ...*

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ S. Mijić, *Osuđenik ...*, str. 28.

⁶⁰ MNOM, m. 89: Obtožnica/Anklageverfügung, prepis, Maribor, 14. 3. 1961.

⁶¹ *Sudski ...*, str. 508.

⁶² »Alle Ehre und Respekt, meine Herren, hätten nur wir solche in feindlichen Kriegsgefangenschaftslagern!«. V: *Zame ...* str. 22.

ga bo sovražnik prej ali slej zavrzel, ko ga več ne bo potreboval, po koncu vojne pa mu bo sodilo ljudsko sodišče. Takoj zatem sta se z Zorcem bliskovito nagnila čez sodni pult in mu strgala z levega ramena epoleto, sklicujoč se pri tem na I. del službenega pravilnika (*Pravilo službe*) kraljeve vojske. Nemci so ostrmeli nad usklajenostjo njunega dejanja.

Popoldne so izrekli sodbo. Vilko je dobil 9 mesecev trdnjavske ječe, Zorec pa, ki je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen, je pozneje brez sledu izginil.

Vilko je svojo kazen prestajal v stari trdnjavi Germersheim na Renu.⁶³ Poizkusil je dvigniti upor, ki pa ni uspel.⁶⁴ Iz Germersheima mu je uspelo pobeigniti. Nekaj časa se je skrival in deloval v ilegali, nato pa se je pridružil francoskemu odporniškem gibanju Résistance v severni Franciji, kjer so ga 16. oktobra 1944 ponovno ujeli v bližini Metzja pri nekem kmetu. Ujetega so dodelili skupini za prisilno delo nekje v Posarju, ki so jo sestavljali potepuhi, dezertarji, pobegli interniranci in ujetniki vseh narodnosti. Ker je tam organiziral in vodil stavko, so njega in sojetnika Bojića premestili v t. i. *židovski lager*, kar ne more biti nič drugega kot koncentracijsko taborišče. Ob evakuaciji iz tega taborišča so ga 27. marca 1945 med postankom med maršem osvobodili ameriški tankisti ravno takrat, ko je sojetnikom razlagal o pomenu 27. marca v Jugoslaviji.

Vilko se je tudi tokrat znašel v taborišču.

V vojnem ujetništvu je ostal dlje, kot bi bilo potrebno. Od tam se je vrnil šele jeseni 1945 (če ne še kasneje). Američani so ga internirali v posebej izoliran oddelek, nekakšno miniaturno taborišče, ker je nasprotoval njihovemu propagandističnemu nagovarjanju jugoslovanskih vojnih ujetnikov, naj se nikar ne vračajo v državo s socialistično družbeno ureditvijo.

*Vilko je eden od redkih jugoslovanskih vojnih ujetnikov in edini Slovenec, ki so mu za pokojnino v socialistični Jugoslaviji priznali dvojno štetje let. S tem, ko so mu priznali dvojno štetje let, preživelih med 2. svetovno vojno v ujetniškem taborišču, je dejansko pravno pridobil enak status, kot če bi bil udeleženec NOB. Mile Smolinsky, njegov sojetnik, pa je bil edini od jugoslovanskih vojnih ujetnikov, ki je tudi dobil spomenico, priznanje takoj za redom narodnega heroja, ki so je bili deležni tisti borci in aktivisti, ki so se udeležili NOB od leta 1941 do leta 1945. Vilku te spomenice niso podelili, ker je bil že v nemilosti, se pa je upravičeno potegoval zanjo.*⁶⁵

⁶³ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–32, str. 1–2, list št 90.

⁶⁴ MNOM, m. 89, *Spomini na predvojno ...*

⁶⁵ *Dušanova ...* Glej pod: *V vojnem ujetništvu še pod ...*

POVOJNO OBDOBJE 1945–1969

Za celotno povojno Vilkovo delovanje je najpomembnejše pričevanje njegovega sina Dušana. Imenovani je avtorju tega prispevka pogosto pripovedoval o svojem očetu že od leta 1975 naprej, celovito in sistematično pričevanje pa je posredoval avtorju v zadnjih letih svojega življenja (2015–2017). Najobsežnejši del gradiva o Vilku je dokumentacija s sodnega procesa iz druge polovice petdesetih let (1956–1957), v katerem sta kot tožnika proti Vilku nastopala dva ugledna Mariborčana. Hrani jo Pokrajinski arhiv Maribor (PAM).

Vilkovo povojno obdobje lahko razdelimo na dva dela: Prvi del sega od leta 1945 do 1961, ko je bil zaposlen v mariborskem gradbeništvu, drugi pa od leta 1961 do 1969, ko je bil v pokoju.

1945–1961

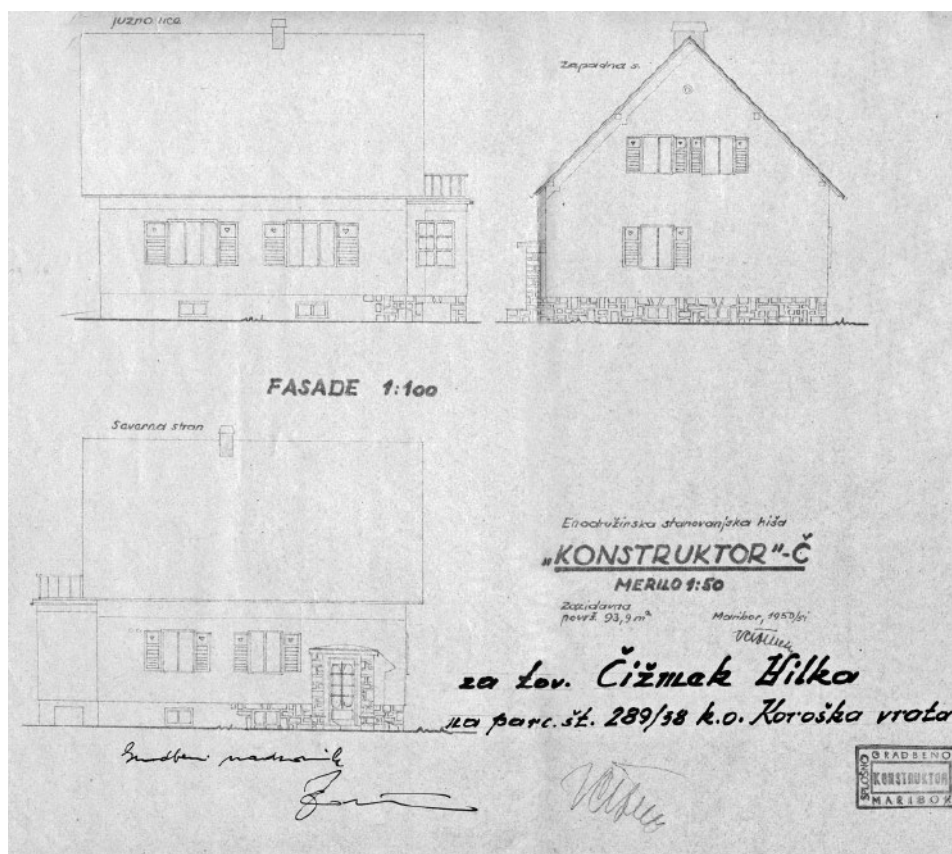
Po vrnitvi iz taborišča je Vilko deloval kot okrožni politični inštruktor pri predsedstvu vlade v Ljubljani.⁶⁶ Leta 1946 so ga izključili iz KP tudi zato, ker se naj ne bi strinjal z ljudmi, ki so prišli na vodilne položaje v Mariboru. Vse do svoje smrti Vilko ni dobil pisnega sklepa, zakaj mu je prenehalo članstvo v KP. 31. maja 1946 mu je prenehalo tudi delovno razmerje brez kakršnekoli obrazložitve. Sčasoma je izvedel, da naj bi ga odpustili *zaradi nepartijskega odnosa do žensk, pijančevanja in nediscipliniranosti*.⁶⁷ To ga je tako prizadelo, da se v družbeno politične organizacije, kot je SZDL, iz protesta proti vsemu temu, kar se mu je zgodilo, ni hotel več včlaniti. 7 mesecev je bil brezposeln, ker ga niso hoteli nikjer sprejeti. Sčasoma je vendarle dobil zaposlitev v mariborskem gradbeništvu. Najprej je bil zaposlen pri *Konstruktorju*, kjer je Vilko sodeloval tudi pri izgradnji stanovanjske zadruga – naselja družinskih hišic med Turnerjevo in Pasterkovo ulico, in jo je tudi vodil. V eno izmed teh hišic⁶⁸ se je tudi vselila Vilkova družina. V vežo je Vilko pritr dil marmorno ploščo z napisom, ki si ga je zamislil skoraj dobesedno tako: *država je izgradnjo hiše podpirala, birokrati zavirali, sami pa so jo zgradili*. V ploščo sta bili vklesani tudi letnici 1950–1954, čas, v katerem so hišo gradili. V tem času je potekal v mariborskem okrajnem sodišču proti Vilku kot neplačniku takse za lastništvo

⁶⁶ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–32, str. 7, list 83.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ PAM, fond: *Pasterkova 4*, načrt formata: 888 × 573 mm. Glej fragment, sl. 2.

družinske hiše sodni postopek, ker je pač imel plačevanje takse po starem sistemu za edino pravično.⁶⁹

Slika 2: Fragment načrta Konstruktorjeve endružinske stanovanjske hiše Čižmekovih na Pasterkovi 4, zazidalna površina 93,9 m², Maribor, 1950/Si. Merilo načrta 1:50, merilo za fasado 1:100, format: 888 × 573 mm. Hrani PAM, fond Pasterkova 4.

Vilko je imel glede tega naselja svojo vizijo po vzoru gradenj iz Sovjetske zveze: naselje naj bi imelo svojo pralnico in kuhinjo, česar stanovalci naselja niso sprejeli.

Tudi v Konstruktorju Vilku ideološka zavest ni dovoljevala, da se ne bi potegnil za delavske pravice: vodstvo Konstruktorja ga je v prvi polovici petdesetih let napotilo v eno od gramoznih jam, v kateri so delavci stavkali.⁷⁰ Naročili so mu, naj jih pomiri, kakor ve in zna. Vilko je brez strahu pristopil

⁶⁹ PAM, fond: Uprava za gradnje in regulacijo, Pasterkova ul. 4, AŠ 270, MA 919, *Odločba*, 20. 10. 1954, str. 1–2.

⁷⁰ *Dušanova ...* Glej pod: *Službovanje pri Konstruktorju*.

v jamo mednje in jim dokazal, v čem je bistvo problema. Njegov govor je povzročil še večje nezadovoljstvo in še povečal nezaupanje delavcev do vodstva.

Iz tega obdobja izhaja tudi njegov sestavek, v katerem ugotavlja, da bi bilo treba uvesti ekonomske najemnine za stanovanja, za kar bi bilo treba dvigniti plače.⁷¹

1. 8. 1957⁷² se je zaposlil v *Upravi za gradnje in regulacijo Maribor*, dokler je 27. 2. 1961⁷³ niso ukinili.

Petdeseta leta in začetek šestdesetih let obeležujejo Vilkoovo intenzivno politično delovanje, od katerega izstopajo sodni proces v letih 1956/1957, kritični spis *Prvomajska razmišljanja* in azil v Muzeju narodne osvoboditve (MNOM).

Spričo njegove upravičene kritičnosti, ki se je odražala v ustnih izjavah in v nekaterih njegovih lastnoročno natipkanih spisih, ni presenetljivo, da ga je tedanja oblast preganjala, kjer ga je le mogla. Vendar je treba pri tem omeniti, da se mu sistem vendarle ni popolnoma odrekel, ali pa so ga povabili k sodelovanju ljudje, ki so imeli dovolj notranje integritete. Tako je na začetku leta 1946 imel ob obletnici ustanovitve Rdeče armade govor o njeni vlogi v 2. svetovni vojni in njenem vplivu na NOB,⁷⁴ kot gost je bil povabljen leta 1959 na proslavo dvajsete obletnice praznovanja francoske buržoazne revolucije.⁷⁵

Vilko v tedanjem družbeno političnem trenutku ni bil sam. Imel je prisrčne, če že ne prijateljske stike (glej pod *Druženje z enako mislečimi*) s tistimi, ki so bili enakega mišljenja kot on, le da si niso upali iti tako daleč kot on.

Sodni proces v letih 1956/57

Vilko je v Večeru zasledil, da se za določeni odgovorni mesti v Mariboru potegujeta dva ugledna meščana. Eden od njiju je bil steber mariborskega društvenega življenja, drugi pa nesporen strokovnjak na svojem področju. Po njegovem si delovni mesti, za kateri sta se potegovala, glede na njuno moralno neoporečnost nista zaslužila. Pri prvem je šlo za njegovo delovanje predvsem pred vojno, pri drugem pa za njegovo medvojno zaposlitev. Po Vilkovem prepričanju bi lahko opravljala le takšno delo, ki bi zahtevalo predvsem strokovnost, tudi visoko, ne pa takšnega, pri katerem bi morala predstavljati tudi moralno politični vzor. O tem je v javnosti odkrito govoril. V svoji

⁷¹ Vilko Čižmek, O ekonomskih in stanovanjskih najemninah (Prispevek k razpravi). V: *Naše gospodarstvo* NG 3, 1957, 13, 15. 7., str. 227–229.

⁷² PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–33, 1 str., list 128.

⁷³ PAM, fond: Uprava za gradnje in regulacijo Maribor 1840–1961, Obrazec za popis, str. 1.

⁷⁴ —, Pobrežje je dostojno proslavilo 28 obletnico Rdeče armade, *Vestnik* 2, 1946, 25, 27. 2., str. 4.

⁷⁵ —, Velika svečanost na Habakuku, *Večer* 14, 1959, 212, 14. 9., str. 1.

prizadetosti sta ga tožila zaradi *kaznivega dejanja zoper čast in dobro ime*.⁷⁶ Njun advokat je bil Mirko Žlender, kasnejši politik, ki je od leta 1962 dalje v Mariboru zavzemal najvišje položaje.⁷⁷ Vilko se je branil sam in je proces, ki je trajal od 9. 7. 1956 do 19. 12. 1957 in je obsegal 6 glavnih razprav, dobil⁷⁸ kljub vesplošnemu prepričanju, da ga bo izgubil. S svojim obrambnim spisom, ki je obsegal 40 strani, in s svojim obrambnim govorom, ki je trajal več kot 3 ure, je pravdo razen v prvi točki obtožbe prepričljivo dobil. Ta proces je glede na pripravo obrambnega govora in nastopa pred sodiščem mogoče primerjati le še s procesom na vojnem sodišču v Potsdamu leta 1944. Vilkov uspeh je v določenih mariborskih strokovnih krogih vzbudil nedeljena odobravanja.⁷⁹

Svoja najbolj udarna spisa je Vilko zaupal svojemu bratrancu Milanu Renčlju (1936–2011) na Pobrežju, vendar so jih kasneje pri pospravljanju stanovanja po pomoti uničili.

Kritični spis *Prvomajska razmišljanja*⁸⁰

Spis »*Prvomajska razmišljanja*« je razdelil med svoje prijatelje, od katerih jih je nekaj bilo celo članov Centralnega komiteja ... (CK ZK ...). Nekatere navedbe v tem obširnem spisu so bile presenetljivo podobne izjavam Josipa Broza Tita, ki jih je podal v svojem znamenitem govoru 7. 5. 1962 v Splitu. Nekdo od tistih, ki so prejeli njegov spis, ga je odnesel⁸¹ v izpostavo Udbe v Mariboru. Po njegovi proučitvi je sledil ukrep prepovedi izhoda iz Maribora. Vilko tega ukrepa ni upošteval in je obiskal svojega sina Dušana, ki je v letih 1957 ali 1958 letoval v mladinskem taboru v puljski Verudeli.

Iz mariborske Udbe so poslali v Pulj nalog za Vilkovo prijetje in privedbo nazaj v Maribor. Puljski organi pregona so ga vklenili in odvedli v puljski preiskovalni zapor, od koder so ga naslednji dan vklenjenega v spremstvu dveh puljskih miličnikov odvedli na puljsko železniško postajo.

Vilka so poslali na obvezni pregled v psihiatrično bolnišnico Ljubljana – Polje, kjer je prišel v obravnavo k psihiatru prof. dr. Levu Milčinskemu. Redne preiskave naj bi trajale cel teden. Z Milčinskim sta se namreč po cele dneve pogovarjala in igrala šah. Milčinski, ki je hitro spredvidel, za kaj gre, mu je izdal ugodno psihiatrično spričevalo (IQ vsaj 150).

⁷⁶ PAM, Okrajno ... III Ks 629/56–33, str. 1, list 5.

⁷⁷ Wikipedia: tudi gospodarstvenik in diplomat.

⁷⁸ PAM, Okrajno ..., III Ks 629/56–35, str. 1–12, listi 131–136.

⁷⁹ To je povedala na štiri oči Milica Drolc, prof. fil. in nem., Dušanu Čižmeku, ko je bila v letih 1962–1966 na I. gimnaziji njegova razredničarka.

⁸⁰ *Dušanova* ... Glej pod: *Spis: »Prvomajska razmišljanja ...«*

⁸¹ Za to dejanje mu je Vilko ob prvi priložnosti vrgel 30 aluminijastih kovancev pred noge.

Po sedmih dneh preiskovalnega zapora je stekel sodni proces. Kot vedno je tudi v tem primeru sam sestavil svoj zagovor in tudi na razpravi je nastopal sam, brez odvetnikov. Obsodili so ga na osem mesecev pogojno za dobo dveh let.

Po tem je svoje spise začel pošiljati neposredno v delovni kabinet predsednika Jugoslavije, imenovanega *maršalat*. Na vsak njegov spis so od tam redno odgovarjali s formulacijo, da je njegov spis sicer zanimiv za branje, da pa ni za objavo.⁸²

Azil v Muzeju narodne osvoboditve⁸³

Zaradi pisanja družbeno kritičnih spisov, ki jih je razpošiljal še svojim zapornim prijateljem, med katerimi so bili tudi takšni, ki so imeli pomembne funkcije v tedanji partijski nomenklaturi, je mariborska izpostava Udbe nadzirala Vilka. Vilko je domneval, da ga lahko vsak čas aretirajo, zato je razmišljal o skrivališču. Mirko Fajdiga (1922–2011), sodelavec Muzeja narodne osvoboditve Maribor, mu je kot predvojni partijski tovariš predlagal, naj se začasno pred Udbinimi agenti umakne v imenovani muzej, dokler se situacija ne bo umirila. Vilko je hvaležno sprejel njegov predlog, saj je že pred tem govoril iz svojih izkušenj, da se je najbolje skriti tam, kjer te preganjalci ne bodo iskali. Direktor omenjenega muzeja Milan Ževart (1927–2006), sicer Vilkov dober prijatelj, nikakor ni nasprotoval temu predlogu. Vilko je ostal skrit v muzeju in njegovi sodelavci so dobro vedeli, kdo se v njem skriva, saj Vilko ob tej priložnosti ni bil prvič v tem muzeju.

O tem, kje Vilko sploh je, ni ves čas njegovega zadrževanja v muzeju vedela niti njegova žena, ki je sicer dobro poznala Vilkove aktivnosti.

Vilkovo druženje z enako mislečimi

Zaradi svoje pristrčnosti, duhovitosti, skromnosti, razgledanosti, osebnostne integritete in nespornega moralno-političnega ugleda je imel Vilko veliko prijateljev in bližnjih znancev, s katerimi se je družil na različne načine.

Tako se je med pogovorom z gimnazijskim profesorjem, biologom Vladimirjem Gasparijem, ali z gimnazijskim profesorjem Karbo (glej op. 5!) sprehodil po Gosposki tudi po trikrat gor in dol. Večkrat je stopil v bivšo restavracijo Soča na vogalu Gosposke ulice in Ulice 10. oktobra in naročil

⁸² Dušanova ... Glej pod: *Spis: »Prvomajska razmišljanja ...«*

⁸³ Dušanova ... Prav tam.

liter vina za eno od omizij, ob katerem so se zbirali njegovi prijatelji in somišljeniki, stari borci, člani ZB, s katerimi je imel tudi sicer stike, ne da bi kdaj sedel mednje.

Obiski pri Vilku doma v Mariboru so se kar vrstili. Na Pasterkovo 4 je večkrat prihajal Mirko Lorger, ustanovitelj in direktor podjetja Zarja. K njemu na dom sta prihajala tudi dolgoletni direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor Milan Ževart in njegov sodelavec Mirko Fajdiga. Med obiskovalci so bili tudi: Milica Ostrovska, avtorica knjig in Večerovih feljtonov *Kljub vsemu odpor*, Bogo Teply, ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, Ladislav Grat Kijev, ki je napisal svojstveno in odmevno knjigo *V metežu* s spomini iz svojih partizanskih let, legendarna borka Marija Falež – Mica Rokova, prof. dr. Avgust Majerič, Herman Weiss, v petdesetih in v šestdesetih letih direktor turističnega predstavništva Jugoslavije na Dunaju, po vrnitvi z Dunaja direktor mariborskega turističnega društva, nato dolgoletni direktor hotela Orel,⁸⁴ Mile Smolinsky, novinar, publicist, nekaj časa tudi urednik ZB TV 3, Fran Žižek, znani slovenski režiser, gimnazijski profesor latinščine Rafael Štavber, prof. dr. Tine Lah, odvetnik France Boštjančič, oče Petra Boštjančiča, gledališkega igralca,⁸⁵ Vladimir Ban, predsednik ptujskega okrajnega sodišča, in drugi. Pogovarjali so se o tematiki iz dnevnopolitičnega dogajanja v Mariboru, Sloveniji in Jugoslaviji drugače, če že ne v nasprotju s tistim, o čemer so poročali mediji oziroma govorili politiki v skupščinah in v slavnostnih govorih.

1961–1969

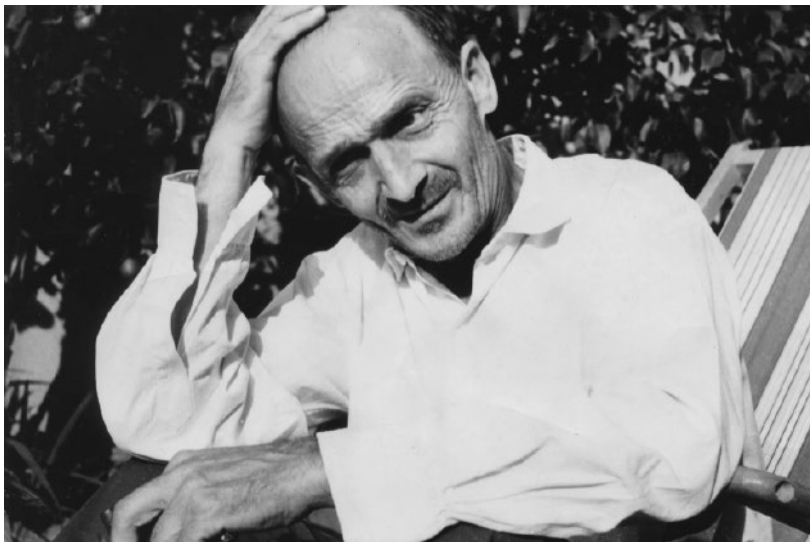
UPOKOJITEV

Zadnje redno zaposlitev je imel Vilko na Upravi za gradnje in regulacije, ki je spadala pod mariborsko občino. Po njeni ukinitvi so ponovno dobili službe razen njega vsi Vilkovi dotedanji sodelavci. Ker nikakor ni mogel dobiti službe, se je leta 1961 odločil za upokojitev.⁸⁶ Kljub temu, da so mu odmerili dvojno štetje medvojnih let kot uradno priznано skrajšanje delovne dobe, še vedno ni imel izpolnjenih pogojev za upokojitev. Vprašljivo je, če je njegova delovna doba znašala kaj več kot 15 let.

⁸⁴ 14. 6. 2019 po e pošti starejša hči Bojana Weiss - Hatić.

⁸⁵ 1. 6. 2019 je povedal, da je bilo obiskovanje po domovih obojestransko, saj je tudi Vilko zahajal k očetu, ker je sodeloval v manj zahtevnih primerih.

⁸⁶ *Dušanova ...* Glej pod: *Upokojitev*.

Slika 3: Vilko Čižmek doma na Pasterkovi 4. Fotografiral S. Mijić domnevno 21. 8. 1965 za objavo v reviji *Arena* 7, št. 244.

Edina možnost za odhod v pokoj je bila invalidska upokojitev. Komisija za dodelitev pokojnine mu je prošnjo za invalidsko pokojnino odobrila in mu izračunala znesek za mesečni prejemek, ki je bil mnogo višji, kot bi mu sicer pripadal. Kot da so bili veseli, da so se znebili kritičnega ocenjevalca razmer in stanja v družbi! Vilko se je na sklep pokojninske komisije z vso odločnostjo pritožil proti previsoko odmerjeni pokojnini. Tedanji republiški zavod za pokojninsko zavarovanje je poslal njegovo pritožbo na pristojni zvezni urad. Le-ta je določil novo vrednost pokojnine z utemeljevanjem njegove revolucionarne preteklosti in zaslug. Ta pokojnina je bila še višja in proti njej se ni bilo mogoče več pritožiti.

Pritožba na amnestijo⁸⁷

Leta 1962 je bil sprejet zakon o (splošni) amnestiji. Vilko se je pisno pritožil, da si ne dovoli, da ga mečejo v isti koš z domobranci, četniki, ustaši in ostalimi kolaboranti, za katere je bilo dokazano, da si med vojno niso mazali rok. Odgovora na svojo pritožbo ni dobil.

⁸⁷ Prav tam.

Pravno zastopanje

Vilkov odmik od družbeno političnega delovanja le ni bil popoln. Tako je na primer pred zbrano množico govoril o prispevku Rdeče armade v 2. svetovni vojni.⁸⁸ V pokoju je veliko časa prebil na vikendu na Zbelovski gori, kjer je pomagal kmetom z nasveti s področja sadjarstva in vinogradništva, nastopal pa je kot pravi ljudski tribun v pravnih zadevah, kjer so sicer pooblašчени zagovorniki odpovedali.⁸⁹ Takšen primer je bil uveljavitev pokojninske pravice za sosedinega očeta, ki sicer sploh ni imel delovne knjižice, drugi takšen primer je bila ureditev lastniškega razmerja med dvema bratoma. In: Vilko je s pripravo ustreznega gradiva na sodišču dosegel, da mlademu, obetavnemu kmetovalcu ni bilo treba oddati zadruzi telička, ki mu ga je kmetijska zadruga hotela neupravičeno odvzeti. Tudi: Vilkov duhoviti nasvet⁹⁰ zagnanemu sekaču drv je pripomogel, da ga sodnik ni kaznoval.

Kako je bil Vilko priljubljen med ljudstvom zaradi svojega pravnega posredovanja, dokazuje tudi primer, ko je šofer lokalnega avtobusa za Čižmekove, prihajajoče iz Maribora, ustavljal avtobus tudi tam, kjer ni bilo avtobusnega postajališča. Nekoč je v avtobusu pred potniki izjavil, da bodo tamkajšnji ljudje še dolgo pomnili vse, kar je storil Vilko zanje.

Sicer pa je tudi odvetnik Boštjančič Vilku kljub temu, da ta ni imel dovolj pravniške izobrazbe, prepuščal posamezne primere, pri čemer je Vilko temeljito preveril vsakogar, če govori resnico.

Zaključek

Glede na Vilkovo predvojno delovanje ga lahko uvrstimo med velikane odpora, kot sta Slavko Šlander in Slava Klavora. Če ga Nemci ne bi ujeli, bi Vilko zavzet in hraber, kot je bil, najverjetneje izgubil življenje že v prvem letu vojne kot talec ali eden prvih partizanov, tako pa ga je, paradoksalno, tožilec, nemški častnik z visokim činom, postavil za vzor lastnim vojakom v ujetništvu.

Kljub vsej njegovi povojni aktivnosti Vilka ne moremo preprosto označiti kot *oporečnika* ali *disidenta*, saj je v svojem delovanju izhajal iz istih ideoloških osnov kot tedanji sistem sam. Vilkova tragedija je nedvomno v tem, da ni sprevidel, da samo z visoko moralno držo in doslednim upoštevanjem marksizma ni mogoče odpraviti krivic, nasprotij in stranpoti socializma v 20. stoletju.

⁸⁸ —, Velika svečanost na Habakuku, *Večer*, 14, 1959, 212, 14. 9., str. 1.

⁸⁹ *Dušanova ...* Glej pod: *Sadjarstvo ... pravno zastopanje ...*

⁹⁰ Prav tam in pričevanje Lojzeta Peniča 4. 4. in 5. 4. 2016.

Njegovi tipkopisi v MNOM imajo določeno historiografsko vrednost, saj prikazujejo dogajanje in razpoloženje ne samo na Pobrežju kot »trdnjavi komunizma«, ampak tudi v Mariboru in v študentski Ljubljani, nekoliko pa tudi v tedanji Jugoslaviji.

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo

Pokrajinski arhiv Maribor PAM, fond Okrajno sodišče Maribor 1945–1978, AŠ 616, spis III Ks 629/56.

PAM, fond: Uprava za gradnje in regulacijo Maribor 1840–1961, Obrazec za popis.

PAM, fond: Uprava za gradnje in regulacijo, Pasterkova ul. 4, AŠ 270, MA 919.

Muzej narodne osvoboditve Maribor MNOM, mapa 89.

Monografije

Milica Ostrovska, *Kljub vsemu odpor*, 1. knjiga. Maribor, 1981.

Milica Ostrovska, *Kljub vsemu odpor*, 2. knjiga. Maribor, 1981.

Zborniki in katalogi

Izvestije državne realne gimnazije v Mariboru

– za šolsko leto 1933/34,

– za šolsko leto 1935/36.

Četrdeset godina, knjiga sedma 1941–1945, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Beograd 1961.

Borec, glasilo Zveze združenj borcev NOV Slovenije, Ljubljana, 1962.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Zbornik razprav in obravnnav znanstvenega posvetovanja o Osvobodilni fronti slovenskega naroda ob njeni 25-letnici od 28. do 30. aprila 1966. Ljubljana 1966, številki 1–2.

Vito Hazler (ur.), *Rudniki, premogovniki in kamnolomi v Dravinjski dolini*. Občina Zreče, 2011.

Vodnik po partizanskih poteh, Ljubljana, 1978.

Časopisi in revije

Vilko Čižmek, O ekonomskih in stanovanjskih najemninah (Prispevek k razpravi). V: *Naše gospodarstvo NG* 3, 1957, 13, 15. 7., str. 227–229.

Vilko Čižmek, »Še premalo sva storila spričo žrtev in borbenosti našega naroda v domovini ...«. *Delo* 3, 1961, 199, 22. 7., str. 7.

S. Mijić, Osuđenik iz zonderlagera. *Arena* 7, Zagreb 1965, 244, 27. 8., str. 28–29.

Jp (Vilkov psevdonom), Med obema vojnama so mariborske žene prehodile borbeno pot. *Slovenski poročevalec* 14, 1953, 54, 5. 3., str. 5.

Delegat, priloga Večera, leto 1, št. 2. Odlok o urejanju in vzdrževanju vojaških pokopališč in grobov ter o varstvu spomenikov in spomeniških obeležij. *Večer* 31, 1975, 254, 31. 10., str. 9.

Dragan Potočnik, Kulturni utrip v Mariboru med svetovnimi vojnama. *Edinost in dialog/Unity and Dialogue*, 73, 2018, 1–2, str. 73.

—, Divji in krvavi boji v Avstriji. *Delavska politika* 9, 1934, 14, 17. 2., str. 1–2.

—, Pobrežje je dostojno proslavilo 28 obletnico Rdeče armade. *Vestnik* 2, 1946, 25, 27. 2, str. 4.

—, Velika svečanost na Habakuku. *Večer* 14, 1959, 212, 14. 9., str. 1.

Elektronski viri

<https://www.dLib.si/details/URN:NBN:SI:spr-GM8QZURM> – pod Slike za poizvedbo kulturno marksistični mesečnik *Svoboda*.

Maruša Golob, Teja Colja, Grega Kuhar, Lea Udovč, Miha Novak, *Zgodovina študentskega organiziranja od 1848 do 1941*, Radio Študent, 3. 10. 2013 – 12:00/ Unikompleks. mp3:

<https://radiostudent.si/druzba/.../zgodovina-studentskega-organiziranja-1848-1941>.

Wikipedia, *Mirko Žlender*.

Pričevanja, izjave

Dušan Čižmek, Ljotze Penič, Bojana Weiss – Hatić, Peter Boštjančič

VILKO ČIŽMEK, A FIGHTER FOR JUSTICE REGARDLESS OF THE SOCIO-POLITICAL SYSTEM

Summary

The political life of Vilko Čižmek (9. 3. 1916–20. 7. 1969), can be divided into three periods: the pre-war period (1932–1941), the war (1941–1945), and the post-war period (1945–1969).

Vilko started with his political activities in 1932, soon after he began studying at the Maribor high school. He first distributed illegal literature, collected contributions for striking coal miners, he was active in typewritten newspaper *Echoes (Odmevi)*, and in time he was more and more engaged as a public speaker.

After graduation in 1935, he started studying the mining industry in Ljubljana. In Ljubljana, he started cooperating with Tone Čufar, an author from Jesenice. Their cooperation was intensified even more after Čufar moved to Pobrežje in Maribor.

In 1938, Vilko accepted the most responsible task of his pre-war political activities. He became the head of an illegal printing house, which was arranged at his home on Mejna street 38 and was active until spring 1940 when it had to be closed.

After giving a speech on expensiveness in Pobrežje in August 1940, he was arrested and taken to prison, even though he was acquitted by the court in Belgrade.

While performing military service his other characteristics came in the foreground, i. e. that he was an especially dangerous communist and he, therefore, had to perform military service as an ordinary soldier with limited rights.

In April 1941, Germans captured Vilko in Mostar and transferred him to the prison camp Lücken – Walde by Berlin. Due to his rebellious behaviour, he was in 1944 brought to German court-martial in Potsdam, where the prosecutor, a German general, expressed admiration for Vilko's appearance. In autumn 1944, he managed to escape from captivity. He soon after joined the French resistance movement Résistance. Because of his persistent rebellion, he was finally deported to a concentration camp. On 27th March 1945, the American tankers saved him from certain death.

Shortly after the war had ended, Vilko lost his job at a ministry in Ljubljana, because he criticised the situation and was expelled from the Communist Party without explanation. He returned to Maribor and got a job at the construction company *Constructor (Konstruktor)*, and afterwards in the city *Administration for constructions and regulation (Upravi za gradnje in regulacijo)*. He was not satisfied with the situation and some influential citizens of Maribor, he publicly expressed his opinion and wrote critical essays, like *The First of May Discussions (Prvomajska razmišljanja)*, and therefore he was not able to find a job after the administration disbandment. He was forced to early retirement and spent his time helping common people, mostly in the field of legal help.

VILKO ČIŽMEK, KÄMPFER FÜR DAS RECHT, UNABHÄNGIG VON DEM GESELLSCHAFTSPOLITISCHEN SYSTEM ZUSAMMENFASSUNG

Das politische Leben von Vilko Čižmek (9. 3. 1916–20. 7. 1969, wird von drei Perioden gekennzeichnet: der Vorkriegsperiode (1932–1941), Kriegs- (1941–1945) und Nachkriegsperiode (1945–1969).

Vilko fing im Jahr 1932 kurz nach der Einschulung auf der Mariborer/Marburger Realschule mit seinen politischen Tätigkeiten an. Seine ersten Aktivitäten waren die Verteilung der illegalen Literatur, das Sammeln von Spenden für streikende Bergarbeitern und Mitarbeit bei der auf einer Schreibmaschine geschriebenen Zeitung *Echos (Odmevi)*. Er wurde auch als Redner bei öffentlichen Versammlungen tätig.

Nach der Matura im Jahr 1935 studierte er das Bergbau in Ljubljana/Laibach. Bald nach der Ankunft in Ljubljana/Laibach verband er sich mit Tone Čufar, Schriftsteller aus Jesenice/Aßling. Ihre Zusammenarbeit wurde nach Čufars Umsiedlung nach Pobrežje/Pobersch in Maribor/Marburg noch intensiver.

Im Jahr 1938 übernahm Vilko die verantwortungsvollste Rolle seiner politischen Tätigkeit vor dem Krieg. Er wurde Leiter einer illegalen Druckerei, die bei ihm zu Hause in Mejna ulica 38 untergebracht wurde und die bis Frühling 1940 tätig war.

Als er im August 1940 in Pobrežje/Pobersch eine Rede gegen die Teuerung hielt, wurde er festgenommen und inhaftiert, obwohl er in der Zwischenzeit in Beograd/Belgrad freigesprochen wurde.

Während seines Militärdienstes wurde Vilko als besonders gefährlicher Kommunist charakterisiert und musste deswegen als gewöhnlicher Soldat mit beschränkten Rechten dienen.

Im April 1941 wurde Vilko in Mostar von den Deutschen gefangengenommen und in den Stammlager Luckenwalde Lücken – Walde bei Berlin geschickt. Im Jahr 1944 musste er sich wegen seines aufsässigen Benehmens vor dem Kriegsgericht in Potsdam verteidigen. Der Staatsanwalt, ein deutscher General, bewunderte Vilkos Auftreten. Im Herbst 1941 konnte er aus der Gefangenschaft fliehen und bald danach wurde er Mitglied der französischen Widerstandsbewegung Résistance. Wegen seines ständigen rebellischen Benehmens wurde er schließlich ins Konzentrationslager deportiert. Amerikanische Panzersoldaten retteten ihn vor dem sicheren Tod am 27. 3. 1945.

Kurz nach dem Kriegsende verlor Vilko wegen Kritik der sozialen Verhältnisse seine Arbeitsstelle am Ministerium in Ljubljana/Laibach und wurde gleichzeitig ohne Begründung aus der Partei ausgeschlossen. Er kam nach Maribor/Marburg zurück, wo er von der Baufirma *Konstruktor* beschäftigt wurde und arbeitete später bei der *Gemeindeverwaltung für Bauwesen und Regelung*. Da er unzufrieden mit den Verhältnissen und angesehenen Mariborern/Marburgern seine Meinung öffentlich sagte und kritische Essays, wie z. B. *Prvomajska razmišljanja (Gedanken zum Ersten Mai)* publizierte, konnte er nach der Einstellung der oben genannten Verwaltung keine Arbeit mehr finden. Er wurde in diesem Sinne zur frühzeitigen Pensionierung gezwungen und setzte sich danach für einfache Menschen vor allem im Bereich der juristischen Hilfe ein.

Znanstveni opus zdravnice, zgodovinarke medicine in medicinske humanistke, prof. dr. Zvonke Zupanič Slavec

Mojca Ramšak*

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 929Zupanič Z. S.

Mojca Ramšak: Znanstveni opus zdravnice, zgodovinarke medicine in medicinske humanistke, prof. dr. Zvonke Zupanič Slavec. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 90=55(2019), 2, str. 70–123

V članku je sistematično predstavljena življenjska in poklicna pot zdravnice, zgodovinarke medicine in medicinske humanistke prof. dr. Zvonke Zupanič Slavec, od leta 1992 predstojnice Inštituta za zgodovino medicine pri Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani. Prvič do zdaj je celostno pregledan, sintetiziran in ovrednoten njen obsežni opus.

Ključne besede: zgodovina medicine, medicinska humanistika, javno zdravstvo, kulturna zgodovina, Slovenija

1.02 Review Article
UDC 929Zupanič Z. S.

Mojca Ramšak: The Scientific Opus of a Medical Doctor, Medical Historian and Medical Humanist, Professor Zvonka Zupanič Slavec, PhD. Review for History and Ethnography, Maribor 90=55(2019), 2, pp. 70–123

The article systematically presents the life and career path of the researcher in the field of history of medicine and medical humanities, professor Zvonka Zupanič Slavec, MD,

* Red. prof. Mojca Ramšak, višja znanstvena sodelavka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana in Inštitut za zgodovino medicine, Medicinska fakulteta v Ljubljani, Zaloška 7a, 1000 Ljubljana, Slovenija, mojca.ramsak@guest.arnes.si

PhD, who has been the head of the Institute for the History of Medicine at the Faculty of Medicine, University of Ljubljana since 1992. For the first time, her extensive work has been fully examined, synthesized and evaluated.

Key words: history of medicine, medical humanities, public health, cultural history, Slovenia

ORIS ŽIVLJENJSKE POTI

Zvonka Zupanič Slavec se je rodila 1. novembra 1958 v Mariboru mami Ani, roj. Matičič, in očetu Frideriku Zupaniču. Kor drugorojenka je odraščala še s štirimi sestrami, od katerih so se tri zapisale medicini oziroma zdravstvu, ena pa novinarstvu. V Mariboru se je šolala na Drugi gimnaziji, se učila violine in solo petja, bila solistka v Mladinskem pevskem zboru Maribor, s katerim je imela možnost spoznavati Evropo.

Tudi med študijem medicine na Medicinski fakulteti v Ljubljani je obiskovala violinske ure in veliko potovala. Kot študentko so jo privlačile tuje kulture in svoje popotniške vtise je delila na okoli 100 potopisnih predavanjih po Sloveniji. Ker je v času študija prejela Titovo štipendijo, jo je ta zavezovala in spodbujala, da je študij končala v rednem času. Diplomirala je 28. februarja 1984 in se s 25. leti zaposlila kot zdravnica pripravnica v Zdravstvenem domu Maribor (1984–1985). Nato je nekaj mesecev delala pri Mladinski knjigi v Ljubljani (1985–1986), kjer je s prodajo enciklopedij dosegala izjemne rezultate. Danes je skoraj nepojmljivo, da si je s to kratko zaposlitvijo sama kupila stanovanje. Leta 1986 je bila zaposlena na Inštitutu za anesteziologijo in reanimatologijo Kliničnega centra v Ljubljani, kjer se je dodatno izobraževala iz akupunkturo in homeopatije, od 1986 do 1987 pa je delala v Zdravstvenem domu v Škofji Loki. Zanimala jo je interna medicina, a ni dobila specializacije.¹ Ob delu v zdravstvenem domu je vpisala še dvopredmetni študij primerjalne književnosti in geografije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, vendar so kmalu službene obveznosti, dežurstva in delovni konci tedna končali njene izvenmedicinske ambicije.²

Leta 1987 se je zaposlila na Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani. Izbrana je bila na razpisu tri leta pred upokojitvijo tedanjega predstojnika prof. dr. Petra Borisova, ki je vodil Inštitut od leta 1976. Na razpis sta se javila le dva starejša zdravnika, ki sta se ljubiteljsko ukvarjala tudi z zgodovino medicine. Čeprav si je predstojnik želel moškega naslednika, so izbrali njo. Na Inštitutu za zgodovino medicine je takoj na

¹ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 12. 11. 2018, 4. 1. 2019 in 15. 1. 2019.

² Krušič Kaplja A. [besedilo na zavihku platnice] V: Zupanič Slavec Z. *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine, 1997.

po budo prof. dr. Borisova vpisala magisterij o škrljevski bolezni v prvi polovici 19. stoletja na Slovenskem, pri čemer se je zelo angažirala in pripravila odlično delo. Ker pa si mentor ni želel, da bi ga nasledila ženska, jo je oviral pri končanju magisterija in nadaljevanju akademske poti, zato so ji na Medicinski fakulteti dodelili somentorja, dermatovenerologa akademika Janeza Fetticha, ki jo je raziskovalno podprl, da je naposled lahko leta 1992 magistrirala s temo *Škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni v naših krajih*.³ Nestrinjanje že upokojenega predstojnika za pridobitev soglasja za asistenturo se je še nadaljevalo,⁴ a je po magisteriju leta 1992 vseeno prevzela vodstvo Inštituta za zgodovino medicine pri Medicinski fakulteti in s pridobitvijo fakultetnega soglasja (*veniam legendi et examinandi*) zelo mlada samostojno prevzela pedagoško delo s študenti.⁵ Od leta 1993 si prizadeva za institucionalizacijo inštitutske zbirke v Slovenski zdravstveni muzej ter na terenu zbira najrazličnejša gradiva in predmete iz slovenske zdravstvene tradicije. Prostori na Zaloški 7a v Ljubljani, v katerih deluje inštitut, so bili inštitutu dodeljeni kot začasni in so v izredno slabem stanju ter bi bili potrebni celostne preнове.⁶

Leta 2001 je doktorirala pod mentorstvom prof. dr. Antona Dolenca z disertacijo *Identifikacija in identiteta lobanj, ki bi naj pripadale Celjskim grofom*.⁷ Za to vsebino so jo nagovorili v Pokrajinskem muzeju Celje. Tema se je zdela izvedljiva zaradi tedanje identifikacije ruske carske družine Romanovih.⁸ V magistrskem in doktorskem študiju se je zapisala interdisciplinarnemu proučevanju socialne medicine in zgodovine medicine, saj je njena izbrana

³ Zupanič Slavec Z. *Škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni v naših krajih* [MA Thesis]. Ljubljana, 1992.

⁴ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 12. 11. 2018 in 6. 1. 2019.

⁵ Zupanič Slavec Z. (intervjuvanec). Zvonka Zupanič Slavec za tradicijo in ponos slovenske medicine. *Isis, glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2018 27(12), str. 24–8.

⁶ Slabo stanje prostorov ni zgolj floskula, saj sem bila v času pisanja članka priča več dogodkom, ki resno ogrožajo varnost zaposlenih: npr. enkrat je prostor s fotokopirnim strojem in fotografsko dokumentacijo zalila voda od zgoraj in razmočila dokumentarne uokvirjene fotografije pomembnih zdravnikov na steni; drugič je odpadla karnisa z zaveso zaradi tresljajev, ki jih povzroča promet na Zaloški; močno je razpokan spodnji del stopnišča in stena pred vhodom v Inštitut za zgodovino medicine; v času mednarodne konference, ki jo je gostil Inštitut poleti 2019, je prof. dr. Zupanič Slavec večer prej pomila stopnišče, ker ji je bilo nerodno tuje goste sprejeti v tako zanemarjeni hiši; za knjige ni več prostora, saj so shranjene na policah, na vseh mizah ter na tleh v prostoru, ki je hkrati kopalnica in kuhinja.

⁷ Zupanič Slavec Z. *Identifikacija in identiteta lobanj, ki bi naj pripadale Celjskim grofom = Identification and identity of the skulls presumptively assigned to the counts of Celje* [PhD Thesis]. Ljubljana, 2001.

⁸ Zupanič Slavec Z. (intervjuvanec). Zvonka Zupanič Slavec za tradicijo in ponos slovenske medicine. *Isis, glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2018 27(12), str. 24–8.

tematika poleg medicinskega znanja zahtevala še drugačne veščine: arhivsko proučevanje in večjezičnost.

Od leta 1993 do uvedbe bolonjske reforme (2009/2010) je predavala predmeta Zgodovino medicine in Stomatologije študentom medicine in stomatologije v 3. letniku. Zdaj predava znotraj skupnega predmeta Uvod v medicino v 1. letniku poleg uvodnih tem še Zgodovino medicine ter Zgodovino dentalne medicine. Od leta 2002 je docentka, od leta 2008 izredna profesorica, od leta 2013 redna profesorica.

Ob rednem pedagoškem delu je še izredno plodovita raziskovalka, ki si je za raziskave, monografije ter razstave iz zgodovine medicine, medicinske humanistike ter kulturne zgodovine z eruditivno obdelavo snovi, iskrenim navdušenjem nad materijo in s prijaznostjo pridobila naklonjenost številnih donatorjev in pokroviteljev, ki so podpirali pripravo in natis njenih knjig. Njen obsežni znanstveno-strokovni in umetniški opus obsega 17 znanstvenih monografij, od tega 14 samostojnih in 3 v soavtorstvu; 13 strokovnih monografij, vključno s katalogi razstav, od tega 4 samostojne monografije in 8 v soavtorstvu; 31 uredniških del s strokovnimi ali znanstvenimi besedil, od tega 4 prevode, 25 razstav, nekaj televizijskih oz. dokumentarnih filmov ter video publikacij, nekaj fotografskih zloženk, kjer je bila samostojna avtorica ali soavtorica ter pobudnica raziskave.⁹ S svojim raziskovalnim delom je močno utrdila ugled slovenske zgodovine medicine 19. in 20. stoletja in medicinske humanistike med širšo javnostjo.

Med njenimi deli so mednarodni javnosti bolj znane objavljene dela: študija o lobanjah grofov Celjskih (*New method of identifying family related skulls: forensic medicine, anthropology, epigenetics*, 2004¹⁰), objavljena magistrska naloga, študija o škrljevski bolezni (*The Skrljevo disease – endemic syphilis in the Slovene lands: development and spread of the disease in this region during the first half of the 19th century*, 2005¹¹), raziskava o tuberkulozi v srednji Evropi (*Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*, 2011¹²). Za slovensko medicinsko samobitnost so pomembne njene obsežne zgodovinsko medicinske monografije o razvoju slovenskega javnega zdravstva (npr. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in*

⁹ www.sicris.si [Oktober 2019].

¹⁰ Zupanič Slavec Z. *New method of identifying family related skulls: forensic medicine, anthropology, epigenetics*. Wien, New York, Springer, 2004.

¹¹ Zupanič Slavec Z. *The Skrljevo disease – endemic syphilis in the Slovene lands: development and spread of the disease in this region during the first half of the 19th century*. Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Mohorjeva = Hermagoras, 2005.

¹² Zupanič Slavec Z, Jaunig, S (ur.). *Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Frankfurt am Main [etc.], Peter Lang, 2011.

drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem, 2005;¹³ *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc, 2007*¹⁴) in dela z različnih področij medicine pri nas, znamenitih osebnostih, ustanovah, koreninah medicine idr. Večina njenih slovenskih znanstvenih in strokovnih monografij je dvojezična ali z obširnimi slovensko-angleškimi povzetki, s čimer prof. dr. Slavčeva še dodatno odpira slovensko medicinsko humanistiko svetu.

Svoj obsežni opus je leta 2017¹⁵ in 2018¹⁶ nadgradila z življenjskim delom, z obsežno znanstveno monografijo na okoli 1.000 straneh, *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem* (tretji del bo izšel leta 2020), kakšnih pri nas še ni bilo. Gre za bogato ilustrirano in z osupljivim naborom virov podprto sintezo v enciklopedičnem slogu o zgodovini medicine; v prvem delu od ljudske do znanstvene medicine, zdravstvenih razmerah in zdravništvu skozi čas, razvoju sistemov zdravstvenega varstva in zakonodaje, razvoju javnega zdravstva, bolnišničnega zdravstva, medicine v izrednih razmerah, celotne preskrbe zdravstva z zdravili, farmacije, medicinskih in farmacevtskih zbirk ter vodilnih osebnostih v slovenski medicini in farmaciji; v drugem delu obravnava vse operativne stroke, vso kirurgijo, ginekologijo, porodništvo, anesteziologijo, transfuzijsko in transplantacijsko medicino, diagnostično-terapevtske stroke, radiologijo in nuklearno medicino, rehabilitacijsko medicino; v tretjem delu pa neoperativne medicinske stroke, interno medicino z njenimi vejami, pediatrijo, nevrologijo, dermatovenerologijo, onkologijo, psihiatrijo, dentalno medicino, nego, laboratorijsko-diagnostične dejavnosti, strokovno-zdravstvene dejavnosti, kot so: mikrobiologija in imunologija, patologija in sodna medicina ter druge predklinične in raziskovalne dejavnosti, slovenska zdravilišča, zdravstvena združenja, njihova glasila ter druge, z zdravstvom povezane ustanove. Te tri sistematične monografije, ki natisnjene obsegajo

¹³ Zupanič Slavec Z. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

¹⁴ Zupanič Slavec Z. *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007.

¹⁵ Zupanič Slavec Z, Jaunig, S (ur.). *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem, Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija = The history of healthcare and medicine in the Slovene lands. From traditional to modern healthcare; pharmacy*. Ljubljana, Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2017.

¹⁶ Zupanič Slavec Z, Jaunig, S (ur.). *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem, Kirurške stroke, ginekologija in porodništvo = The history of healthcare and medicine in the Slovene lands. Surgery, gynaecology and obstetrics*. Ljubljana, Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2018.

več kot 1.500 strani velikega formata in so opremljene z okoli 3.000 fotografijami ali drugimi slikovnimi viri, odražajo avtoričino dolgoletno temeljito, potrpežljivo in vztrajno raziskovalno delo na področju zgodovine in napredka slovenske medicine.

Poleg dela na Inštitutu za zgodovino medicine in pedagoškega dela organizira tudi znanstvena, strokovna in umetniška srečanja ter ekskurzije s svojega področja v domačem in mednarodnem prostoru, popularizira svojo stroko preko poljudnih, strokovnih in znanstvenih knjižnih objav, radijskih in televizijskih oddaj, časopisja, javnih nastopov.

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec je ali je bila članica več uredniških odborov strokovnih in znanstvenih revij (npr. *Zdravniški vestnik: glasilo Slovenskega zdravniškega društva*, *Acta medico-historica Adriatica*, *Novi Slovenski biografski leksikon*, *Pintarjevi dnevi* (ur. je 10 zbornikov), *Radik: zobozdravstveni občasnik* (članica ur. odbora od 1996–2000), *Dita: revija za življenje z diabetesom*, *Proteus: ilustriran časopis za poljudno prirodoznanstvo*, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*) ter vodja ali članica vodstva različnih strokovnih združenj.

V letih 1993–2017 je vodila Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher z okoli 500 člani. V tem času je prostovoljno in brezplačno pripravila, organizirala in/ali vodila okoli 400 dobro obiskanih prireditev na visoki izvedbeni ravni, največ za bolnike v ljubljanskem Univerzitetnem kliničnem centru, pa tudi drugje. Ti osupljivi podatki pričajo o njeni energiji in volji povezovanja umetnosti in medicine za humanizacijo medicine in hospitalizacije ter za sproščanje zaposlenih v zdravstvu z umetnostjo. Vpeljala je redne mesečne nastope za bolnike v razstavišču Kliničnega centra ter ustanovila oziroma poimenovala Dolencovo in Taborjevo galerijo z okoli 20 razstavami letno in s pestrim kulturnim programom. Prireditve, še posebej Prešernove, je povezala z nastopi uglednih slovenskih umetnikov (Dane Zajc, Milan Jesih, Tone Kuntner, Meta Kušar, Milena Zupančič, Boris Ostan, Jernej Šugman, Pavle Ravnohrib; Slovenski oktet, New Swing Quartet, Slovenski kvintet trobil, Perpetuum Jazzile, Igor in Alenka Dekleva, Beneški fantje, Ansambel Gašperji, slikarji France Slana, Rudi Španzel), v božične in velikonočne prireditve pa je vključila sodelovanje z bolnišnično župnijo, kar pa je vodstvo kasneje ukinilo.¹⁷ Četrto stoletja vodi tudi zdravniške koncerte v Slovenski filharmoniji, ki jim daje praznični pridih in svetovljansko galanco. Dala je tudi spodbudo za nastanek več galerij v zdravstvenem okolju, med drugim na Medicinski fakulteti, na Kliničnem oddelku za torakalno kirurgijo UKCL. V Univerzitetni klinični center

¹⁷ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 14. 1. 2018.

je vpeljevala sproščanje bolnikov in zaposlenih ob vizualizirani glasbi (dr. Božidar Svetek). Zaradi finančnega zaostrovanja razmer v kulturi je veliko truda vložila v iskanje donatorjev in pokroviteljev, ki so KUD-ovo delo podpirali in se z njim identificirali. Slovensko umetniško poslanstvo v zdravstvu je predstavila tudi v mednarodnem okolju in aktivno sodelovala v UNESCO-ovem projektu Umetnost v bolnišnici (angl. *Arts in Hospital*) ter bila leta 1997 z UNESCO Slovence in s KUD-om v Ljubljani gostiteljica mednarodne UNESCO-ve konference. Po ljubljanskem vzoru so nastajale tudi različne umetniške dejavnosti v nekaterih drugih slovenskih bolnišnicah. Vpeljala je tudi mesečna poročanja o prireditvah, namenjenih bolnikom in zaposlenim v strokovni reviji Zdravniške zbornice *Isis* in v drugih glasilih ter na medomrežju.¹⁸

Od leta 1991 je podpredsednica Znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije. Od leta 1990 sodeluje tudi z mednarodnim združenjem za zgodovino medicine *International Society for History of Medicine* s sedežem v Parizu, od decembra 2008 do decembra 2011 je bila članica konzilija tega združenja. Sodeluje še z drugimi zgodovinsko medicinskimi ustanovami, zlasti na Dunaju, v Padovi, Zagrebu, na Reki ter z vodilno strokovno ustanovo *Wellcome Institute for History of Medicine* v Londonu.

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec je prejela več nagrad in priznanj: Priznanje radiologov Hrvaške ob 100-letnici odkritja rentgenskih žarkov (Reka 1995); Voglarjevo priznanje Gorenjskega zdravniškega društva (2004); srebrno plaketo Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti za dolgoletno delo na področju ljubiteljske kulturne dejavnosti (Ljubljana 2008); priznanje KUD-a KC in MF dr. Lojz Kraigher (2004); priznanje Znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije ob 10. Pintarjevih dnevih (Velenje 2008); častno članstvo v Medikohistorični sekciji Slovenskega zdravniškega društva (2009), častno priznanje Zveze kulturnih društev Ljubljana (2010); priznanje Prometej znanosti Slovenske znanstvene fundacije (Ljubljana 2013), priznanje Zlata dediščina Univerzitetnega kliničnega centra (2013); Veliko plaketo mestne občine Kranj (2011), Dergančevo nagrado za publicistiko Slovenskega zdravniškega društva (2016), bila je gorenjska osebnost leta 2007; leta 2015 so ji študenti Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani podelili naziv Zlati erektor za priljubljenost na tej fakulteti. Leta 2018 je prejela priznanje Medikohistorične sekcije Slovenskega zdravniškega društva za glavno ambasadorko zgodovine medicine doma in po svetu, študenti pa so ji v

¹⁸ Vrbič A M. Prof. dr. Zvonka Zupanič – Slavec, dr. med., dobitnica državnega priznanja Javnega sklada Republike Slovenije za dolgoletno uspešno delo pri spodbujanju in razvijanju ljubiteljskih kulturnih dejavnosti za leto 2008. *Medicinski razgledi* 2009, 48, str. 58–160.

študijskem letu 2017/2018 podelili še priznanje Valentine Kobe za najboljše sodelovanje pri vključevanju študentov v klinični del študija medicine ali dentalne medicine.

Kljub vsem njenim talentom in rezultatom dela v zavidljivem znanstvenem opusu ter s študenti, med katerimi je zelo priljubljena profesorica in jo ti nadvse cenijo zaradi njene sistematičnosti, zanimivih predavanj, ekskurzij po medicinski Ljubljani, Sloveniji in Dunaju, pionirskega dela z uvedbo študentskih koncertov Medicinske fakultete, ki v velikih ljubljanskih avditorijih (Filharmonija, Opera in balet, Cankarjev dom, Unionska dvorana) potekajo že skoraj 15 let, spodbud k objavam člankov in študentskem umetniškem udejstvovanju, jo je doletela usoda mnogih v akademskih okoljih, ki so za svoje delo in glede na svojo pedagoško ali raziskovalno habilitacijo neustrezno sistematizirani na asistentsko mesto in tako tudi plačani.

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec ima s soprogom Alešem Slavcem tri otroke. Iz družinske harmonije in iz znanstvenega ter pedagoškega dela izvirajo vsa njena prepričljivost, toplina in simpatičnost, ki navdihuje mnoge, ki jo poznamo.

OPUS PROF. DR. ZVONKE ZUPANIČ SLAVEC NA PODROČJU ZGODOVINE MEDICINE

a) Zgodovinskomedicinske obravnave bolezni

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec kot odlična poznavalka slovenskega in nemškega arhivskega, knjižničnega, fotografskega, likovnega in drugega dokumentarnega gradiva zgodovinsko proučuje različne fizične in duševne bolezni, nalezljive in nenalezljive, notranje in zunanje, kronične in akutne bolezni, bolezni odraslih in otrok, zobne bolezni, ženske bolezni, socialne, poklicne, dedne, spolno prenosljive, ozdravljive ter neozdravljive bolezni. V historičnih študijah, ki jih objavlja v strokovnih in znanstvenih medicinskih serijskih publikacijah v Sloveniji, na Hrvaškem in v tujini, nekaj pa jih je bilo objavljenih v samostojnih znanstvenih monografijah v Sloveniji in v tujini, piše o boleznih, kot so: endemski sifilis, tuberkuloza, črne koze, kuga, rumena mrzlica, malarija, trahom, otroška paraliza, španska gripa, klopni meningoencefalitis, sladkorna bolezen, celiakija, hipovitaminoze, gluhost, slepota, protin, bolezni ščitnice, kretenezem, alzheimerjeva bolezen, epilepsija, aids, neplodnost, hemofilija, alkoholizem in drugo. Njene zgodovinsko medicinske obravnave bolezni zajemajo epidemiološki prikaz, razširjenost, vzroke, poskuse preprečevanja in zdravljenja bolezni, preventivno medicino na ravni skupnosti, zdravstvene politike, institucije, biografije, vedenjske

vzorke obolelih ter kulturne vzorce v družbi, npr. tabuiziranje, stigmatizacijo, medijsko senzacionalistično in nestrpno poročanje ipd. Preboj za slovensko zgodovino medicine pomenijo zlasti tiste originalne znanstvene obravnave, s katerimi se ni ukvarjalo veliko zdravnikov.

Ena takih znanstvenih raziskav obravnava škrljevsko bolezen ali škrljevko, ki je imenovana po kraju Škrljevo pri Bakru na Hrvaškem, kjer je bila ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja opisana kot dotlej neznana bolezen, ki se je širila nesporno med socialno ogroženimi ljudmi ne glede na starost ali spol ter bila delno podobna sifilisu. To je zgodovinskomedicinska samostojna znanstvena monografija, ki je nastala na podlagi magisterija, opravljenega v letu 1992, objavljena pa je bila leta 2001 v slovenskem jeziku (*Endemski sifilis – škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni po naših krajih v prvi polovici 19. stoletja*),¹⁹ leta 2005 pa v angleškem jeziku (*The Skrljevo disease – endemic syphilis in the Slovene lands: development and spread of the disease in this region during the first half of the 19th century*).²⁰ Monografiji sta izšli, ko je Zupanič Slavčeva že zagovarjala doktorsko disertacijo.

Zupanič Slavčeva je s tem delom prvič v stroki uveljavila mikrozgodovinsko študijo primera bolezni, orisala kolonialne interese avstrijske znanstvene medicine ter vzvode družbene getoizacije epidemij. Zmotno je namreč misliti, da Slovenci nimamo nič s kolonialno medicino,²¹ da se je ta prakticala le v nekdanjih imperijih oziroma njihovih kolonijah. Zupanič Slavčeva v knjigi o škrljevki namreč dokumentirano zapiše, da smo Slovenci dobili specializirano ustanovo za zdravljenje te bolezni zato, da se bolezen z obrobja ne bi širila naprej po avstrijskem cesarstvu.

Škrljevska bolezen je endemski sifilis, ki so ga najverjetneje prenašali vojaki, trgovci in mornarji ter se je v hrvaškem primorju najprej pojavil med kmečkim prebivalstvom. Od leta 1790 se je širil tudi proti Notranjski, Kranjski, Dolenjski in Primorski. Zupanič Slavčeva je proučila neobdelane arhivske dokumente iz let 1810–1850 in rekonstruirala potek bolezni na Slovenskem. Bolezen se je prenašala nesporno v družinah, med revnim,

¹⁹ Zupanič Slavec Z. *Endemski sifilis – škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni po naših krajih v prvi polovici 19. stoletja = Endemic syphilis – Skrljevo disease among Slovenians: the development and spreading of the disease in the first half of the 19th century*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2001.

²⁰ Zupanič Slavec Z. *The Skrljevo disease – endemic syphilis in the Slovene lands: development and spread of the disease in this region during the first half of the 19th century*. Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Mohorjeva = Hermagoras, 2005.

²¹ Marks S, What is Colonial about Colonial Medicine? And What has Happened to Imperialism and Health? *Soc Hist Med* 1997 10(2), str. 205–19.

nepismenim kmečkim prebivalstvom, najpogosteje pa so obolevali otroci in mladina. Prenos so pogojevale slabe higienske, družbene in gospodarske razmere. Pol stoletja so zdravniki razpravljali, za katero bolezen gre, saj so mislili, da se je pojavila čisto nova bolezen. Do srede 19. stoletja so se zedinili, da gre za ekstragenitalni tip sifilisa. A ta etiološka razhajanja niso vplivala na zdravljenje, saj so uvideli, da bolnikom pomaga terapija z živosrebrnimi mazili, ki pa je imela hude stranske učinke, npr. zastrupitev z živim srebrom, s slinjenjem, driskami, bolečinami v trebušni votlini in izpadanjem zob. Ko so uvideli, da ti sopojavi bolj škodijo, kot koristijo, so začeli uporabljati manjše doze živega srebra in so bolnike zdravili daljši čas. Točnih podatkov o številu obolelih ni, neki vir omenja podatek blizu 400 bolnikov, a dejstvo je, da so leta 1818 v Postojni odprli specializirano bolnišnico, kjer so celo desetletje sistematično pregledovali okužena območja, obvezno hospitalizirali in zdravili obolele in s tem zmanjšali obolevnost oziroma preprečili širjenje bolezni. Avtorica domneva, da je avstrijsko cesarstvo to bolnišnico verjetno odprlo zato, ker so na Dunaju ocenili, da se bolezen utegne razširiti na notranje, tj. avstrijske pokrajine. Na Hrvaškem pa so v Kraljevici v škrljevsko bolnišnico spremenili grad Frankopanov, kjer je bilo kar okoli 2.000 bolniških postelj. Pokrajine s hrvaškim in slovenskim prebivalstvom so avstrijske zdravstvene oblasti uporabile kot poskusno ozemlje, kamor so pošiljali znane dermatovenerologe, da so proučevali to epidemijo. Po desetletju dela so leta 1828 bolnišnico v Postojni zaprli, preostale bolnike pa poslali v druge bolnišnice, zlasti v Kraljevico in Ljubljano. Kje točno je stala postojnska škrljevska bolnišnica, danes ne vemo. Šele izboljšanje življenjskih pogojev za večino prebivalstva, ki so ga s številnimi ukrepi pospeševale avstrijske oblasti, je izkoreninilo škrljevsko bolezen na Slovenskem. Odkritje bakterije *Treponeme pallidum* leta 1905 pa je dokončno pod enim imenom v skupino endemskega sifilisa združilo bolezni, ki so se ob prelomu iz 18. v 19. stoletje poleg Hrvaške, Bosne in Hercegovine, vzhodne Srbije ter na raznih koncih Evrope pojavljale pod različnimi imeni. To novo mikrobiološko obdobje je z odkrivanjem bakterij, virusov in drugih povzročiteljev bolezni postavilo strokovne temelje za protiepidemijske strategije z ustreznimi navodili in ukrepi, pri nekaterih boleznih s cepljenji, kasneje pa z zdravljenjem s kemoterapevtiki. Študija primera endemskega sifilisa prikaže zgled organiziranih zdravstvenih akcij na Slovenskem, ki so poučne tudi za sodobne epidemije, npr. za aids in za druge infekcijske bolezni.

O hudi kronični infekcijski bolezni, pogosti predvsem v slabih življenjskih razmerah, beli kugi, sušici, jetiki oziroma tuberkulozi, katere ime v vsakdanjem jeziku še vedno uporabljamo kot psovko, je Zupanič Slavčeva objavila kar tri znanstvene monografije. Prva je bila objavljena leta 2008 (*Bolnišnica Golnik – Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo: ob desetletju*

samostojnosti 1998–2008),²² druga leta 2009 (*Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem na primeru sanatorija Golnik (1921–1998)*),²³ v zgoščeni predelavi in s primerjalnimi študijami iz Italije, Avstrije in Hrvaške tujih avtorjev pa je leta 2011 izšla še v angleščini (*Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*).²⁴ Knjige prikazujejo gibanje socialne bolezni tuberkuloze v enem stoletju, ki je močno kulturnozgodovinsko zaznamovala srednjeevropski prostor, saj je bila odvisna od izboljšanja socialnoekonomskega položaja in prosvetljenosti prebivalstva, še zlasti pa od dela v težkih razmerah, slabe prehrane in življenja v slabih, prezasedenih ter zatohlih stanovanjih. Tuberkuloza je dosegla med Slovenci epidemični vrh ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja ter je sovpadala z začetki industrializacije družbe. Slovenske izkušnje protituberkuloznega boja so popisane predvsem na primeru sanatorija Golnik, ki je bil povojna jugoslovanska doktrinarna ustanova za obvladovanje jetike. Boj proti tuberkulozi je prikazan z medicinskega in javnozdravstvenega vidika, oba pa sta bila odvisna tudi od gospodarskopolitične situacije. Zdravljenje tuberkuloze je bilo do konca druge svetovne vojne, ko še ni bilo splošnega socialnega zavarovanja, težavno, še posebej za revne sloje prebivalstva, nekateri državni uslužbenci pa so že od leta 1889 imeli urejeno zdravstveno zavarovanje, o čemer je avtorica tudi pisala. V splošnih bolnišnicah za revnejše bolnike marsikdaj ni bilo prostora, sanatoriji za tuberkulozo pa so bili večinoma samoplačniški (Golnik), zato so se v njih zdravili le premožni. Država je plačevala zdravljenje npr. v sanatoriju v Topolšici. Golniški sanatorij je bil v letih 1930–1941 izključno samoplačniški. Kljub tem neenakostim do dostopa do zdravstva je umrljivost zaradi tuberkuloze do začetka druge svetovne vojne padala, saj so zdravstvene oblasti skrbno izvajale pomembne epidemiološke ukrepe z izolacijo bolnikov, njihovo socialno podporo, zdravljenjem z umetnim pnevmotoraksom in drugimi lažjimi operativnimi pristopi brez sistemske anestezije. Po drugi svetovni vojni so se v Jugoslaviji začele zdravstvene akcije za zatiranje tuberkuloze z obveznim besežiranjem in fluorografiranjem hospitalizacijo in vodenjem registra tuberkuloze (1954). Leta 1946 in 1950 so zakonsko uredili pravice do brezplačnega zdravljenja in zdravstvene rehabilitacije in v 60. letih je bila

²² Zupanič Slavec Z. *Bolnišnica Golnik – Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo: ob desetletju samostojnosti 1998–2008 = University Clinic of Respiratory and Allergic Diseases Golnik: a decade of independence 1998–2008*. Golnik, Bolnišnica – KOPA, 2008.

²³ Zupanič Slavec Z., Slavec Ksenija (ur.). *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Golnik, Bolnišnica, 2009.

²⁴ Zupanič Slavec Z., Jaunig S (ur.). *Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Frankfurt am Main [etc.], Peter Lang, 2011.

bolezen v Sloveniji obvladana. Vse tri znanstvene monografije o tuberkulozi in bolnišnici Golnik so opremljene z zemljevidi, grafi, reprodukcijami umetniških del o jetiki, spomini nekdanjih bolnikov na bolezen in zdravljenje, razlagami o vplivu tuberkuloze na svetovno književnost (npr. Thomas Mann, Čarobna gora, Cankarjeve črtice), glasbo (libreta oper Verdijeve Traviate, Puccinijevih Manon Lescaut in La Bohème) in likovno umetnost (Sandro Botticelli, Venerino rojstvo, Hinko Smrekar, Risba smrti), še zlasti pa z več sto dokumentarnimi fotografijami, med katerimi so nekatere izredno pretresljive, kot npr. bolniške postelje s po dvema bolnikoma hkrati, bolniške sobe s po več deset bolniki, fotografije z golniškega pediatričnega oddelka, podobe deformiranih teles tuberkuloznih bolnikov po odstranitvi enega ali več reber, ki so rešile življenje, ali fotografij nagrobnikov s pokopališč, kjer so pokopane prezgodaj umrle redovnice, ki so negovale obolele. Ob teh podobah se zavemo, da živimo v medicinsko privilegiranem času, v katerem pa nekateri vse pogosteje nespametno pozabljajo na lekcije iz zgodovine medicine in na nekatere uspešne medicinske ukrepe, ki so zatrli to bolezen. Izkoreninjenje infektivne tuberkuloze je terjalo žrtve tudi med zdravniki, ti so zgodaj umirali tudi zaradi rentgenskih presevanj (daskopij) bolnikov. Po zaslugi teh knjig o tuberkulozi zvemo za zasluge zdravnikov za zajezitev in dokončno odpravo te bolezni, za njihove zasluge za izboljšanje bivanjske in higienske kulture Slovencev, bolnišničnega in javnega zdravstva nasploh, zlasti pa za zmanjšanje velikega števila žrtev te bolezni, ki je na prelomu 19. in 20. stoletja bila vzrok za približno četrtno smrti na Kranjskem.

b) Socialno medicinske obravnave bolezni: komentirani prevodi

Zvonka Zupanič Slavec je del svojega raziskovanja posvetila približevanju težje dostopnih, antikvitetnih del slovenskih zdravnikov 18. in 19. stoletja in jih objavila v integralni obliki, nekajkrat tudi faksimilirani, ob hkratnem slovenskem prevodu z znanstvenimi študijami. S tem je znanstvenemu, strokovnemu in širšemu bralstvu približala medicinski idejni svet naših velikih historičnih zdravnikov. Gre za prevode, ki medsebojne vplive zdravstvenega stanja prebivalstva in socialnega, družbenega in naravnega okolja prikažejo na nov, v slovenski zgodovini medicine do takrat še neuporabljen način.

Zupanič Slavčeva je od leta 1998 do leta 2007 objavila šest takih faksimiliranih izdaj s spremnimi študijami oziroma komentiranih prevodov prosvetljske miselnosti zdravnikov, ki nas prek opisov zdravstvenega stanja prebivalstva povedejo tudi h kmetijskim, veterinarskim, farmacevtskim, etnološkim, zgodovinskim, podnebnim, botaničnim idr. znanjem tistega časa, ki pa imajo vpliv tudi na človekovo zdravje in bolezen. To so latinska

ali nemška dela slovenskih zdravnikov Marka Antona Plenčiča (1705–1786), predhodnika mikrobiologije, *Opera medico-physica* oziroma *O bolezenskem kontagiju* (1762),²⁵ Antona Muznika (1726–1803) *Goriško podnebje*,²⁶ ki je izšla v latinščini v Gorici 1781, avstrijskega kemika in zdravnika slovenskega rodu ter nobelovca Friderika Pregla, *Kvantitativna organska mikroanaliza* (1917)²⁷ ter trilogija del Frana Viljema Lipiča (1799–1845) na skoraj 1.300 straneh, ljubljanskega mestnega zdravnika v letih 1823–1834, ki je v nemščini objavil *Topografijo Ljubljane* (1834)²⁸ in *Dipsobiostatko* (1834),²⁹ v latinščini pa *Bolezni Ljubljančanov* (1836).³⁰

Lipič je v enajstih letih temeljito spoznal življenjske in zdravstvene razmere Ljubljančanov, ki jih je opisal v obsežni trilogiji. V njej je zapustil neprecenljivo kulturno, javnozdravstveno in medicinsko dediščino. V *Topografiji Ljubljane*, ki je osrednja topografija Kranjske 19. stoletja, je popisal vso takratno naravoslovno, geografsko, humanistično in družboslovno stvarnost, še posebej zdravstvo. Navaja bolezni, razloge zanje in njihovo takratno zdravljenje, predstavi izobraževanje zdravstvenega osebja, delo lekarnarjev in živnozdravnikov, zdravstvene ustanove, ljudsko medicino, mazaštvo, avstrijske predpise o cepljenju, epidemijah, demografske podatke o nataliteti, smrtnosti, pričakovani življenjski dobi za Ljubljano v letih 1823–1833. V *Dipsobiostatiki*

²⁵ Plenčič M A, Zupanič Slavec Z (avtor dodatnega besedila, prevajalec, ur.). *O bolezenskem kontagiju: nova ideja*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Slovensko mikrobiološko društvo, 1998.

²⁶ Muznik A, Zupanič Slavec Z (prevajalec, avtor dodatnega besedila, ur.). *Goriško podnebje = Clima Goritiense*. Faks. izd. latinskega originala. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.

²⁷ Pregl F, Zupanič Slavec Z (ur., avtor dodatnega besedila). *Die quantitative organische Mikroanalyse = Kvantitativna organska mikroanaliza = Quantitative organic microanalysis: faksimilirana izdaja s spremnimi študijami = facsimilized edition with accompanying papers*. Faksimile. Ljubljana, Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo = Faculty of Chemistry and Chemical Technology, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Scientific Society for the History of Health Culture of Slovenia 2005.

²⁸ Lipič F V, Zupanič Slavec Z (avtor dodatnega besedila, ur.). *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

²⁹ Lipič F V, Zupanič Slavec Z (ur.). *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*. Faksimile. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005.

³⁰ Lipič, F V, Zupanič Slavec Z (ur., avtor dodatnega besedila). *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*. Faksimile. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007.

je strokovno in znanstveno proučil alkoholizem. Opravil je štiriletno klinično raziskavo z 200 alkoholiki in dokazal, da ti pogosteje zbolevajo, se manj uspešno zdravijo ter so socialni, zdravstveni in ekonomski problem družbe. Postavil je prvo znano klasifikacijo alkoholizma, ga opredelil kot bolezen, za zdravljenje predlagal ustrezne ustanove in ukrepe, ki so še danes aktualni, in statistično predstavil njegove škodljive posledice. Z izrazom dipsobiostatika je poimenoval statistično obravnavo posledic čezmernega pitja. Delo velja za prvo znanstveno protialkoholno razpravo v svetovni literaturi. V *Bolezni Ljubljancanov* je popisal medicinsko najzanimivejše bolnike iz svoje ljubljanske prakse. Zupanič Slavčeva je raziskala tudi korenine Lipičeve družine in ugotovila, da so njegovi predniki po očetovi strani preživeli 18. stoletje na Kranjskem (Kropa). Domnevala je, da je Fran Lipič s svojo družino najverjetneje govoril slovensko, ter s tem razložila, zakaj je Lipič tako dobro deloval med ljubljanskimi mestnimi reveži. Ne le, da jih je razumel, z njimi se je najverjetneje znal po domače tudi pogovoriti. Po njem je v Ljubljani imenovana tudi ulica nasproti sedanje Stomatološke klinike UKCL za cerkvijo sv. Petra, kjer je Lipič v bližini tudi živel.

Vsi ti komentirani prevodi so naše zgodnje epidemiološke in socialno medicinske študije, ki odražajo stanje zdravstva, zdravljenja, rehabilitacije bolnikov, preventivno medicino, zdravstveno statistiko, higienske in bivanjske razmere ter prehranske navade prebivalstva v Ljubljani, na Kranjskem in Goriškem. Prevedene klinične študije z referenčnimi viri iz takratne svetovne medicinske literature pričajo, da so bili takratni zdravniki, ki so delovali v t. i. predmoderne medicini, brez podpore moderne diagnostike, brez laboratorijev in rentgena; delovali so v medicini, ki še ni poznala vzrokov številnih bolezni in običajno ni imela uspešnih zdravil za njihovo zdravljenje. Ti veliki učenjaki so z natančno izdelanimi tehnikami opazovanja (*inspectio*) in sistematiko popisovali bolnikove bolezenske spremembe. Bili so pred časom s svojimi načini kliničnega pregledovanja in z raziskavami, kot npr. Lipič in Plenčič. Svoje znanje so bogatili v tujini in v njem združevali takratne medicinske doktrine, zato je bilo njihovo delo cenjeno tudi v prevodih v druge jezike. Ti zdravniki so s svojimi zapisi, ki se berejo kot nekakšni študijski medicinski priročniki iz splošne prakse ali specialnih področij, npr. mikrobiologije, tudi vzgajali, navajali na čistočo, opozarjali oblasti na ukrepanje v zvezi s pitno vodo, izsuševanjem močvirij, pomenom cepljenja, ekonomske neenakosti, ki so vzrok socialnim boleznim, npr. alkoholizmu, ter na poklicne bolezni, ki jih je prinašala industrijska doba. Zaradi časovne distance med izvirnimi objavami in prevodi je Zupanič Slavčeva k pisanju spremnih študij vedno povabila za to področje izobražene strokovnjake, farmacevte, veterinarje, kemike, etnološke, zgodovinarje in jezikoslovce, ki so s svojih vidikov temeljito kontekstualizirali in aktualizirali nekdanja medicinska in biografska spoznanja ter s tem upravičili prevode.

c) Monografije o razvoju javnega zdravstva na Slovenskem: zdravje je za vse

Dr. Zupanič Slavčeva je leta 2005 in 2006 objavila dve monografiji o javnem zdravstvu: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem* (2005),³¹ ki pravzaprav združuje dve knjigi z medsebojno tesno povezanima temama, in *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc* (2006),³² kjer je prav tako delo o Bojanu Pircu samostojna biografija. V obeh historično zasnovanih knjigah, ki temeljita na številnih arhivskih dokumentih, osebnih pričevanjih in fotografijah, tudi z več kot desetletno časovno distanco od izida, zlahka prepoznamo avtoričino skrb zaradi hitrega spreminjanja dostopnosti do javnega zdravstva danes. Ta nezadržni sodobni trend pa je v nasprotju z idejnim poudarkom in izvedbo slovenskega javnega zdravstva v pionirskih časih, ko je bil nadvse pomemben za dvig življenjske ravni, ekonomskega, socialnega in kulturnega stanja družbe in države. Pojem javno zdravje nam je danes tako samoumeven, da se večinoma sploh ne sprašujemo, kako se je to razvijalo. Če bi bolj ozavestili te gradnike, bi se v manjši meri soočali z njegovim razkrojem in izgubo. Pot vzpostavitve in izgube istih idej, namreč, da je zdravje za vse in da je javno zdravje najvišji zakon, je tlakovana z istimi gradniki. V tej perspektivi sta v knjigah tudi predstavljena brata zdravnika Pirc, ki sta bila vse življenje v službi javnega zdravstva in ki sta uspešno prelivala strokovne javnozdravstvene ideje Andrije Štamparja iz Jugoslavije k nam in v svet, pa tudi iz sveta k nam.

Knjiga Zupanič Slavčeve iz leta 2005 o javnem zdravstvu in dr. Ivu Pircu (1891–1967)³³ obravnava razvoj javnega zdravstva na Slovenskem, zlasti med vojnoma, knjiga iz leta 2006 pa obravnava povojno javno zdravstvo in delo njegovega brata dr. Bojana Pirca (1901–1991).³⁴ Knjižni monografiji povezuje osrednja ideja bratov Pirc za socialno pravičnost v zdravstvu, kar je bil temelj Štamparjeve šole in zdravstvenih domov, ki jih je uvedel. Oba sta strokovno živela in delovala v skladu z idejo, da je dostopnost do zdravstvene pomoči

³¹ Zupanič Slavec Z. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

³² Zupanič Slavec Z. *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2006.

³³ Zupanič Slavec Z. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

³⁴ Zupanič Slavec Z. *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2006.

potrebna vsakomur, ne glede na njegovo materialno stanje. Socialna medicina je prinesla nove poglede na vrednost človekovega življenja. Njen razvoj je postopoma spreminjal dotedanjo medicino, da se je tudi zdravniška obravnava bolnikov iz zasebnih ordinacij deloma selila v javne. Po drugi svetovni vojni pa je bila v Jugoslaviji zasebna zdravniška dejavnost celo prepovedana. Socializacija medicine je znatno izboljšala kakovost življenja na Slovenskem. Brata Pirc, predstavljena v monografijah, sta pomembna za razvoj slovenskega in jugoslovanskega javnega zdravstva. Ker je javno zdravje del zdravstvenih, raziskovalnih in pedagoških ustanov, so v obeh knjigah tudi nagovori in tehtni uvodniki referenčnih zdravnikov, zgodovinarjev in etnologinje ter kulturne antropologinje.

Dr. Ivo Pirc je med vojnama vodil osrednjo slovensko javnozdravstveno ustanovo Higienski zavod v Ljubljani. S sodelavci je opravil temeljna dela, in sicer do začetka vojne 1941 je v Dravski banovini ustanovil okoli 40 javnozdravstvenih ustanov, predvsem zdravstvenih domov, organiziral pouk higiene na srednjih šolah, populariziral šport in športno medicino, bil 15 let urednik in izdajatelj poljudno zdravstvene revije *Zdravje*, objavljajal poljudne članke in znanstvene razprave, napisal 20 strokovnih knjig, tri pa v soavtorstvu z bratom dr. Bojanom Pircem. V prvi knjigi (2005)³⁵ Zupanič Slavčeva obravnava nastanek in razvoj Higienskega zavoda v Ljubljani od leta 1923 do 1945, v času, ko ga je vodil dr. Ivo Pirc. Ob tem je opisana tudi življenjska pot načelnika higienskega oddelka ministrstva za zdravje dr. Andrije Štamparja (1888–1958), učitelja socialne medicine ter njegova povezanost z Ivom Pircem. Štamparjeva ideologija, da je zdravstvo namenjeno vsakomur, je postopoma spreminjala zasebno zdravstvo v javno. V knjigi so opisane strokovne zavisti in politične spletke, ki so dr. Štamparju v tridesetih letih grenile življenje in ga onemogočile v domovini. Kasneje se je uveljavil v Evropi in v svetu, sodeloval pri pisanju dokumentov Svetovne zdravstvene organizacije, postal njihov ekspert in širil znanje po svetu. V knjigi je natančno opisan tudi pravni okvir za izvajanje javnega zdravstva med leti 1914–1941, s poudarki na času po letu 1918. Po zaslugi dr. Iva in dr. Bojana Pirca ter dr. Karla Petriča se je izoblikovala nova slovenska pravna terminologija javnega zdravstva, socialne medicine in higiene. Na študiju primera revije *Zdravje* iz leta 1930 in leta 2004 pa je razložen pojem zdravje. Ta je nekdaj pomenil predvsem odsotnost bolezni, danes pa je razširjen že na vsa področja življenja, tako javnega kot zasebnega. Je način življenja ter poleg družine danes najvišje postavljena vrednota med Slovenci. Cilji medvojnega Higienskega zavoda so bili predvsem

³⁵ Zupanič Slavec Z. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

v ohranitvi zdravja prebivalstva ter preprečevanju, zgodnjem odkrivanju, pa tudi zdravljenju bolezni. Veliko pozornost je zavod posvečal zdravstveno bolj ogroženim skupinam, materam, dojenčkom, majhnim otrokom, šolarjem, pa tudi delavcem in kmetom, med katerimi so najbolj množično razsajale socialne bolezni, predvsem tuberkuloza, alkoholizem, sifilis in trahom. Ker so bile socialne in akutne nalezljive bolezni tako pomembne, je v knjigi pregledno predstavljena njihova takratna razširjenost v Sloveniji. Popisana je tudi takratna prehrana prebivalstva in pojasnjen zdravstveni pomen asanacij podeželja. Posebno poglavje obravnava tudi mazaštvo. Higienski zavod v Ljubljani je bil osrednja slovenska ustanova za higiensko-epidemiološko in preventivno službo na svojem področju. Z oblastmi so sodelovali pri obsežnih akcijah za asanacijo okolja in pri higiensko preventivnih delih ter dezinfekcijah in dezinsekcijah, preprečevali so nalezljive bolezni in opravljali mikrobiološke laboratorijske preglede, odkrivali so spolne bolezni, opravljali protisteklinsko službo, izvajali so ankete, posnetke terena ter odkrivali vzroke za obolevnost in smrtnost prebivalstva. Posebno pozornost so posvečali nadzoru kakovosti živil, njihovi proizvodnji in distribuciji, kontroli pitne vode, higienskemu pogojem dela, stavbenih, rekreacijskih in drugih površin. Imeli so lastno založniško dejavnost in izdajali zdravstvene propagandne materiale. S predavanji, filmi, razstavami in higienskim muzejem so didaktično skrbeli za organizirano zdravstveno vzgojo prebivalstva. Proučevali so tudi zdravstveno stanje prebivalstva, vodili vitalno statistično evidenco ter z antropološkim odsekom dajali zavodu znanstvene dimenzije. Za kakovostno delovanje je Zavod ustanovil posebne laboratorije in specializirane oddelke (npr. bakteriološko-epidemiološkega, socialno medicinskega, kemijskega in sanitarno-tehničnega). V dveh desetletjih je Higienski zavod ustanovil okoli 20 zdravstvenih domov po vsej Sloveniji – med prvimi v tedanji Jugoslaviji je bil v Lukovici, odprt leta 1926, in je postal prototip za tovrstne ustanove. V Ljubljani so ustanovili Zavod za zaščito mater in otrok, Šolsko polikliniko, ki je organizirala počitniške kolonije in mlečne kuhinje, Šolo za zaščitne sestre ter službo šolskega zdravnika za preventivno delo s šoloobveznimi otroki. Zdravstveni domovi so večinoma imeli splošne ordinacije, otroške dispanzerje, šolske poliklinike, posvetovalnice za matere in otroke, neredko pa tudi protituberkulozne in protisifilitične dispanzerje oziroma v Prekmurju protitrahomske. Od teoretičnih zamisli do praktične izpeljave je bila dolga pot; kljub številnim težavam, predvsem ekonomskim ob svetovni gospodarski krizi, in političnim nestabilnostim takratne kraljevine je delo, izvajano z obilico entuziazma mladih zdravnikov in drugih sodelavcev, prinašalo iz leta v leto boljše rezultate in z njimi boljše zdravstveno stanje prebivalstva. Življenjska doba se je zaradi uvedenih javnozdravstvenih ukrepov, pa tudi dviga življenjske ravni in izobrazbe, podaljšala skoraj za deset let. Druga svetovna

vojna je prekinila javnozdravstveni razvoj. Dr. Ivo Pirc je v izrednih razmerah skrbel za preprečevanje nalezljivih bolezni, predvsem črevesnih in pegavega tifusa, za povečano proizvodnjo cepiv ter vsakršno higiensko in zdravstveno preventivno pomoč narodnoosvobodilnemu boju. Razvoj javnega zdravstva se je nadaljeval šele v 50. letih, ko si je prebivalstvo opomoglo od vojne in v drugačnih političnih okvirih ter z drugimi ljudmi.

Dr. Bojan Pirc, katerega življenje in delo je Zupanič Slavčeva predstavila v monografiji leta 2006,³⁶ pa je od leta 1928 javnozdravstveno deloval v Beogradu na Centralnem higienskem zavodu, raziskovalno pa na srbskem podeželju. Tudi on je sodeloval pri organizaciji higienske službe, pri sestavi pravnih predpisov s tega področja ter o tem pisal v študijah in učbenikih, pripravljajl higienske razstave, populariziral javno zdravstvo prek radijskih oddaj in časopisnih člankov. Intenzivneje je proučeval trende upadanja števila prebivalstva v Slavoniji, analiziral gibanja nalezljivih bolezni v Jugoslaviji, proučeval metode za raziskovanje vasi, problematiko prehrane idr. Na številnih javnih predavanjih je predstavljal medicinsko statistiko, epidemiologijo, sanitarno zakonodajo, organizacijo zdravstva, prehrano, higieno in socialno medicino. Podobno kot brat Ivo v Sloveniji je Bojan v Srbiji urejal revijo *Zdravlje* (1934–1940) ter prevzemal vse več javnih obveznosti v zdravstvenih organizacijah. Leta 1937 je postal sekretar nacionalnega komiteja za prehrano pri Zdravstveni organizaciji Društva narodov v Ženevi, leta 1938 je postal vodja Oddelka za socialno medicino pri Centralnem higienskem zavodu ter na tej funkciji ostal vse do leta 1944. Med drugo svetovno vojno je podobno kot njegov starejši brat delal na terenu in preprečeval tifus. Pod skonstruirano obtožnico je bil od 1944 do 1945 šest mesecev zaprt, aprila 1945 je izgubil službo v Beogradu, zato se je vrnil v Slovenijo in se zaposlil na zdravstvenem ministrstvu kot referent za zdravstveno statistiko, nato kot vodja statističnega oddelka, zatem pa še vodja oddelka za planiranje. Zaradi pomanjkanja strokovnih kadrov je v letih od 1946 do 1948 prevzel tudi krmilo slovenske epidemiološke službe. Izpeljal je organizacijo zdravstveno statistične službe v Sloveniji, predaval epidemiologijo in statistiko, organiziral tečaje in nato še šolo za sanitarne tehnike. Ker so ga nadzorovali, si je želel svobode in se je oziral po svetu. Ker v Beogradu zanj niso imeli nadomestila, je bil 1948 z dekretom spet premeščen v Beograd, kjer je vodil oddelke za zdravstveno statistiko, utrdil jugoslovansko statistično klasifikacijo bolezni, poškodb in vzrokov smrti, pripravil metodologijo za statistično spremljanje vzrokov smrti in izdal prvi almanah vitalne statistike ter učbenik zdravstvene statistike za zdravstvene delavce. Šele oktobra 1955

³⁶ Zupanič Slavec Z. *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2006.

je s soglasjem vlade postal sodelavec Svetovne zdravstvene organizacije in do leta 1961 kot ekspert za zdravstveno statistiko deloval v Regionalnem uradu za vzhodni Mediteran. V več državah je predaval statistiko, od leta 1958 je bil v Ženevi vodja odseka za epidemiološke študije, urejal mesečne in letne publikacije Svetovne zdravstvene organizacije, od leta 1957 do 1959 *Annual Epidemiological and Vital Statistics*. Kljub strokovnim dosežkom in bogatim mednarodnim izkušnjam v svetovnem merilu je po vrnitvi v Ljubljano imel težave zaradi svoje politične preteklosti. Več sreče kot v Sloveniji je imel na Hrvaškem, kjer so ga na zagrebški medicinski fakulteti in njeni Školi narodnog zdravlja 'Andrija Štampar' že leta 1955 prvič izvolili za docenta zdravstvene statistike, leta 1964 pa je postal redni profesor. Do leta 1971 je predaval na do- in podiplomskem študiju predmete Statistična metodologija, Zdravstvena in demografska statistika ter Uvod v zdravstveno raziskovanje. Leta 1974 se je habilitiral tudi na Medicinski fakulteti v Ljubljani; kot redni profesor statistike je tukajšnjim študentom do leta 1980 predaval predmeta Demografska in zdravstvena statistika ter Statistična metodologija. Bil je tudi idejni oče novonastalega Inštituta za biomedicinsko informatiko pri isti fakulteti: ta se je usmeril v statistiko, računalništvo in dokumentaristiko. Do leta 1981 je na Višji šoli za socialne delavce v Ljubljani predaval tudi socialno medicino, od leta 1968 do 1980 je v Ljubljani in Mariboru vodil podiplomski študij javnega zdravstva ter predaval predmet Raziskovanje v zdravstvu. Isti predmet je predaval tudi na podiplomskem študiju zdravstvene zaščite matere in otroka, medicine dela in javnega zdravstva za stomatologe.

Ker je večina del dr. Iva in Bojana Pirca težje dostopnih, je avtorica v zadnjem delu obeh knjig sistematično in analitično opisno predstavila tudi njune knjige in članke, ta del bibliografije pa je ločen od seznama vseh del. Zupanič Slavčeva je z obema knjigama o bratih Pirc dedinja njunega poslanstva, kar memoarsko opiše v spremni besedi k prvi knjigi o dr. Ivu Pircu (2005),³⁷ in sicer v reminiscencah na dobrobiti javnozdravstvenih storitev, ki jih je bila deležna, s čimer bralcu takoj približa to tematiko. Če se je zdravstvo od ustanovitve Higijenskega inštituta leta 1923 in prvega zdravstvenega doma leta 1926 trudilo izviti iz skorajda izključno zasebnih rok, pa je že konec 80. let 20. stoletja krenilo nazaj po tej poti s krepitvijo zasebnitva in na škodo že doseženega standarda javnega zdravja ter splošne zdravstvene oskrbe prebivalstva, ki je vse bolj prikrajšano za dobrine sodobne medicine. Naše zdravstvo ni več vzdržno, ker je diskrepanca med pravicami in plačilno

³⁷ Zupanič Slavec Z. Pot do boljšega in daljšega življenja. Spremnna beseda avtorice. V: Zupanič Slavec Z. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005, str. 13–4.

zmožnostjo države prevelika. Prispevek naše države v zdravstveno blagajno je namreč veliko manjši kot v drugih državah EU. Poleg tega je nadzor nad porabo javnozdravstvenih zavodov težaven in slab, zato je zasebnštvo za državo in javno zdravstvo edina rešitev, saj tam posamezniki bolj racionalno ravnajo s sredstvi in jih je tudi lažje nadzirati. Dobro partnersko sodelovanje javnega in zasebnega zdravstva bi lahko prispevalo k razvoju slovenskega zdravstva v pravo smer. V tej perspektivi pa je branje obeh knjig zelo poučno, saj je projekcija javnozdravstvene prihodnosti vse bolj izključujoča za tiste, ki si preventive in kurative ne bodo zmogli sami (do)plačati. Brata Pirc bi se nad dejstvom, da danes javno zdravje ni več najvišji zakon, ker ga je izrinil kapital, zelo zamislila.

č) Naravoslovno-humanistične študije: anatomski, sodnomedicinski, fizičnoantropološki in zgodovinskomedicinski pregledi

Zupanič Slavčeva je s svojo doktorsko disertacijo o identifikaciji in identiteti 18 lobanj, ki naj bi pripadale Celjskim grofom (Zupanič Slavec 2001)³⁸ eruditivno posegla na do tedaj v Sloveniji neraziskano interdisciplinarno področje. Raziskave se je lotila na povabilo Pokrajinskega muzeja Celje, kjer danes hranijo te lobanje. Osemnajst članov družine Celjskih grofov so med leti 1350–1450, ko je bil ubit zadnji grof Ulrik II., pokopali v minoritski cerkvi (danes cerkev Marijinega vnebovzetja), ki je pogorela leta 1811. Celjska kronika o posmrtnih ostankih piše le to, da so »pri prenovljenju minoritske cerkve leta 1811 glave rajnih grofov iz grobnice vzeli ino jih zad v mizo glavnega altarja shranili.« Lobanje so brez spodnjih čeljustnic, v zgornjih pa tudi ni zob, ki so za genetsko identifikacijo zelo pomembni.

Med prekopom posmrtnih ostankov so se tudi izgubili dokumenti, ki bi lahko pomagali pri identifikaciji. Razen zadnjega grofa ni bilo natančno znano, kateri družinski člani so bili pokopani v grobnici. Lobanje so oštevilčili po neznanem ključu. Leta 1956 so lobanje preselili v Pokrajinski muzej Celje. Leta 1991 uspešna identifikacija posmrtnih ostankov ruske carske družine Romanov je porodila pričakovanje, da bi se to dalo narediti tudi s Celjskimi. Zupanič Slavčeva se je najprej lotila rodoslovne raziskave, da bi ugotovila, ali ima družina še živeče (genetsko povezane) sorodnike. Čeprav jih je našla, pa genetska identifikacija kostnih vzorcev ni dala zelenih rezultatov, saj je bil pol tisočletja star genetski material, shranjen v vlažnih grobnicah, zelo

³⁸ Zupanič Slavec Z. *Identifikacija in identiteta lobanj, ki bi naj pripadale Celjskim grofom = Identification and identity of the skulls presumptively assigned to the counts of Celje* [PhD Thesis]. Ljubljana, 2001.

denaturiran in kontaminiran. Če bi namreč izolacija uspela, bi lahko sledila maternalni liniji dedovanja v družini, saj je po Barbari Celjski ohranjena veriga 20. generacij. Nato je avtorica uporabila številne raziskovalne metode, od zgodovinskomedicinskih, radioloških, sodnomedicinskih, stomatoloških, paleopatoloških, fizičnoantropoloških in paleogenetskih, da bi na negenetski način ugotovila družinsko povezanost celjskih lobanj. Z epigenetskimi in sodnomedicinskimi metodami, o katerih se je posvetovala v svetovnih središčih v Italiji, Avstriji, Nemčiji, na Češkem, Hrvaškem in ZDA, je določila starost, spol, morfologijo (posamezne in skupne oblikovne značilnosti obrazov in lobanj, stomatološke in ortodontske značilnosti zgornje čeljustnice in zgornjega dela obrazov, oblike in velikosti obnosnih votlin, kar je s primerjavo čelnih in zgornječeljustnih sinusov ter očesnih in nosnih votlin pripeljalo do sorodstvenega povezovanja), patologijo (obolevnost in degenerativne spremembe), druge epigenetske lastnosti, prehranjenost in poškodbe lobanj. Z drznimi portreti akademskega slikarja Rudija Španzla, ki so nastali na podlagi antropometrijskih značilnosti lobanj (brez spodnjih čeljustnic) in z upoštevanjem takratnega »kulta obrazov«, pa je nastala njihova, kar se da verodostojna (gerasimovska) rekonstrukcija obrazov. S takrat za slovenske razmere novo medicinsko epigenetsko metodologijo je Zupanič Slavčeva dokazala dedno povezanost in družinske posebnosti teh lobanj, z rodoslovno raziskavo pa je prišla do 20. generacije naslednikov po Barbari Celjski (1390 ali 1395–1451), hčeri Hermana II., do plemiške družine, ki danes živi na severu Nemčije.³⁹ Vsi ti podatki skupaj z zgodovinskimi tudi pojasnjujejo, kako so številčili lobanje. Zupanič Slavčeva je ugotovila, da lobanje niso bile oštevilčene kronološko, temveč po spolu. Moške in (primožene) ženske z otroki so pokopavali ločeno, a so številke pri tem sledile kronologiji pokopov. Krste pa so bile v grobnici najverjetneje razporejene v štirih vrstah. S tem je poleg identifikacije lobanj po spolu in starosti, najverjetnejših boleznih in poškodbah, avtorica spomnila tudi na vlogo moških in žensk ter otrok v tedanji dobi, opozorila na zakoreninjen odnos do civilizacijskih norm, namreč, da so vladarjeva trupla relikvije, ki se hranijo na najvarnejšem mestu. S to interdisciplinarno pahljačo metodologij je avtorica opogumila druge podobne identifikacijske študije starih družin plemenitašev, kjer genetska analiza ni uspešna. Ta doktorska disertacija je bila mednarodno odmevno delo Zupanič Slavčeve, ki je bila objavljena

³⁹ Dolenc A, Hauser G, Jezernik M. Spremnje besede. V: Zupanič Slavec Z. *Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj = Family interlinkage of the counts of Celje: an identificational and epigenetic study on their skulls*. Ljubljana, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002, str. 14, 18, 23.

v slovenščini (2002)⁴⁰ in angleščini (2004)⁴¹ pri ugledni založbi, sledile pa so ji tudi številne razstave.⁴²

S to raziskavo se tematsko delno tudi povezuje publikacija in razstava o anatomiji iz leta 2015. Zupanič Slavčeva je ob petstoletnici rojstva začetnika znanstvene anatomije Andreasa Vesaliusa (1514–1564) pripravila odmevno razstavo v Narodni in univerzitetni knjižnici in v soavtorstvu z dr. Sonjo Svoljšak izdala slovensko-angleško publikacijo *Ko mrtvi žive uče: Anatomija skozi čas*.⁴³ Posvetila jo je slovenskemu anatomu, prof. dr. Milanu Cundru (1908–1970), vodji Inštituta za anatomijo Medicinske fakultete v Ljubljani, ki po politični diskreditaciji in zaporu na Golem otoku še ni bil rehabilitiran. V njej je strokovno popisala razvoj anatomije, od antične, srednje- in novoveške do sodobne anatomije ter z dr. Sonjo Svoljšak predstavila petnajst pomembnih anatomskih del (rokopisov, ilustracij, knjig, učbenikov, slovarjev), ki jih hranijo slovenske ustanove in ki so bila skupaj s štirinajstimi plakati predstavljena tudi na razstavi v NUK-u (od aprila do avgusta 2015). Ta dela so vsebinsko široko povezana s pogledom na truplo skozi čas. Človekovo truplo in deli telesa so vedno navduševali, a tudi strašili tako naravoslovce kot humaniste ter širšo javnost. Zato je bil zgodovinsko medicinski pregled razvoja znanstvene anatomije v publikaciji in na razstavi konceptualno nadgrajen še s humanističnimi pogledi in zgodovinskimi izkušnjami s človeškim truplom kot predmetom občudovanja, češčenja, radovednosti, groze in strahospoštovanja ter s človekovo željo po nesmrtnosti. Verovanje v posmrtno življenje in telo kot posodo duše sta se namreč odražala v mnogih ritualih starih civilizacij, ki so jih spremljali postopki ohranjanja telesa in posmrtnih ostankov, kot npr. balzamiranje, mumificiranje, češčenje posmrtnih telesnih delov svetnikov oziroma kult relikvij z relikviariji, kostnicami, katakombami, vse do sodobnega kulta mladosti in lepote ter globokega zamrzovanja trupel, krionike. Čeprav je sekcija človekovega trupla osnovna anatomsko spoznavna metoda, je bila v zgodovini večinoma prepovedana. Stari Egipčani so se o telesu učili le pri balzamiranju, v starem Rimu so zdravniki opravljali sekcije na prašičih in opicah, ta anatomsko

⁴⁰ Zupanič Slavec Z. *Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj = Family interlinkage of the counts of Celje: an identificational and epigenetic study on their skulls*. Ljubljana, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002.

⁴¹ Zupanič Slavec Z. *New method of identifying family related skulls: forensic medicine, anthropology, epigenetics*. Wien, New York, Springer, 2004.

⁴² Gl. poglavje 3b) Likovna umetnost in arhitektura.

⁴³ Zupanič Slavec Z., Svoljšak S (avtor, prevajalec, ur.). *Ko mrtvi žive uče: anatomija skozi čas: ob petstoletnici rojstva začetnika znanstvene anatomije Andreasa Vesaliusa (1514–1564) = When the dead teach the living: anatomy through time: in commemoration of the 500th birth anniversary of the pioneer of scientific anatomy Andreas Vesalius (1514–1564)*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2015.

spoznanja (Galen) pa so se ohranila še v srednjem veku in so obveljala vse do renesanse. Znanstvena anatomija je šele na prehodu iz 15. v 16. stoletje vpeljala humano sekcijo in s tem prinesla nova spoznanja. Najpomembnejši renesančni anatom je bil flamski zdravnik Andreas Vesalius, ki se je izobrazil na medicinski fakulteti v Padovi. S sistematičnim seciranjem človeških trupel je dopolnil in korigiral Galenov anatomijo in leta 1543 napisal revolucionarno delo *De humani corporis fabrica libri septem* (O človeškem telesu v sedmih knjigah), ki je bilo opremljeno z 273 anatomskimi risbami, večinoma Tizianovega učenca Jana Stephana van Calcarja. Delo je doživelo številne ponatise in prevode, postalo osrednji anatomski učbenik v nadaljnjih stoletjih ter sprožilo nove anatomske raziskave in večjo liberalizacijo sekcije človekovega trupla. V 17. in 18. stoletju so v največjih evropskih univerzitetnih središčih nastala anatomska gledališča, v katerih je v hladnejših mesecih večje število ljudi spremljalo redke večdnevne javne sekcije, kjer so javno proučevali človeško telo in poučevali anatomijo. Ker so bila trupla redka, so se pojavili tudi poklicni tatovi trupel, to pomanjkanje anatomskega materiala pa je pripeljalo do zamisli o voščenih anatomskih modelih za pouk, pri katerih so kirurgi sodelovali z umetniki. Ti modeli so postali osrednji anatomski učni pripomočki na evropskih medicinskih fakultetah, danes pa jih občudujemo kot umetniška dela. Upodabljanje človekovega telesa so močno zaznamovali slikarji in kiparji, kot so Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarotti, Rafael, Tizian idr., anatomske sekcije pa so postale likovni motiv, s čimer so demistificirali sekcijo. Najznamenitejše tovrstno delo je Rembrandtova Anatomska učna ura dr. Tulpa. Tudi Slovenci smo imeli sredi 18. stoletja svoje anatomske gledališče na Gornjem trgu v Ljubljani, kjer je anatomijo poučeval kirurg Filip Jakob Breclj. Do leta 1848 je potekal pouk anatomije tudi v ljubljanski bolnišnici na Ajdovščini (nasproti nekdanje kavarne Evropa, oziroma kavarne Figovec) v okviru Mediko-kirurškega učnega zavoda oziroma liceja. Univerzitetni študij anatomije se je pri Slovencih začel leta 1919 z nastankom Medicinske fakultete v Ljubljani in ga je prvi vodil zdravnik in patolog prof. dr. Janez Plečnik (1875–1940), prvi slovenski sodobni anatom, ki je izdal tudi prvi slovenski anatomski učbenik. Slovenski profesorji anatomije so v 100. letih učili številne generacije zdravnikov in zobozdravnikov, sodelovali pri pouku diplomantov drugih strok, ki potrebujejo anatomske znanje, ter opravljali pomembno znanstvenoraziskovalno delo. Od leta 2004 naprej anatomijo poučujejo tudi na Medicinski fakulteti v Mariboru. Zanimanje za anatomijo tudi v laični javnosti narašča, kar dokazujejo tudi pri nas razstavljenе anatomske razstave, kot sta bili Razkrita telesa (*Bodies Revealed*, 2012) in *Body Worlds Vital* (2018–2019) na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani, kjer so predstavili polimerizirane primerke teles, organskih sistemov (krvotok, živčevje ...) in posameznih organov, postavljenih tako, da so poudarili določene značilnosti človekove anatomije.

d) Razvoj slovenske medicine: institucionalni in biografski monografski pregledi

Zvonka Zupanič Slavec je poleg navedenega – s soavtorji ali samostojno – napisala, uredila ali strokovno vodila še nastajanje 22 knjig o institucionalnem razvoju medicine v Sloveniji in o delu slovenskih zdravnikov. Te študije lahko pregledno razdelimo na: jubilejne publikacije Medicinske fakultete v Ljubljani (npr. ob 80-letnici⁴⁴ in ob 90-letnici⁴⁵ ustanovitve, prvih učiteljih popolne Medicinske fakultete v Ljubljani⁴⁶), bibliografijo učnega gradiva na Medicinski fakulteti v Ljubljani,⁴⁷ zgodovino posamičnih kliničnih inštitutov v Sloveniji (npr. srčne kirurgije,⁴⁸ radiologije,⁴⁹ transplantacijske medicine⁵⁰), preglede dela Slovenskega zdravniškega društva⁵¹ in drugih medicinskih društev (npr. Društva pljučnih in alergijskih bolnikov Slovenije,⁵² Kulturno-umetniškega

⁴⁴ Zupanič Slavec Z (ur.), Sket D (ur.). *Medicinska fakulteta v Ljubljani: ob 80-letnici ustanovitve*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1999.

⁴⁵ Antolič V, Balažič J, Bilban M, Dežman R, Ermenc B, Gale N, Grad A, Hawlina M, Jan J, Jevtič V, Jezernik K, Kobal B, Kopač I, Koren S, Košir N, Kotnik V, Koželj V, Kržišnik C, Lunder T, Manohin A, Marinček Č, Marš T, Ovsenik M, Petrinja J, Pikelj F, Plemenitaš A, Pogačnik S, Poredoš P., Prunk K, Ravnik D, Rožič, A, Rudolf Z, Skalerič U, Sketelj J, Smrko V, Stanovnik L, Starc V, Stare J, Svetina S, Šuput D, Švab I, Švagan M, Tomori M, Vodušek D B, Zidar N, Zorc M, Zupanič Slavec Z, Žargi M, Ribarič S (ur.). *90 let Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani [1919–2009]*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 2009.

⁴⁶ Zupanič Slavec Z. *Prvi učitelji popolne Medicinske fakultete v Ljubljani po letu 1945*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

⁴⁷ Zupanič Slavec Z, Rožič A, Arhar M. *Bibliografija učnega gradiva na Medicinski fakulteti (1919–2002)*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, Medicinski razgledi, 2003.

⁴⁸ Zupanič Slavec Z. *Razvoj slovenske kirurgije srca: ob 50-letnici prve operacije na odprtem srcu (1958–2008) = Development of Slovenian heart surgery: the 50th anniversary of the first open-heart surgery (1958–2008)*. Ljubljana, Klinični oddelek za kirurgijo srca in ožilja Univerzitetnega kliničnega centra = Department of Cardiovascular Surgery, University Medical Centre Ljubljana, 2008.

⁴⁹ Zupanič Slavec Z. *Zgodovina radiologije in Inštituta za radiologijo Univerzitetnega kliničnega centra Ljubljana (1923–2013) = A history of radiology and the Institute of Radiology of the Ljubljana University Medical Center (1923–2013)*. Ljubljana, Združenje radiologov Slovenije – Zveza društev SZD, Celje, Društvo Mohorjeva družba, 2014.

⁵⁰ Avsec D (ur.), Zupanič Slavec Z (ur.). *Razvoj transplantacijske medicine v Sloveniji: programi, smernice in perspektive*. Ljubljana: Zavod RS za presaditve organov in tkiv Slovenija-transplant. Celje. Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2016.

⁵¹ Zupanič Slavec Z. *Iz rok v roke, iz roda v rod: Slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki: ob 140-letnici ustanovitve*. Ljubljana, Slovensko zdravniško društvo, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2001.

⁵² Ustar-Latkovič M, Latkovič B (avtor, ur.), Zupanič Slavec Z. *Sto let tradicije in naših deset let: zbornik Društva pljučnih in alergijskih bolnikov Slovenije*. Ljubljana, Društvo pljučnih in alergijskih bolnikov, 2002.

društva⁵³ Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher iz Ljubljane⁵⁴), biografije, posvečene posameznim zdravnikom (Ivan Oražen,⁵⁵ Anton Schwab,⁵⁶ Franc Novak⁵⁷), oziroma zbornike (Jože Rant,⁵⁸ Karel Petrič⁵⁹), priložnostne monografije o delu zdravnikov,⁶⁰ zbornike o delu zdravstvenih ustanov (npr. Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije v slovenščini⁶¹ in v angleščini,⁶² Diagnostični center Bled,⁶³ Bolnišnica Golnik;⁶⁴ kot strokovna

⁵³ Zupanič Slavec Z (ur.). *Kratka predstavitev Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher iz Ljubljane = A short introduction of the Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher in Ljubljana*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher = Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher, 1997.

⁵⁴ Zupanič Slavec Z (ur.). *Ars medici 2009: ob 30-letnici Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher (1979–2009)*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2010.

⁵⁵ Zupanič Slavec Z, Štolfa F. *Dr. Ivan Oražen: (1869–1921): dobrotnik Medicinske fakultete in slovenskega naroda*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1998.

⁵⁶ Štolfa F, Zupanič Slavec Z. *Zdravnik in skladatelj dr. Anton Schwab: za 130-letnico rojstva*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1999.

⁵⁷ Konjajev Z, Zupanič Slavec Z (avtor dodatnega besedila, ur.). *Zvestoba Hipokratu: spomini in pričevanja partizanskega zdravnika dr. Luke – akademika Franca Novaka (1908–1999) = Fidelity to Hippocrates: reminiscences and testimonies of the partisan doctor dr. Luka – academician Franc Novak (1908–1999)*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete = Faculty of medicine, Institute for History of Medicine, 1999.

⁵⁸ Vulčić V (ur.), Zupanič Slavec Z (ur.). *Profesor dr. Jože Rant – organizator slovenskega zobozdravstva: spominski simpozij ob stoletnici rojstva prof. dr. J. Ranta z mednarodno udeležbo*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.

⁵⁹ Kocijančič M (ur.), Zupanič Slavec Z (ur.). *Dr. Karel Petrič (1900–1944) njegov čas: zdravnik, humanist, direktor Higienskega zavoda v Ljubljani, direktor Zdravstvenega doma Kranj. 6. Pintarjevi dnevi, zbornik referatov*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003 [razmnožen tipkopis].

⁶⁰ Pečar B, Zupanič Slavec Z. *Podobe zdravnikov: malo za šalo, malo zares: 140 slovenskih zdravnikov v portretni karikaturi*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, 1999.

⁶¹ Zupanič Slavec Z. *Zdrava setev – plodna žetev: ob 110-letnici zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 1999.

⁶² Zupanič Slavec Z. *Healthy seed – abundant crop: 110 years of health insurance amongst the Slovenian people*. Ljubljana, Health Insurance Institute of Slovenia, 1999.

⁶³ Zupanič Slavec Z, Gorenšek Moškon M. *Diagnostični center Bled (1992–2012) in dr. Milan Gorenšek (1940–2004)*. Bled, Diagnostični center, 2013.

⁶⁴ Zupanič Slavec Z. *Bolnišnica Golnik – Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo: ob desetletju samostojnosti 1998–2008 = University Clinic of Respiratory and Allergic Diseases Golnik: a decade of independence 1998–2008*. Golnik, Bolnišnica – KOPA, 2008.

urednica in uvodničarka je sodelovala tudi pri zborniku o zgodovini Splošne bolnišnice Maribor⁶⁵).

S temi deli ter s članki v medicinskih revijah je v trajen spomin zapustila sled o strokovnem, raziskovalnem, humanitarnem in umetniškem delu slovenskih zdravnikov, nastanku, pogojih in delovanju zdravstvenih ustanov ter s tem okrepila vlogo in ugled slovenskega zdravništva, ki se je in se še vedno angažira ne samo na znanstvenem področju, temveč tudi v družbeno kulturnem življenju.

e) Od ljudske medicine do javnega zdravstva: dopolnitev in ureditev že zbranih gradiv

Zupanič Slavčeva medicino raziskuje v vseh njenih pojavnih oblikah, zato je leta 1999 skupaj z etnologinjo dr. Marijo Makarovič prevzela tudi dokončanje in komentiranje zbirke *Zagovori v slovenski ljudski medicini*,⁶⁶ ki so jih Slovenci uporabljali pri zdravljenju ljudi in živine v času, ko jim uradna medicina ni bila dostopna. Te zagovore je zbral veterinar dr. Milan Dolenc (1907–1993) iz različnih rokopisov ali Möderndorfejevih⁶⁷ ter drugih objav o ljudski medicini, a mu jih ni uspelo dokončati pred smrtjo. Njegova žena jih je izročila Mariji Makarovič, sam rokopis pa je Milan Dolenc že leta 1986 poslal v pregled etnologu dr. Slavku Kremenšku in zdravniku dr. Levu Milčinskemu, ki sta ga ugodno ocenila. Urednici sta objavili pregledno pripravljeno gradivo, primerjali Dolenčeve zapise z drugimi avtorji, iskali, od kod izvirajo imena za bolezni, vendar nista mogli vselej z gotovostjo zapisati, katero bolezen so zagovarjalci imeli v mislih. Odpravili sta tudi nekatere napake, ki so nastale pri prepisovanju, ter strokovno opredelili posamezne bolezni.

Pomen te komentirane objave z ilustracijami Hinka Smrekarja je v tem, da sta približali funkcijo zagovorov kot kratkih izrekov ali molitev pri zdravljenju širši javnosti, za sodobno medicino pa so pomembni zato, ker opozarjajo na magično moč besede. Zagovor je bil namreč učinkovit le tedaj, če se je posredovano besedilo natančno držalo predpisane predloge, zato so jih dosledno prenašali. Obrambni zagovori so bili predkrščanskega izvora, vendar so počasi vsrkali tudi nekatere krščanske sestavine. Vera v čarovno moč besede se je pri njih ohranila najdlje, ker je čaranje mérilo na čimprejšnji učinek

⁶⁵ Toplak C (ur.). *Splošna bolnišnica Maribor: 1799–1999*. Maribor, Splošna bolnišnica, 2001.

⁶⁶ Dolenc M, Zupanič Slavec Z (ur. avtor dodatnega besedila), Makarovič M (ur., avtor dodatnega besedila). *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1999.

⁶⁷ Möderndorfer V. *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana, SAZU, 1964.

zdravljenja pri ljudeh in živini, na odvrnitev grozeče hude ure (nevihte) ali tudi na sovražnikovo škodo (prekletstva). Temeljna naloga zagovorov je bila zdravljenje z besedami.⁶⁸ Zato so te posebno skrbno, slavnostno in pogosto ritmično podane, spremljajo jih posebne kretnje. Tisti, ki so premogli ume-tnost zdravljenja, so bili prepričani, da le-to deluje, če je skrivnostno, zato so svoje znanje predali najprej šele na smrtni postelji, sicer je izgubilo čarobno moč.⁶⁹ Pri zagovorih gre za čarovno zdravljenje, za simpatetično magijo, ki je delovala po dveh miselnih načelih: po zakonu podobnosti in zakonu stika oziroma prenosa. Po prvem zakonu podobnosti ali analogije (homeopatska ali imitacijska magija) se vzročno-posledična zveza vzpostavlja na način, da podobno poraja podobno oziroma da je učinek podoben vzroku. Po drugem zakonu fizičnega stika (kontagiozna ali prenosna magija ali magija stika) pa naj bi stvari, ki so bile nekdanj med seboj v stiku, še naprej delovale druga na drugo, tudi še potem, ko je bil fizični stik prekinjen. Na osnovi prvega načela o podobnosti mag sklepa, da lahko ustvari kakršen koli učinek že samo s tem, da ga posnema; na osnovi drugega pa, da bo vse, kar bo počel s kakšnim snovnim predmetom, enako učinkovalo tudi na osebo, s katero je bil ta predmet nekoč v stiku, bodisi da je bil del njenega telesa ali ne.⁷⁰ V čarovnem zdravljenju se oba zakona delovanja magije prepletata, se uporabljata hkratno in se dopolnjujeta. Tudi ljudsko medicinski zagovori so bili sestavljeni po teh pravilih.

Drugo delo, ki ga je dopolnila in uredila Zupanič Slavčeva, je *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941* (2000;⁷¹ 2001;⁷² 2002⁷³) izpod peresa zdravnika dr. Jožeta Zadravca. To je bilo prvo takšno celovito delo v Prekmurju, saj je bilo o razvoju zdravstva v tej pokrajini malo napisanega, potreba po taki knjigi pa je bila tako velika, da je bila knjiga kar trikrat ponatisnjena. Kronološko opisuje razvoj in posodobitev zdravstva od ljudskega zdravilstva, primitivne medicine, do začetkov organizirane medicine in je razdeljena na pet poglavij: zdravstvo v pokrajini, zgodovina zdravstva, dejavniki razvoja zdravstva, organizacija zdravstva in najpogostejše bolezni in epidemije. Knjiga je nastala na podlagi številnih pisnih, arhivskih in cerkvenih virov v slovenščini

⁶⁸ Ramšak M. *Zdravje in bolezen na Pohorju*. Maribor, Založba Pivec, 2017.

⁶⁹ Kotnik F. Iz ljudske medicine. V: Grafenauer I, Orel B (ur.). *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana, Klas, 1952.

⁷⁰ Frazer J G. *Zlata veja. Raziskave magije in religije*. I. in II. zvezek. Ljubljana, Nova revija, 2001, str. 32–3.

⁷¹ Zadavec J, Zupanič Slavec Z (ur., avtor dodatnega besedila). *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. Murska Sobota, Eurotrade Print, 2000.

⁷² Zadavec J, Zupanič Slavec Z (ur., avtor dodatnega besedila). *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. 2. izd. Murska Sobota, Eurotrade Print, 2001.

⁷³ Zadavec J, Zupanič Slavec Z (ur., avtor dodatnega besedila). *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. Ponatis 2. izd. Murska Sobota, Pomurska založba, 2002.

in madžarščini, saj je Prekmurje sprejemalo medicinsko znanje predvsem iz nekdanje Ogrske, zato je njen pomen še toliko večji, saj jo je lahko spisal le strokovnjak, vešč obeh jezikov. Od sredine 19. stoletja do razpada Avstro-Ogrske leta 1918 so imeli okrajni in okrožni zdravniki poleg uradne zdravniške službe tudi zasebno prakso. Obseg njihovega dela je bil zelo velik, zajemal je celotno medicino od pediatrije in porodništva do zobozdravstva ter prav tako veterino. Krajevni zdravniki so morali premagovati velike razdalje, da so prišli do svojih bolnikov. Prekmurje je leta 1919 prišlo pod skupno državo, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, in šele takrat so ga zajele zdravstvene spremembe v tem okviru. Zaradi revščine večinskega prebivalstva, slabih higienskih razmer in zdravstvenega standarda so to pokrajino bolj kot druge v Sloveniji prizadele tudi bolezni, kot sta trahom, katerega pogosta posledica je bila slepota, hitro napredujoča tuberkuloza ter španska gripa. Prva svetovna vojna je stanje še poslabšala, saj je bilo veliko zdravnikov mobiliziranih. Zakon o socialnem zavarovanju delavcev iz leta 1922 ni Prekmurju prinesel nobenih sprememb, saj ni zajemal kmetov. V tridesetih letih 20. stoletja so začeli graditi zdravstvene domove, delovati so začele bolniške blagajne, bratovske skladnice, pokojninski zavod za nameščence, s čimer se je zdravstveno varstvo izboljšalo. Avtor je podatke za to knjigo zbiral več desetletij ob svojem zdravniškem delu v Beltincih, zato je dobro poznal lokalne razmere, ki so vplivale na zdravje ljudi.

Slika 1: Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec z nekaterimi od svojih knjig na Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani leta 2010.
Foto: Splichal. Iz osebne arhiva Zvonke Zupanič Slavec.

Zupanič Slavčeva je leta 1997 prav tako dopolnila in uredila monografijo zdravnika in direktorja Zdravstvenega doma Kamnik Kirna *Iz zdravstva na Kamniškem: spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah: 1881–1940*.⁷⁴ Knjiga je rezultat dolgoletnega opazovanja in iskanja zdravstvenih podatkov po arhivih, ki pričajo o higienskih in zdravstvenih pogojih ter nalezljivih boleznih, kot so šklatinka, davica, črne koze, tuberkuloza, krvava griža, tifus, kolera in gobavost. Še posebej pretresljivo je tudi uvodno pojasnilo avtorja, o razlogih za študij medicine in posredno za nastanek knjige. Njegova srečanja z bolniki, družbeno-kulturni odnos do njih ter nerazumevanje nastanka bolezni med prvo svetovno vojno in takoj po njej so ga spodbudili k pomoči obolelim ter k odpravi neznanja, nerazgledanosti, nevednosti in strahu pred zdravljenjem v bolnišnici. Mrliške in rojstne knjige, dosegljive v kamniških župnijah, so bile primarni viri, ki so zahtevali večšine razbiranja različnih besedil v gotici, latinščini in v slovenščini. Nedoslednosti pri popisovanju rojstnih in smrtnih podatkov so bile težava, ki jih je avtor s strokovnim razmislekom primerjal z dotedanjimi študijami pri nas, ki kažejo na znanstvene tokove na Kranjskem, bistvena dogajanja v zdravstvu in epidemiologiji na Kamniškem. Največji del knjige je posvečen epidemiologiji ter popisu demografskih podatkov. Avtor je mdr. primerjal obolevanja in umiranja za različnimi nalezljivimi boleznimi pred in po uvedbi cepiv ter druge prelomnice, ki so jih povzročila odkritja različnih zdravil, dvig ekonomskih in higienskih razmer ter zdravstvenega prosvetljevanja prebivalstva.

INTERDISCIPLINARNE OBJAVE PROF. DR. ZVONKE ZUPANIČ SLAVEC

a) Medicina in literatura

Zvonka Zupanič Slavec sledi svojim post-študijskim literarno-primerjalnim ambicijam s proučevanjem odnosa med medicino in literaturo, saj vsakršno umetniško ustvarjanje, kot so literarno, glasbeno in likovno, razume kot sestavni del medicinskega poklica in izražanja. Ta njena potreba po uporabi literature v medicini je bila na eni strani odraz pomanjkanja drugih virov, ki bi kontekstualizirali izkušnje bolezni z bolnikove perspektive (razen npr. v psihiatriji, kjer so študije primera obvezna sestavina zdravljenja), po drugi pa je sovpadala s trendi medicinske humanistike v svetu.

⁷⁴ Kirn M, Zupanič Slavec Z (ur.). *Iz zdravstva na Kamniškem: 1881–1940: spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.

Literatura se je v medicino sistematično začela uvajati od leta 1972 in takrat so medicinske fakultete v ZDA začele uvajati seminarje, ki so jih vodili literarno izobraženi ter literarno pišočiči strokovnjaki. Veščine pripovedovanja in poslušanja so dobile prostor v raziskavah, univerzitetnem poučevanju in v klinični praksi v univerzitetnih in splošnih bolnišnicah ter v zdravniških društvih. Potreba po »mehki«*» medicini je naraščala premo sorazmerno s tehnološkimi izboljšavami v zdravstvu, njen cilj pa je bila večja humanizacija zdravstva z več empatije ter zaupanja med zdravniki in bolniki ter z večjim poudarkom na etiki. Izoblikovala se je nova veja v medicinski humanistiki, narativna medicina. Ta poudarja pomen literature v medicinski edukaciji, ker so literarni opisi o bolezni zdravnikom močna in konkretna lekcija o življenjih bolnih ljudi in ker velika literarna dela o medicini omogočajo zdravnikom prepoznavanje moči in posledic njihovega dela.*⁷⁵

Danes ima v razvitem svetu že četrtnina medicinskih fakultet programe medicinske humanistike, saj se zavedajo, da povezovanje in kritično prelivanje med humanistiko in medicino povečuje možnosti za bolj pozorno, empatično, sočutno, skrbno in zaupanja vredno ravnanje z bolniki ter za humanizacijo zdravstva na splošno. Medicinske fakultete v svetu zaposlujejo doktorje znanosti – poleg zdravnikov še filozofe – etike, psihologe, kulturne antropologe, literarne zgodovinarje, komparativiste, ustne zgodovinarje, umetnostne zgodovinarje, religiologe, sociologe in umetnike, ki poučujejo medicinsko humanistiko in narativno medicino v programih, ki združujejo medicino, humanistiko in družboslovje ter njene izsledke prenašajo v zdravstveni sistem. Poleg historičnega pogleda na zdravstvo ter vpogleda na vpliv kulture in družbe na zdravje in bolezen humanistika in umetnost povečujeta razumevanje trpljenja bolnikov in svojcev, privzgjajata večšine opazovanja, analize in samorefleksije.

Posamični predmeti iz medicinske humanistike, medicine in literature so na angloameriških medicinskih fakultetah dobili svoje mesto v 70. in 80. letih 20. stoletja, takrat so začele izhajati tudi prve akademske revije s tega področja, npr. *Journal of Medical Humanities* (1980–; Springer; revija z današnjim imenom je nasledila tri prejšnje revije: *The journal of medical humanities and bioethics*, *The journal of bioethics in Bioethics quarterly*), *Literature and Medicine* (1982–; Johns Hopkins University Press), *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* (2006–; Pellegrino Center for Clinical Bioethics at Georgetown University Medical Center) ter številne neakademske, ki pa dohajajo prve, npr. *Hektoen International: A Journal of Medical Humanities* (2008–; Hektoen

⁷⁵ Charon R. *Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness*. Oxford University Press, 2006.

Institute of Medicine, Chicago). Medicinsko humanistične baze podatkov, kot sta npr. *The Literature, Arts and Medicine Database (LitMed)*; 1993– (New York University School of Medicine) z literarnimi, umetnostnozgodovinskimi in uprizoritvenimi zbirkami ter razlagami, ki so namenjene raziskovalcem, pedagogom, študentom in bolnikom ter *The Division of Medical Humanities* (New York University, *Langone Medical Center*), ki s tedenskimi novicami obvešča o vseh pomembnih medicinsko-humanističnih objavah, konferencah, razpisih in drugih priložnostih na področju medicinske humanistike, skrbijo za pregled nad stanjem te veje medicine in povezujejo zainteresirane prek teh platform.

Prvi celoviti študijski programi potekajo od preloma tisočletja. Eden takšnih dobrih zgledov je interdisciplinarni program narativne medicine na magistrskem študiju na Columbia University v New Yorku, ki poteka od leta 2000, od leta 2010 pa univerza objavlja tudi revijo *The Intima: a Journal of Narrative Medicine*, ki promovira teorijo in prakso narativne medicine v svetovnem merilu.⁷⁶

Sicer pa revije iz zgodovine medicine, ki je eno od področij medicinske humanistike, obstajajo še dlje, npr. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* (Oxford University Press) od leta 1946; *Bulletin of the Society for the Social History of Medicine* je izhajal od leta 1970 do 1987, z naraščanjem članov društva, ki krepijo interdisciplinarne pristope zgodovine medicine, medicine, zgodovine, javnega zdravja, demografije, antropologije, sociologije, socialnega dela in zdravstvene ekonomike, pa so ga leta 1988 preimenovali v *Social History of Medicine* (Oxford University Press). Pomembna revija iste založbe, ki povezuje medicino z drugimi humanističnimi disciplinami, je tudi *The Journal of Medicine and Philosophy*, ki izhaja od leta 1976.

Ena najstarejših evropskih revij za zgodovino medicine je latvijska *Acta Medico-Historica Rigensia* (izhaja od leta 1957 v Rigi, najprej je izhajala pod naslovom *Iz istorii meditsini*, leta 1992 se je preimenovala v današnje ime in jo izdajata Riga Stradiņš University in Pauls Stradiņš Museum of History of Medicine). V Italiji je najstarejša revija *Medicina nei Secoli-Arte e Scienza: Journal of History of Medicine* (izhaja od leta 1964 pri Sapienza University of Rome). Obstaja tudi veliko nemških starejših medicinskih revij in periodičnih publikacij, ki redno objavljajo zgodovinskomedicinske članke, kot npr. (npr. razprave *Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* (izhajale so od leta 1934 do 1942 in ponovno od 1980 dalje pri založbi Husum: Matthiesen Verlag, izšlo je 110 zvezkov); *Medizinhistorisches Journal* (izhaja

⁷⁶ Marini M. G. *Narrative Medicine*. Springer International Publishing Switzerland, 2016, str. 134.

od leta 1966 pri Franz Steiner Verlag); *Historia Hospitalium: Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Krankenhausgeschichte* (izhaja od leta 1966, izdaja jo Deutsche Gesellschaft für Krankenhausgeschichte); *Medizin, Gesellschaft und Geschichte: Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung* (izhaja od leta 1985 pri Franz Steiner Verlag). Tudi naši najbližji južni sosedje Hrvati imajo na medicinski fakulteti na Reki program medicinske humanistike, ki ima na Katedri za družbene in humanistične vede v medicini kar 15 zaposlenih, od tega 9 doktorjev znanosti. Od leta 2003 v soizdajateljstvu Hrvaškega znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture izdajajo znanstveno revijo *Acta Medico-historica Adriatica*.

V srednjeevropskem prostoru pa je eden največjih inštitutov na univerzi v Ulmu v Nemčiji (Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin), ki zaposluje 20 doktorjev znanosti iz različnih humanističnih in družboslovnih disciplin ter ima eno največjih knjižnic za medicinsko humanistiko. Medicinska humanistika in zgodovina medicine na omenjenih ustanovah pa nimata statusa pomožne vede, nista dekli medicine, ampak sta enakovreden predmet ali program. Zgodovina medicine in medicinska humanistika ne moreta biti podrejeni bolj paradnim medicinskim vejam, saj je »kdo je v službi koga in kdo črpa svoje vedenje od kod«, precej odprto vprašanje. Ni namreč jasno, ali ta dekla, medicinska humanistika, »svoji milostljivi gospodarici medicini nese pred njo luč ali nese za njo vlečko«, kot bi pripomnil Kant.

Tudi v Sloveniji je bilo in je še veliko zdravnikov, medicincev, ki študija niso končali, veterinarjev in farmacevtov hkrati pisateljev, pesnikov, prevajalcev, publicistov, scenaristov, zato lahko govorimo o močnem vplivu in zrcaljenju poklica in izobrazbe na pisanje. Motivi bolezn, zdravstvenih ustanov in odnosov v njih so pogosto predmet literarnih obravnav. Med najvidnejšimi,⁷⁷ ki so ali še poleg strokovne literature pišejo tudi leposlovje, so (po abecedi priimkov): Uroš Ahčan, Rok Arih, Marij Avčin, Janez Bleiweis, Polde Brenčič, Franc Derganc, Rafko Dolhar, Jože Felc, Fran Govekar, Slavko Grum, Ivan Hubad, Alojz Ihan, Josip Ipavec, Janko Kač, Vasja Klavora, Štefan Kočvar, Lojz Kraigher, Miha Likar, Danilo Lokar, Matjaž Lunaček, Bogomir Magajna, Rado Murnik, Franc Malavašič, Ivan Minatti, Eman Pertl, Marko Pokorn, Bazilija Pregelj, Matija Pregl, Miran Pustoslemšek, Andrej Rant, Tomaž Rott, Anton Schwab, Dušan Sket, Franjo Smerdu, Ludvik Tabor, Iztok Tomazin, Josip Vošnjak, Ruža Vreg, Velimir Vulikić, David B. Vodušek, Jurij Zalokar

⁷⁷ Ramšak M. Medicinska humanistika v Sloveniji = The medical humanities in Slovenia. V: Macuh B (ur.). *Za človeka gre: izzivi za znanost in izobraževanje: zbornik prispevkov z recenzijo: 6. znanstvena konferenca z mednarodno udeležbo = All about people: challenges for science and education: proceedings book with review: 6th scientific conference with international participation*. Maribor, 9.–10. 3. 2018. Maribor, Alma Mater Press, 2018, str. 258, 262.

idr.⁷⁸ Tudi slovenska strokovna medicinska revija, mesečnik *Isis*, Glasilo Zdravniške zbornice Slovenije, mdr. objavlja literarne rubrike zdravnikov, prevode krajših literarnih del, humorne prispevke in aforizme, potopise, poleg strokovnih tudi še knjižne ocene, biografsko in institucionalno zgodovino zdravstva ter prispevke o povezavi med medicino, literarno, likovno in glasbeno umetnostjo. Taka širina uredniške politike je povezana z usmeritvijo in poslanstvom revije, pa tudi z uredniki, ki so s svojimi umetniškimi in literarnimi deli tudi sicer prepoznavni v našem prostoru (kot npr. zadnja dva urednika, zdravnika, prof. dr. Eldar Gadžijev, ki je v prostem času slikar, urednik pa je bil od 2001–2011, in prof. dr. Alojz Ihan, pisatelj in pesnik, urednik od 2011–). Pred ustanovitvijo revije *Isis* sta to poslanstvo večinoma opravljala *Zdravniški vestnik* in *Zobozdravstveni vestnik*, a je *Zdravniški vestnik* z letom 2019 nehal objavljati znanstvene članke s področja zgodovine medicine. Prispevke o zgodovini medicine objavlja še strokovna revija *Medicinski razgledi*. Večino člankov s tematiko zgodovine medicine je za te revije napisala prav prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec.

Dr. Zupanič Slavčeva je pri svojem delu prepoznala potencial literature v medicini na treh mestih: najprej na prvih Pintarjevih dnevih (1993)⁷⁹ ob spremljanju razstavi literarnih del zdravnikov literatov iz domačega in mednarodnega prostora, nastali v sodelovanju z NUK-om, v avli Medicinske fakultete⁸⁰ ter v zborniku *Med medicino in literaturo* (1994), nato pa še v strokovni knjigi *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino* (1997),⁸¹ v kateri je na primeru 19. tujih literatov razmišljala o njihovih literarnih pričevanjih o medicini, človekovem odnosu do nje, vprašanih zdravja, bolezni, smrti. Dramatiki, pisatelji, pesniki, zdravniki in lekarnarji, ki jih je vzela pod drobnogled in jih natančno ter vsestransko proučila, so: Axel Munthe, Somerset Maugham, sir Arthur Conan Doyle, Molière, Henrik Ibsen, Anton Pavlovič Čehov, Friedrich Schiller, Justinus Kerner, Arthur Schnitzler, Georges Duhamel, Alfred Döblin, Lev Nikolajev Tolstoj, Gustav Strindberg,

⁷⁸ Zupanič Slavec Z (ur.). *Med medicino in literaturo: ob 60-letnici predmeta Zgodovina medicine na MF v Ljubljani* [zbornik referatov]. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1995.

⁷⁹ Zupanič Slavec Z (ur.). *Med medicino in literaturo: ob 60-letnici predmeta Zgodovina medicine na MF v Ljubljani* [zbornik referatov]. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1995.

⁸⁰ Dolar J (avtor razstave), Zupanič Slavec Z (avtor razstave, mentor). *Med medicino in literaturo* [razstava literarnih del slovenskih zdravnikov in tujih zdravnikov ob 1. Pintarjevih dnevih od 16.–17. oktobra 1994, Medicinska fakulteta]. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1994.

⁸¹ Zupanič Slavec Z. *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1997.

James Joyce, Fraz Kafka, Béla Illés, Frigyes Karinthy, Lászlo Nemeth in Fjodor Mihajlovič Dostojevski.

V posredni povezavi med literaturo in medicino so bili leta 2004 tudi sedmi Pintarjevi dnevi na temo *Patografija in vpliv bolezni na življenje in delo znamenitih osebnosti*,⁸² kjer je med drugimi referati predstavila zdravnike patografe, ki so popisovali bodisi bolezni državnikov, pisateljev, pesnikov, dramatikov, ali so v svojih delih posegali v medicinsko tematiko obremenjeni z lastno boleznijo. V tem referatu pa ne našteva in opisuje zgolj likov ter literarnih imen in njihovih del, temveč se sprašuje tudi o etiki zdravniške molčečnosti. Istega leta je Zupanič Slavčeva v knjigi Hansa Bankla *Bolni Habsburžani, bolezni in počutje vladarske rodbine*, ki jo je v prevodu iz nemškega jezika pripravila za slovenski prostor, v spremni besedi⁸³ pojasnila pomen patografije oziroma medicinskih biografij pomembnih ljudi ter pomena preučevanja telesnih, predvsem pa duševnih anomalij in bolezni. Študije biografij bolnih ljudi kažejo, kako bolezen vpliva na življenje in delo obolelih, s kakšno močno voljo obvladujejo telesne šibkosti, kakšne taktike skrivanja bolezni uporabljajo, pa tudi, kaj vse ob svojih bolnikih doživljajo njihovi zdravniki, ki so to zapisali v dnevnikih, pisma, biografije in v druge zapise. Iz patografij pa se lahko tudi marsičesa naučimo, še zlasti to, da pomena bolezni pri vodilnih politikih in drugih, ki vladajo z močjo denarja ali družbene moči, ne gre podcenjevati.

Ob bok patografijam Zupanič Slavčeva postavlja tudi avtopatografije, v katerih pisatelji v obliki avtobiografske izpovedi opišejo lastno bolezen. Medicinska literatura namreč pozna patografijo, strokovni opis bolezni pomembne zgodovinske osebnosti, znanstvenika ali umetnika; pri čemer išče odgovor na vprašanje, kakšno vlogo je imela za njihovo delovanje, zgodovinsko nalogo, znanstveno kariero ali umetniško plodovitost. Avtopatografija pa dobi umetniško vrednost, ker pisec s sugestivno močjo vživetja naredi plastično vse, kar se nanaša na bolezen. Lastno doživetje opiše tako, da postane splošno zanimivo. Tak zapis je dragocenejši kot zdravniški pregled 2000 bolnikov.⁸⁴

⁸² Zupanič Slavec Z. Zdravniki pisatelji – patografi svojih varovancev = Doctors-writers – pathographists of their protegees (patients). V: Zupanič Slavec Z (ur.). *Patografija: vpliv bolezni na življenje in delo znamenitih osebnosti: Pathography – Influence of the disease upon life and work of the famous persons*. Sedmi Pintarjevi dnevi, mednarodno strokovno srečanje zgodovinarjev medicine ob 70-letnici predavanj zgodovine medicine na Medicinski fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 18. in 19. 11. 2004 [zbornik povzetkov = abstract book]. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2004, str. 46–7.

⁸³ Zupanič Slavec Z. Obrazi patografije: znani oblastniki, njihove bolezni in zdravniki. V: Zupanič Slavec Z (ur.), Bankl H. *Bolni Habsburžani: bolezni in počutje vladarske rodbine*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2004, str. 147–60.

⁸⁴ Zupanič Slavec Z. *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1997, str. 121.

Tudi druga znanstvena ali strokovna dela Zupanič Slavčeve so preprede- na s citati iz literature, bodisi da so to vodilne misli na začetku poglavij ali celo uvodna poglavja, ali pa je delo pospremljeno z zgodovinsko izpričanimi povezavami med zdravniki, pisatelji in pesniki. Zaradi njene široke literarne razgledanosti in pripovedovalskega daru pa je tudi cenjena voditeljica števil- nih, ne samo medicinskih, ampak tudi različnih drugih prireditev, mdr. je več desetkrat govorila tudi na pogrebih svojih kolegov in kolegic iz medicine, saj je z njej lastno občutljivostjo in zavzetostjo za preminule napisala ganljive nekrologe. Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete pa je pod njenim vodstvom objavil kar nekaj dnevniških zapisov, prevodov ali drugih besedil zdravnikov, ki onkraj medicinskih diagnoz izpričujejo tudi duha časa ter obzorje piscev.

b) Medicina, likovna umetnost in arhitektura

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec z enako zavzetostjo kot medicinsko humani- stiko in zgodovino medicine obravnava tudi likovno umetnost in arhitektu- ro, kar ni nenavadno, saj je poročena v družino gradbenikov in stavbenikov Slavec v Kranju. Prva njena monografija s tega področja obravnava *Rusko kapelico pod Vršičem* (2007),⁸⁵ ki so jo v spomin na trpljenje 10.000 do 12.000 ruskih vojnih ujetnikov med prvo svetovno vojno postavili preživeli tovariši leta 1916. Ruski vojni ujetniki so leta 1915 v težkih pogojih, v mrazu, ob ne- varnosti plazov, pomanjkanju hrane, oblačil, prezebli, ob pičli hrani, nast- njeni v slabo ogrevanih barakah, ob pogostih delovnih poškodbah, črevesnih nalezljivih in vročinskih boleznih, začeli graditi cesto čez visokogorski prelaz Vršič (1611 m), ker je bila to edina možna pot za preskrbo soške fronte. Pred- videno je bilo, da cesto zgradijo v pol leta. V hujših plazovih je ob gradnji 30 kilometrske ceste izgubilo življenje okoli 250 vojnih ujetnikov.⁸⁶ Posamične umrle tovariše so ruski vojni ujetniki pokopavali kjerkoli ob cesti, gomile

⁸⁵ Zupanič Slavec Z (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih sre- čanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršič: v svjazi s 15-letnem sloven- sko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007.

⁸⁶ Zupanič Slavec Z. O knjigi. V: Zupanič Slavec Z (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršič: v svjazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstve- no društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007, str. 45–47.

pa simbolično označili z lesenimi pravoslavnimi križi, v njihovo bližino ali nanje pa izrezljali napis Rus. Te križe je prekril čas. Večje skupine umrlih, npr. tiste, ki jih je zasul plaz spomladi 1916 in 1917 in jim potrgal glave, ude, zmečkal telesa, so vozili v Kranjsko Goro ter na grobišče pri Ruski kapelici sv. Vladimirja, ki so jo postavili na 8. serpentini, kjer je ob cesti stala poljska bolnišnica. Druga manjša ambulanta je bila še na 25. serpentini. Garaška gradnja ceste je za bližnjo Kranjsko Goro pomenila transportno obremenitev, saj je v kraj dnevno prihajalo tudi do 100 vlakov. Gibanje civilistov je bilo omejeno. Nasproti župnišča v hotelu *Pri pošti* so uredili bolnišnico, v kaplaniji prevezovalnico, na vrtu hotela *Slavec* pa *špital*, tam je vojska imela tudi močnejši električni agregat. Begunci iz Zgornjega Posočja so leta 1915 v kraj prinesli tifus, ki se je razširil v epidemijo, zaradi katere je do oktobra umrlo 50 ljudi. Pomožna zdravstvena postaja s telefonsko centralo je bila tudi pod Erjavčevo kočjo na Vršiču. Leta 1937 so ruske posmrtno ostanke s kranjskogorskega »soldaškega britofa« prenesli v skupno grobnico ob Kapelici in takrat je gradbenik Josip Slavec ob gradnji nove trase dela uničene ceste postavil kamnito piramido z ruskim napisom »Sinovom Rusije«. Na to mesto so pokopali tudi okostja, na katera so naleteli ob gradnji ceste. Sam si je nad 9. serpentinom ceste, na gorski jasi pod Prisojnikom postavil domovanje, ki ga planinci imenujejo Slavčevo kočjo, in bil kot najbližji sosed Kapelice moralni skrbnik poslednjega doma umrlih ruskih vojnih ujetnikov.⁸⁷

Po prvi svetovni vojni so se ob dnevu sv. Vladimirja konec julija vse do leta 1941 Rusi, ki so ostali v Sloveniji ter ruski emigranti iz Wranglove armade, tam spoštljivo poklanjali preminulim. Tradicija srečevanj je zaživela spet v šestdesetih letih 20. stoletja, leta 1992 pa je tast Zvonke Zupanič Slavec Saša Slavec, ki je bil hkrati tudi »vršiški sosed«, dal pobudo za oživitve slovensko-ruskih srečanj. Zasebna pobuda je prerasla v pomembna meddržavna srečanja ob Kapelici, po katerih so Slavčevi precej let gostili tudi tradicionalne piknike pri svoji hiši le pet minut hoda nad Kapelico. Ob petnajstletnici oživitve shodov leta 2007 je dr. Zupanič Slavčeva spisala, pripravila in uredila delo, za katero so prispevali besedila zgodovinarji in konservatorji, uvodnike pa predstavniki slovenske katoliške in ruske pravoslavne cerkve, državni predstavniki in veleposlaniki, poleg besedil pa je opremljena še s številnimi

⁸⁷ Zupanič Slavec Z. Ruska kapelica – rodovom v spomin in opomin. Vršiška cesta in ruski vojni ujetniki (1915–1917). V: Zupanič Slavec Z (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršič: v svjazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007, str. 77, 79, 87, 91, 93, 95, 109, 115.

dokumentarnimi fotografijami.⁸⁸ Podpredsednica ruske dume je Zupanič Slavčevo povabila na knjižno predstavitev knjige v rusko dumo, kjer je bila z državniško delegacijo oktobra 2007.

Druga knjiga s področja stavbarstva je posvečena življenju in delu stavbenika Josipa Slavca (1901–1978), pomembnega graditelja mostov, državnih cest, gorenjskih hotelov, kavarn, vil, kopališč, bolnišnic in zdravstvenih domov. Zvonka Zupanič Slavec je slikovno znanstveno monografijo *Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) in stavbenik Josip Slavec*⁸⁹ leta 2011 uredila in opremila z okoli 400 fotografijami iz družinske dediščine. Ob drugih piscih – gradbeniku, geologu in arhitektu sta s hčerko zdravnico napisali poglavje v počastitev in ponos močeve družinske gradbene tradicije in ob 110-letnici rojstva njegovega deda. Nekatere stavbe iz Slavčeve gradbene dediščine so vpisane v register kulturne dediščine (hotel Stara pošta, tovarna IKA v Kranju – danes delikatesa, Sokolski dom na Bledu), nekatere so že porušene in so na njihovem mestu zgradili novejše (npr. hotel Park na Bledu, hotel Jelen v Kranju, delno je bil leta 1943 zbombardiran tudi železniški most čez Savinjo pri Zidanem Mostu), večina pa jih še služi svojemu namenu. Gradnja nekaterih Slavčevih stavb je bila tudi likovno upodobljena (Avgust Andrej Bucik, Rajko Slapernik). Ob monografiji je Zvonka Zupanič Slavec pripravila razstavi, eno v Rovih pod starim Kranjem o gradnjah Josipa Slavca v Kranju⁹⁰ in drugo v Galeriji Kranjske hiše s predstavitev celotnega njegovega opusa, ter zloženci (o razstavi in o stari Pošti).⁹¹ Poskrbela je tudi za pripravo bronastega doprsnega kipa Josipa Slavca na stavbi Stare pošte, ki ga je soodkrila Inženirska zbornica Slovenije. Josipa Slavca so ob začetku 2. svetovne vojne angažirali tudi za gradnjo infekcijske stavbe bolnišnice na Golniku, izdelavo bolnišnice Franja v Cerknem leta 1944, v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja pa za vodenje gradnje in nadzor kranjskega zdravstvenega doma, zobnega dispan-

⁸⁸ Zupanič Slavec Z. O knjigi. V: Zupanič Slavec Z (ur.), *Ruska kapelica pod Vrščem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršč: v svjazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007, str. 45–47.

⁸⁹ Zupanič Slavec Z, Budkovič T, Fister P, Humar G, Slavec K. *Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) = [Slovenian civil engineering achievements (1918–1941)]: opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978) = [the work of constructor Josip Slavec (1901–1978)]: ob 110-letnici rojstva: znanstvena in slikovna monografija*. Ljubljana, Unireal, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2011.

⁹⁰ Zupanič Slavec Z (avtor razstave). *Kranjska gradbena dediščina: Josip Slavec: podjetnik in stavbenik (1901–1978)*, 2011.

⁹¹ Zupanič Slavec Z. *Josip Slavec: podjetnik in stavbenik (1901–1978): kranjska gradbena dediščina [zloženska]*. Fotografije: Saša Slavec, Lev Lisjak Rebolj; oblikovanje: Lev Lisjak Rebolj. Kranj, Zavod za turizem, 2011.

zerja, reševalne postaje in porodnišnice, novogradenj in prenov v bolnišnici Golnik, zdravstvenih domov in postaj v Preddvoru, na Jezerskem, Cerkljah in Stražišču ter drugo. Josip Slavec je bil kot večina drugih »kapitalistov« po vojni razlaščen, iz njegove firme je nastal Gradis, njegova domača hiša pa je še danes v Kranju v funkciji Ljudske univerze. Ob začetku gradnje nove stavbe ljubljanskega kliničnega centra so ga dvakrat prišli nagovarjat, da bi prevzel gradbeni nadzor, a je zaradi starosti delo odklonil.

Stavbenik Josip Slavec je imel med drugo svetovno vojno malo dela, zato pa so v njegovih mizarskih delavnicah nastajali tudi izdelki umetne obrti za družinsko uporabo. Te je Zvonka Zupanič Slavec predstavila še v kompletu devetih črno-belih kartic v lično opremljeni ovojnici *Elegantna masivnost in udobnost: Notranja oprema v domu družine Slavec = The elegance of massiveness and comfort: The interior of the Slavec family home* (2011).⁹² Na karticah je predstavljen del notranje opreme v Slavčevi družinski hiši v Kranju. Načrte zanjo je zrisal učenec Jožeta Plečnika arhitekt Danilo Fürst. Predmetom za vsakdanjo rabo (stoli v jedilnici, servirna mizica, rustikalna kredenca, oprema za jedilnico, rustikalni stoli za vinsko klet, pečnice kamina, vrata vinskega hrama) je oplemenitil videz, pri čemer je sledil vzorom svojega učitelja. Izdelavo iz javorjevega lesa je prevzel ruski rezbarski mojster Kuhovsky iz Ribna pri Bledu.

Zvonka Zupanič Slavec je bila pred proučevanjem družinske gradbeniške in stavbne dediščine leta 1999 tudi avtorica besedila še ene podobne zbirke dvanajstih barvnih kartic in razstave o Zavodu za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS) *Hiša z dušo = The House That Has a Soul* (avtor fotografij je bil Brane Cvetkovič).⁹³ Leta 1922 je češki gradbenik inž. dr. Miroslav Kasal zrisal prvi načrt za palačo Okrožnega urada za zavarovanje delavcev (OUZD) v Ljubljani. Ker pa njegov razkošni načrt ni bil gmotno uresničljiv, je zasnoval za polovico manjšo zgradbo, olepšano z bogatim neosecesijskim dekorjem. Gradnja je stekla leta 1923, leta 1958 pa so ji dogradili nadstropje. Uprava Okrožnega urada je imela jasno predstavo o svojem poslanstvu in je temu primerno tudi likovno opremila hišo. Hotela je, da bi hiša že simbolno izražala zaščito zaposlenih pred boleznimi in poškodbami, zato so naročili umetniška dela, ki bi podpirala to zamisel (npr. kipar Lojze Dolinar je naredil reliefa Delo in Skrb za delo ob vhodnem portalu, Rihard Jakopič je naslikal olje

⁹² Zupanič Slavec Z (zamiseln in besedilo). *Elegantna masivnost in udobnost: Notranja oprema v domu družine Slavec = The elegance of massiveness and comfort: The interior of the Slavec family home* [kartice]. Fotografije: Miran Kambič; oblikovanje: Metka Žerovnik, [Kranj, 2011].

⁹³ Zupanič Slavec Z. *Hiša z dušo: sedež Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije v Ljubljani = The house that has a soul: the seat of the Health Insurance Institute of Slovenia in Ljubljana*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 1999.

Katastrofa. Ta veličastna polkrožna slika z osrednjim likom Kristusa zdravitelja iz leta 1930, največje Jakopičevo oljno delo, je v osrednji dvorani, zato je Zvonka Zupanič Slavec predlagala, da se dvorana poimenuje po umetniku. Tako imamo tam danes Jakopičevo dvorano. Leta 1999 je ZZZS naročil tudi fontano *Arbor vitae*, drevo življenja, pri akademskem kiparju Dragu Tršarju. *Ob 110-letnici zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih* je Zvonka Zupanič Slavec v pokritem atriju ob dvorani postavila tudi svojo najboljše razstavo, in sicer o zgodovini te institucije na več kot 20 dvometrskih panojih, opremljenih z najpomembnejšimi likovnimi deli s področja dela, zdravja in bolezni, ki jih je oblikoval Miljenko Licul. O razvoju zdravstvenega zavarovanja na Slovenskem in njegovem pomenu je napisala tudi krajši knjižici v slovenskem⁹⁴ in angleškem⁹⁵ jeziku⁹⁶ leta 1999 in v slovenščini leta 2019.⁹⁷

Da prof. dr. Zvonko Zupanič Slavec ob medicinski dediščini močno navdihujejo tudi estetika in vizualne podobe, ni nobenega dvoma, saj je v svoji bogati znanstveni karieri pripravljala še številne druge občasne ali stalne razstave, zlasti v galeriji Medicinske fakultete in v avli Univerzitetnega kliničnega centra v Ljubljani, pa tudi po gimnazijah, knjižnicah in drugje. S svojo medicinsko razstavno dejavnostjo je začela kmalu zatem, ko je prevzela vodenje Inštituta za zgodovino medicine leta 1992 in s tem vpeljala v njegovo delovanje nove dimenzije. Ima veliko afiniteto do likovne umetnosti, zato je bila članica Likovne skupine Leon Koporc KUD-a Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher. Medicinsko znanje popularizira tudi skozi umetnost in s tem plemeniti vse, ki pridejo v stik s temi deli.

Prvo razstavo literarnih del slovenskih zdravnikov in tujih zdravnikov na Medicinski fakulteti je pripravila leta 1994 ob 1. Pintarjevih dnevih, ki jih je prav tako zasnovala in vodila skupaj z Znanstvenim društvom za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije in Medikohistorično sekcijo Slovenskega zdravniškega društva do leta 2008, ko so zaradi splošnih varčevalnih ukrepov v Sloveniji in histerije z vse hujšimi zategovanji pasu na področju znanosti in kulture tudi ugasnili. Nato so sledile potujoča razstava o aidsu s kolegico Evito Leskovšek leta 1997 (razstavljeno na letališču, železniških postajah, v nakupovalnih centrih ...), razstava del zobozdravnika, akvarelista in karikaturlista Roberta Hlavatyja v avli Kliničnega centra ob 100-letnici njegovega rojstva – veliko slik krasi novo stavbo Medicinske fakultete. Sledile so razstava

⁹⁴ Zupanič Slavec Z. *Zdrava setev – plodna žetev: ob 110-letnici zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 1999.

⁹⁵ Zupanič Slavec Z. *Healthy seed – abundant crop: 110 years of health insurance amongst the Slovenian people*. Ljubljana, Health Insurance Institute of Slovenia, 1999.

⁹⁶ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 20. 11. 2018.

⁹⁷ Zupanič Slavec Z., *Razvoj zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih: 1889–2019*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 2019.

v Centralni medicinski knjižnici leta 1999 o slovenskih učbenikih in študiju medicine in stomatologije od 1919 do 1999, kar je izdala v posebni bibliografiji Medicinske fakultete⁹⁸ ter istega leta razstava medicinske slikarke Smiljane Didek s slikami mikroskopskih del za patologijo, histologijo in anatomijo. Te slike so bile tudi vodilna oprema prvega učbenika patologije (Hribar 1951) pri nas.⁹⁹ V Gorenjskem muzeju Kranj je o bolnišnici Golnik ob njeni 80-letnici leta 2001 v soavtorstvu pripravila razstavo o zgodovini te zdravstvene ustanove. Ob izidu knjige o zdravniku Franu Viljemu Lipiču (1799–1845)¹⁰⁰ je leta 2003 pripravila razstavo o njegovi ljubljanski ustvarjalni dediščini. Na Dunaju je leta 2004 ob vstopu Slovenije v EU v soavtorstvu pripravila razstavo z osrednjo svečanostjo v Avstrijskem državnem arhivu o slovensko-avstrijskih medicinskih stikih. Tam je predstavila tudi identifikacijsko študijo o družinski povezanosti lobanj grofov Celjskih. Hkrati je to razstavo, skupaj z likovno upodobitvijo nekaterih grofov, delom Rudija Španzla, postavila na ogled tudi v Pokrajinskem muzeju Celje in v skromni modifikaciji v Mali galeriji Kliničnega centra. V soavtorstvu je postavila tudi dve razstavi: leta 2006 o razvoju slovenskega javnega zdravstva med leti 1918 in 1941 v Mali galeriji Kliničnega centra in leta 2011 na Medicinski fakulteti o jetiki v slikah golniškega sanatorija (1921–1965). Leta 2009 je v soavtorstvu s kirurškimi medicinskimi sestrami postavila veliko razstavo o ljubljanski kirurški kliniki skozi čas in leta 2010 razstavo o Univerzitetnem kliničnem centru v Ljubljani. V njegovi avli je leta 2013 v soavtorstvu pripravila stalno razstavo o ljubljanski bolnišnici ob njeni 225-letnici in 35-letnici nove stavbe Kliničnega centra, v avli Medicinske fakultete pa stalno razstavo portretov prvih učiteljev popolne Medicinske fakultete, slikarja Henrika Krnca. V Modrem salonu UKCL je leta 2014 razstavila slike stavbne dediščine vseh prvih stavb ljubljanske bolnišnice, ki jih je po njeni zasnovi zrisal slikar Henrik Krnec in so postale stalna oprema. Pred tem je leta 2012 v strokovni reviji *Isis* objavila več prispevkov o vseh medicinskih stavbah ter drugih stavbah v bližini bolnišnice, kot npr. Meksika ali Prisilne delavnice ali Šempetrska kasarna. Podatke o medicinski stavbni dediščini je mdr. preverjala tudi na fakulteti za arhitekturo. Zbrala je tudi slikovno gradivo o vseh kipih z medicinsko vsebino ter za medicinske

⁹⁸ Zupanič Slavec Z, Rožič A, Arhar M. *Bibliografija učnega gradiva na Medicinski fakulteti: (1919–2002)*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, Medicinski razgledi, 2003.

⁹⁹ Hribar F. *Uvod v splošno in morfološko patologijo*. Ljubljana, Medicinska visoka šola, 1951.

¹⁰⁰ Lipič F V. *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

in farmacevtske zbirke, ki jih je leta 2016 popisala ter objavila v reviji *Isis*.¹⁰¹ Leta 2014 je na Medicinski fakulteti postavila tudi enomesečno razstavo v počastitev reformatorja kirurgije prof. dr. Eda Šlajmerja ob njegovi 150-letnici rojstva, ki je nato obiskala še nekaj razstavišč. Leta 2015 je sodelovala s Tehniškim muzejem Slovenije pri razstavi Biomedicinska tehnika v Sloveniji: s tehniko do zdravja, ki je s plakati gostovala tudi v avli UKCL.¹⁰² Izjemna je bila tudi razstava v NUK-u o zgodovini anatomije,¹⁰³ ki je kasneje gostovala na Medicinski fakulteti, UKCL in na nekaterih gimnazijah. Leta 2017 pa je v soavtorstvu v avli UKCL predstavila še občasno razstavo o slovenski medicinski zbirki in razstavo o škodljivosti tobaka.¹⁰⁴ Poleg navedenega je poročala o medicinskih zanimivostih pri različnih slikarjih, npr. Fridi Kahlo¹⁰⁵ in Egonu Schieleju.¹⁰⁶ Ob stoletnici Medicinske fakultete 2019 je pripravila razstavi o medicinski zbirki Inštituta za zgodovino medicine,¹⁰⁷ angažirala pa se je tudi pri izdelavi in postavitvi doprsnega kipa Alfreda Šerka.¹⁰⁸

Ob tem je treba tudi poudariti, da je likovno in še zlasti fotografsko skrbno opremila večino monografij ter člankov, kjer je to dovoljevala uredniška politika. Tako so njene biografske ter institucionalne zgodovine slovenskega zdravstva ter tematske monografije opremljene s po več sto fotografijami ali risbami, za katere je naročnik posebej najemal fotografe in umetnike, da so za namen objave dokumentirali utrip dela in življenja v bolnišnicah

¹⁰¹ Zupanič Slavec Z. Pomniki medicinske preteklosti na Slovenskem: 1. del in 2. del. *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2016, 25(6), str. 77–83; 2016, 25(7), str. 67–72.

¹⁰² Erhatic Šinik R (avtor, ur.), Jarh O (avtor, ur.), Jarm T, Magjarevič R, Miklavčič D (avtor, ur.), Reberšek S, Šuhel P, Zupanič Slavec Z, Zazula D. *Biomedicinska tehnika v Sloveniji: s tehniko do zdravja*. Ljubljana, Založba FE, 2015.

¹⁰³ Zupanič Slavec Z, Svoljšak S (avtor, prevajalec, ur.). *Ko mrtvi žive uče: anatomija skozi čas: ob petstoletnici rojstva začetnika znanstvene anatomije Andreasa Vesaliusa (1514–1564) = When the dead teach the living: anatomy through time: in commemoration of the 500th birth anniversary of the pioneer of scientific anatomy Andreas Vesalius (1514–1564)*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2015.

¹⁰⁴ www.cobiss.si [Oktober 2019].

¹⁰⁵ Zupanič Slavec Z, Slikarska ikona Frida Kahlo (1909 [!] –1954). *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2011, 20(1), str. 33–5.

¹⁰⁶ Tomazo-Ravnik T, Zupanič Slavec Z. Avstrijski portret črnih tonov Egon Schiele (1890–1918): razstava ob ekskurziji »Medicinski Dunaj« ljuubljskih študentov medicine. *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2011, 20(6), str. 56–7.

¹⁰⁷ Zupanič Slavec Z. *Medicinska zbirka se na ogled postavi: Inštitut za zgodovino medicine v čast 100-letnici Medicinske fakultete: razstava v razstavišču Centralne medicinske knjižnice UL MF (Vrazov trg 2/1) med 1. 7. in 30. 8. 2019.*

¹⁰⁸ Zupanič Slavec Z. *Alfred Šerko: (1879–1938): protagonist Medicinske fakultete v Ljubljani: odkritje doprsnega kipa ob 100-letnici Medicinske fakultete*, 16. oktober 2019, Ljubljana.

(npr. Bolnišnica Golnik,¹⁰⁹ Diagnostični center Bled,¹¹⁰ kirurgija srca in ožilja UKC,¹¹¹ Rojstvo, čudež življenja v medicini, fotografiji in poeziji¹¹²) ali akademske slikarje, da so izrisali podobe ljudi in v risbo ujeli poglobitve karakterne poteze slovenskih zdravnikov (Podobe zdravnikov – v sodelovanju z Borutom Pečarjem,¹¹³ Iz rok v roke, iz roda v rod – s Henrikom Krnecom,¹¹⁴ lobanje Celjskih grofov – z Rudijem Španzлом,¹¹⁵ Transplantacijska medicina – z Radkom Okretičem¹¹⁶). Likovne opreme teh publikacij so integralni del besedila, ki pretanjeno pripoveduje vzporedne zgodbe z bogatimi podnapisi. Novejše, nearhivske fotografije so v njenih publikacijah predstavljene po etičnih standardih za priobčitev občutljivih podatkov, npr. obrazi nekaterih bolnikov so zamegljeni, pri vseh fotografijah pa je fotograf v dogovoru z avtorico pridobil soglasje predstavljenih. V času pisanja nekaterih monografskih del je tudi njen dom dihal s slikovno opremo knjige v nastajanju, na katerih je kombinirala in premikala to gradivo, dokler ni našla najoptimalnejše vizualne podobe k določenemu poglavju (npr. Tuberkuloza,¹¹⁷ Prvi učitelji

¹⁰⁹ Zupanič Slavec Z. *Bolnišnica Golnik – Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo: ob desetletju samostojnosti 1998–2008 = University Clinic of Respiratory and Allergic Diseases Golnik: a decade of independence 1998–2008*. Golnik, Bolnišnica – KOPA, 2008.

¹¹⁰ Zupanič Slavec Z, Gorenšek Moškon M. *Diagnostični center Bled (1992–2012) in dr. Milan Gorenšek (1940–2004)*. Bled, Diagnostični center, 2013.

¹¹¹ Zupanič Slavec Z. *Razvoj slovenske kirurgije srca: ob 50-letnici prve operacije na odprtem srcu (1958–2008) = Development of Slovenian heart surgery: the 50th anniversary of the first open-heart surgery (1958–2008)*. Ljubljana, Klinični oddelek za kirurgijo srca in ožilja Univerzitetnega kliničnega centra = Department of Cardiovascular Surgery, University Medical Centre Ljubljana, 2008.

¹¹² Zupanič Slavec Z., et al. *Rojstvo = Birth: čudež življenja v medicini, fotografiji in poeziji = miracle of life through medicine, photography and poetry: znanstvena in umetniška monografija*. Ljubljana, Ginekološka klinika Univerzitetnega kliničnega centra; [Celje], Celjska Mohorjeva družba, 2011.

¹¹³ Pečar B, Zupanič Slavec Z. *Podobe zdravnikov: malo za šalo, malo zares: 140 slovenskih zdravnikov v portretni karikaturi*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, 1999.

¹¹⁴ Zupanič Slavec Z. *Iz rok v roke, iz roda v rod: Slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki: ob 140-letnici ustanovitve: znanstvena monografija*. Ljubljana, Slovensko zdravniško društvo, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2001.

¹¹⁵ Zupanič Slavec Z. *New method of identifying family related skulls: forensic medicine, anthropology, epigenetics*. Wien, New York, Springer, 2004.

¹¹⁶ Avsec D (ur.), Zupanič Slavec Z (ur.). *Razvoj transplantacijske medicine v Sloveniji: programi, smernice in perspektive*. Ljubljana, Zavod RS za presaditve organov in tkiv Slovenija-transplant, Celje, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2016.

¹¹⁷ Zupanič Slavec Z, Slavec K (ur.). *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Golnik, Bolnišnica, 2009.

popolne Medicinske fakultete¹¹⁸). Da je zmogla zapisati tako celovite in kompleksne zgodovine slovenskega zdravstva, je občasno za tehnično podporo in najnujnejšo logistiko, ki raziskovalcu sicer vzame precej časa, npr. za izdelave shem ali tabel po njenih podatkih, ali pa zgolj za prevzem knjig na različnih lokacijah, segala v lastni žep.¹¹⁹ Njene institucionalne, biografske in tematske monografije je že v času nastajanja po poglavjih recenziralo več zdravnikov, tako da so predstavljeni podatki z medicinskih in zgodovinskih vidikov zelo natančni, podrobni in nazorni.

Z likovnostjo je vezana tudi njena priprava kartic *Iz slovenske zdravstvene tradicije* (1998),¹²⁰ ki jih je po njenih zamislih fotografiral Dragan Arrigler. Poleg kartic je nato leta 2001 iz tega izdelala še veliki stenski koledar *Narodovo zdravje naj bo vrhunski zakon*, ki je bil uvrščen med najlepše koledarje leta 2001 v Cankarjevem domu, izdala pa ga je zavarovalnica Vzajemna. Za revijo *Isis* je pripravila celoletne naslovnice za šest letnikov, in sicer s tematikami iz zgodovine medicinske tradicije (1997), o prvih slovenskih znanstvenikih, velikih slovenskih zdravnikih (2009), prvih učiteljih (popolne) Medicinske fakultete (2010, 2011), o medicinskih stavbah v Ljubljani (2012), o medicini v upodabljaški umetnosti (2013) ter Nobelovcih in njihovem vplivu na slovensko medicino (2015). Naslovnice Nobelovcev je pripravljala tudi za *interni časopis Kliničnega centra Ljubljana* (npr. 2000 – Marie Sklodowska Curie, Robert Koch, Ivan Petrovič Pavlov, Ramon Y. Cajal, 2001 – Paul Erlach). Zdravje in bolezen v upodabljaški umetnosti bo tudi njena naslednja knjiga, ki večinoma že napisana čaka v predalu, da bo leta 2020 izšel še tretji zvezek *Zgodovine zdravstva in medicine na Slovenskem*.¹²¹

Zvonka Zupanič Slavec je odlična poznavalka medicinske stavbne dediščine in ikonografije, kužnih znamenj, votivnih kipov in slik z medicinsko vsebino in vsako leto vodi po Ljubljani študente medicine in druge, ki jih zanima medicinska preteklost mesta. Podobno vsako leto že desetletje in pol vodi svoje študente s tremi avtobusi na ekskurzijo po medicinskem Dunaju. Pozna vsak upodobljen medicinski detajl, slike zavetnikov v medicini po različnih cerkvah in jih predstavlja javnostim. S spominsko ploščo je ob 100-letnici ljubljanskega potresa (1995) obeležila stavbo, kjer je stala prva civilna bolnišnica v Ljubljani, tj. nasproti nekdanje kavarne Evropa oziroma diagonalno od Figovca (na

¹¹⁸ Zupanič Slavec Z. *Prvi učitelji popolne Medicinske fakultete v Ljubljani po letu 1945*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

¹¹⁹ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 21. 11. 2018.

¹²⁰ Zupanič Slavec Z. *Iz slovenske zdravstvene tradicije = From Slovenian health tradition*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1998 (12 slik).

¹²¹ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 21. 11. 2018.

Ajdovščini). O ljubljanskem potresu je istega leta pripravila tudi simpozij v okviru Pintarjevih dni in zbornik¹²² Bila je tudi v komisiji za poimenovanje Bleiweisove ulice v Ljubljani, ki je poimenovana po Janezu Bleiweisu, zdravniku, uredniku in politiku.¹²³ Leta 2004 je pripravila 20-minutno trojezično zgoščenko s 300 fotografijami ter glasbo o Ljubljani,¹²⁴ ki je nastala iz velike prireditve v Gallusovi dvorani Cankarjevega doma ob mednarodnem kongresu patologov, za katerega je pripravila umetniški program in prireditev tudi povezovala. Bila je tudi članica upravnih odborov Slovenske matice in Vodnikove domačije.

Poleg naštetega je Zupanič Slavčeva še pobudnica, avtorica, scenaristka, režiserka in povezovalka v nekaj dokumentarnih filmih ali video publikacijah, ki promovirajo slovenske zdravstvene institucije (npr. bolnišnico Golnik, 2011), pomembne osebnosti slovenske medicine (npr. Marka Gerbca, 1994, Friderika Pregla, 2004) predstavljajo medicino in njene dosežke (npr. identifikacijo lobanj celjskih grofov, 1998, anatomijo in karikature Leonarda da Vincija, 2000, gripo 2009–2010) ali delovanje KUD-a Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher ter pomena umetnosti pri zdravljenju (2012). Njihovo poslanstvo je predstavila tudi v dveh samostojnih publikacijah leta 1997,¹²⁵ 2010¹²⁶ in v enournem filmu.

¹²² Zupanič Slavec Z (ur.). *Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895: ob 50-letnici Inštituta za zgodovino medicine in 100-letnici bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani*. Pintarjevi dnevi [tudi] Srečanje zgodovinarjev medicine Alpe-Jadran, Ljubljana, 20.–21. 4. 1995. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1995.

¹²³ Ustno pričevanje Zvonke Zupanič Slavec 21. 11. 2018

¹²⁴ Zupanič Slavec Z. *Ljubljana v kalejdoskopu: multimedijiški CD s 300 fotografijami, govorenim slovenskim, angleškim in nemškim besedilom ter glasbo = multimedia CD with 300 pictures and text in Slovene, English and German enriched with music = Multimedia-CD mit 300 Aufnahmen mit Text in slowenischer, englischer und deutscher Sprache, unterlegt mit Instrumentalaufnahmen*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture = Scientific Society for the History of Health Culture of Slovenia = Wissenschaftsverein für die Geschichte der Gesundheitskultur Sloweniens, 2004. 1 el. optični disk (CD-ROM).

¹²⁵ Zupanič Slavec Z (ur.). *Kratka predstavitev Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher iz Ljubljane = A short introduction of the Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher in Ljubljana*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher = Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher, 1997.

¹²⁶ Zupanič Slavec Z (ur.). *Ars medici 2009: ob 30-letnici Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher (1979–2009)*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2010.

RAZPRAVA

Analiza in primerjava temeljnih monografskih del dr. Zvonke Zupanič Slavec sta izrisali njene glavne raziskovalne usmeritve in meddisciplinarna povezovanja ter vplive medicinske humanistike od drugeje. Za namen tega članka so bili namenoma zaradi omejenega prostora in morebitne preobsežnosti izpuščeni druga znanstvena dela, kot so znanstveni članki, deli znanstvenih monografij ali zbornikov, njeno leksikografsko, terminološko in kongresno delo, upoštevana pa so bila vsa monografska in večina uredniških del. Že ta, zbrana na kupu, so tako fizično zajetna, da bi zlahka napolnila dve samokolnici. Zato je bilo treba dela razvrstiti po neki logiki in vpeljati rdečo nit, ki ji bo bralec –zdravnik ali humanist – z zanimanjem sledil. Za operativno najbolj vzdržno se je izkazala struktura, kot je uporabljena v članku: torej od del, ki so zelo povezana z medicino, zgodovino medicine in javnega zdravja, do bolj interdisciplinarnih del, ki pokrivajo tako preplet medicine, etnologije, literature, likovne in glasbene umetnosti. Ta raziskovalna usmeritev je bila toliko bolj logična tudi zato, ker je Zvonka Zupanič Slavec že desetletja aktivna tudi na kulturno-umetniškem področju, v skrbi za humanizacijo zdravstva v najširšem pomenu besede, kjer se volontersko udejstvuje, njeno humanitarno delo pa je del njenega poslanstva, nekaj, s čimer se tudi identificira. Zaveda se terapevtske moči besede in to prenaša ne le v svoje vsakdanje življenje, ampak tudi in predvsem v svoje pedagoško in javno delo.

Kljub obsežnemu znanstvenemu opusu, ki je bil temelj te predstavitve, pa branje njenih del ni bilo duhamorno početje. Najprej te prevzame občudovanje ob dosledni izrabi dokumentarnih pisnih in slikovnih virov ter aktualizacija zgodovinsko medicinskih spoznanj, potem natančna in estetsko dovršena tehnična in tenkočutna jezikovna izvedba knjig, za katere je, razen nekaj, sredstva za natis pridobila z lastnimi menedžerskimi sposobnostmi, in nenazadnje, njena vsesplošna erudicija, prepletena s plemenito idejo, da je in da naj bo zdravje za vse.

Ob številnih pogovorih in osebnih srečanjih z raziskovalko in profesoricco Zupanič Slavčevo ter skupnem delu na Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani pa sem bila osebno tudi ganjena nad njenim odnosom do študentov in zdravnikov, nad dostojanstvom in pozornostjo, s katero zasipa ljudi okoli sebe in nad redkimi ter vse bolj ogroženimi vrlinami v akademskem svetu – plemenito kolegialnostjo, neponarejeno prisrčnostjo ter odsotnostjo zavisti. Njen življenjski jubilej, šest raziskovalno plodnih desetletij in 85. obletnica poučevanja zgodovine medicine na Univerzi v Ljubljani sta bila vsekakor odlična povoda za pregled bogatih raziskovalnih izsledkov. K temu razlogu pa se je pridružilo še dejstvo, da je s svojo bibliografijo in v močni konkurenci prijavljenih v letu 2019 v konzorciju evropskih raziskovalcev

iz Nemčije, Poljske in Hrvaške uspela pridobiti sredstva na evropskem raziskovalnem projektu HERA (Humanities in the European Research Area) z naslovom *Healthcare as a Public Space*.

ZAKLJUČEK

Prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec s svojim znanstveno-strokovnim opusom na področju zgodovine medicine in medicinske humanistike predstavlja neprešežen in nedosežen ideal znanstvenice, ki predano, garaško in prožno sledi lastni notranji motivaciji in potrebi po ohranitvi ter čim širši predstavitvi slovenske medicinske in zdravstvene dediščine. Njeno poglobljeno znanje in številni talenti so cenjeni v domačem in mednarodnem prostoru tudi onkraj medicine, v znanstvenih disciplinah, kot so zgodovina, etnologija, umetnostna zgodovina, glasba, arhitektura, likovna umetnost. S svojim delom prispeva k širšemu kulturnemu uveljavljanju načel slovenskega zdravništva ter krepi humanistične in obče humanitarne vrednote.

Ob tem ji želim, da bi njeno delo ne ostalo le relikv, ko se bo čez čas upokojila, temveč da bo Medicinska fakulteta v Ljubljani ne samo upravičeno ponosna na njene raziskave, ampak tudi, da bo imela potrebo nadaljevati od teh trdnih zgodovinsko medicinskih in medicinsko humanističnih temeljev dalje s tem, da bo ohranila in primerno kadrovskega zapolnila Inštitut za zgodovino medicine.

Napisano ob 100-letnici Univerze v Ljubljani, 85-letnici poučevanja zgodovine medicine na Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani in ob 60. življenjskem jubileju Zvonke Zupanič Slavec.¹²⁷

LITERATURA

V. Antolič, J. Balažič, M. Bilban, R. Dežman, B. Ermenc, N. Gale, A. Grad, M. Hawlina, J. Jan, V. Jevtič, K. Jezernik, B. Kobal, I. Kopač, S. Koren, N. Košir, V. Kotnik, V. Koželj, C. Kržišnik, T. Lunder, A. Manohin, Č. Marinček, T. Marš, M. Ovsenik, J. Petrinja, F. Pikelj, A. Plemenitaš, S. Pogačnik, P. Poredoš, K. Prunk, D. Ravnik, A. Rožič, Z. Rudolf, U. Skalerič, J. Sketelj, V. Smrkolj, L. Stanovnik, V. Starc, J. Stare, S. Svetina, D. Šuput, I. Švab, M. Švagan, M. Tomori, D. B. Vodušek, N. Zidar, M. Zorc, Z. Zupanič Slavec, M. Žargi, S. Ribarič (ur.). *90 let Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani [1919–2009]*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 2009.

¹²⁷ Prof. dr. Zvonki Zupanič Slavec se zahvaljujem za odkritosrčno sodelovanje, številna prijetna formalna in neformalna druženja, posojeno in poklonjeno literaturo ter strokovni pregled besedila.

- D. Avsec (ur.), Zupanič Slavec Z (ur.). *Razvoj transplantacijske medicine v Sloveniji: programi, smernice in perspektive*. Ljubljana: Zavod RS za presaditve organov in tkiv Slovenija-transplant. Celje. Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2016.
- R. Charon, *Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness*. Oxford University Press, 2006.
- J. Dolar, (avtor razstave), Zupanič Slavec Z (avtor razstave, mentor). *Med medicino in literaturo* [razstava literarnih del slovenskih zdravnikov in tujih zdravnikov ob 1. Pintarjevih dnevih od 16.–17. oktobra 1994, Medicinska fakulteta]. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1994.
- A. Dolenc, G. Hauser, M. Jezernik, Spremnje besede. V: Zupanič Slavec Z. *Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj = Family interlinkage of the counts of Celje: an identificational and epigenetic study on their skulls*. Ljubljana, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002, str. 14, 18, 23.
- M. Dolenc, Z. Zupanič Slavec (ur. avtor dodatnega besedila), M. Makarovič (ur., avtor dodatnega besedila), *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1999.
- R. Erhatic Šinik (avtor, ur.), O. Jarh (avtor, ur.), T. Jarm, R. Magjarevič, D. Miklavčič (avtor, ur.), S. Reberšek, P. Šuhel, Z. Zupanič Slavec, D. Zazula, *Biomedicinska tehnika v Sloveniji: s tehniko do zdravja*. Ljubljana, Založba FE, 2015.
- J. G. Frazer, *Zlata veja. Raziskave magije in religije*. I. in II. zvezek. Ljubljana, Nova revija, 2001, str. 32–3.
- F. Hribar, *Uvod v splošno in morfološko patologijo*. Ljubljana, Medicinska visoka šola, 1951.
- M. Kirn, Z. Zupanič Slavec (ur.). *Iz zdravstva na Kamniškem: 1881–1940: spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.
- M. Kocijančič (ur.), Z. Zupanič Slavec (ur.). Dr. Karel Petrič (1900–1944) njegov čas: zdravnik, humanist, direktor Higienskega zavoda v Ljubljani, direktor Zdravstvenega doma Kranj. 6. *Pintarjevi dnevi, zbornik referatov*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003 [razmnožen tipkopis].
- Z. Konjajev, Z. Zupanič Slavec (avtor dodatnega besedila, ur.), *Zvestoba Hipokratu: spomini in pričevanja partizanskega zdravnika dr. Luke – akademika Franca Novaka (1908–1999) = Fidelity to Hippocrates: reminiscences and testimonies of the partisan doctor dr. Luka – academician Franc Novak (1908–1999)*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete = Faculty of medicine, Institute for History of Medicine, 1999.
- F. Kotnik, *Iz ljudske medicine*. V: Grafenauer I, Orel B (ur.). *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana, Klas, 1952.
- A. Krušič Kaplja [besedilo na zavihku platnice]. V: Zupanič Slavec Z. *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine, 1997.
- F. V. Lipič, Z. Zupanič Slavec (avtor dodatnega besedila, ur.). *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in*

biostatike. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

F. V. Lipič, Z. Zupanič Slavec (ur.), *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*. Faksimile. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005.

F. V. Lipič, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

F. V. Lipič, Z. Zupanič Slavec (ur., avtor dodatnega besedila), *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*. Faksimile. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007.

M. G. Marini, *Narrative Medicine*. Springer International Publishing Switzerland, 2016, str. 134.

S. Marks, What is Colonial about Colonial Medicine? And What has Happened to Imperialism and Health? *Soc Hist Med* 1997, 10(2), str. 205–19.

V. Möderndorfer, *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana, SAZU, 1964.

A. Muznik, Z. Zupanič Slavec (prevajalec, avtor dodatnega besedila, ur.). *Goriško podnebje = Clima Goritiense*. Faks. izd. latinskega originala. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.

B. Pečar, Z. Zupanič Slavec, *Podobe zdravnikov: malo za šalo, malo zares: 140 slovenskih zdravnikov v portretni karikaturi*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, 1999.

M. A. Plenčič, Z. Zupanič Slavec (avtor dodatnega besedila, prevajalec, ur.), *O bolezenskem kontagiju: nova ideja*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Slovensko mikrobiološko društvo, 1998.

F. Pregl, Z. Zupanič Slavec (ur., avtor dodatnega besedila). *Die quantitative organische Mikroanalyse = Kvantitativna organska mikroanaliza = Quantitative organic microanalysis: faksimilirana izdaja s spremnimi študijami = facsimilized edition with accompanying papers*. Faksimile. Ljubljana, Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo = Faculty of Chemistry and Chemical Technology, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Scientific Society for the History of Health Culture of Slovenia 2005.

M. Ramšak, *Medicinska humanistika v Sloveniji = The medical humanities in Slovenia*. V: B. Macuh (ur.). *Za človeka gre: izzivi za znanost in izobraževanje: zbornik prispevkov z recenzijo: 6. znanstvena konferenca z mednarodno udeležbo = All about people: challenges for science and education: proceedings book with review: 6th scientific conference with international participation*. Maribor, 9.–10. 3. 2018. Maribor, Alma Mater Press, 2018, str. 258, 262.

M. Ramšak, *Zdravje in bolezen na Pohorju*. Maribor, Založba Pivec, 2017.

- F. Štolfa, Z. Zupanič Slavec, *Zdravnik in skladatelj dr. Anton Schwab: za 130-letnico rojstva*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1999.
- T. Tomazo-Ravnik, Z. Zupanič Slavec, *Avstrijski portret črnih tonov Egon Schiele (1890–1918): razstava ob ekskurziji »Medicinski Dunaj«* ljubljanskih študentov medicine. *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2011, 20(6), str. 56–7.
- C. Toplak (ur.), *Splošna bolnišnica Maribor: 1799–1999*. Maribor, Splošna bolnišnica, 2001.
- M. Ustar-Latkovič, B. Latkovič (avtor, ur.), Z. Zupanič Slavec, *Sto let tradicije in naših deset let: zbornik Društva pljučnih in alergijskih bolnikov Slovenije*. Ljubljana, Društvo pljučnih in alergijskih bolnikov, 2002.
- A. M. Vrbič, Prof. dr. Zvonka Zupanič – Slavec, dr. med., dobitnica državnega priznanja Javnega sklada Republike Slovenije za dolgoletno uspešno delo pri spodbujanju in razvijanju ljubiteljskih kulturnih dejavnosti za leto 2008. *Medicinski razgledi* 2009, 48, str. 58–160.
- V. Vulikić (ur.), Z. Zupanič Slavec (ur.), *Profesor dr. Jože Rant – organizator slovenskega zobozdravstva: spominski simpozij ob stoletnici rojstva prof. dr. J. Ranta z mednarodno udeležbo*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.
- J. Zadavec, Z. Zupanič Slavec (ur., avtor dodatnega besedila), *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. Murska Sobota, Eurotrade Print, 2000.
- J. Zadavec, Z. Zupanič Slavec (ur., avtor dodatnega besedila), *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. 2. izd. Murska Sobota, Eurotrade Print, 2001.
- J. Zadavec, Z. Zupanič Slavec (ur., avtor dodatnega besedila). *Razvoj zdravstva v Prekmurju do leta 1941*. Ponatis 2. izd. Murska Sobota, Pomurska založba, 2002.
- Z. Zupanič Slavec (avtor razstave), *Kranjska gradbena dediščina: Josip Slavec: podjetnik in stavbenik (1901–1978)*, 2011.
- Z. Zupanič Slavec (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod prevalom Vršič: v svjazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zodorov'ja Slovenii, 2007.
- Z. Zupanič Slavec (ur.), D. Sket (ur.), *Medicinska fakulteta v Ljubljani: ob 80-letnici ustanovitve*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1999.
- Z. Zupanič Slavec (ur.), *Ars medici 2009: ob 30-letnici Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher (1979–2009)*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2010.
- Z. Zupanič Slavec (ur.), *Kratka predstavitev Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher iz Ljubljane = A short introduction of the Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher in Ljubljana*. Ljubljana, Kulturno-umetniško društvo Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher = Culture and Arts Society of the University Medical Centre and Medical Faculty dr. Lojz Kraigher, 1997.

Z. Zupanič Slavec (ur.), *Med medicino in literaturo: ob 60-letnici predmeta Zgodovina medicine na MF v Ljubljani* [zbornik referatov]. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1995.

Z. Zupanič Slavec (ur.), *Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895: ob 50-letnici Inštituta za zgodovino medicine in 100-letnici bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani*. Pintarjevi dnevi [tudi] Srečanje zgodovinarjev medicine Alpe-Jadran, Ljubljana, 20.–21. 4. 1995. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1995.

Z. Zupanič Slavec (zamisel in besedilo), *Elegantna masivnost in udobnost: Notranja oprema v domu družine Slavec = The elegance of massiveness and comfort: The interior of the Slavec family home* [kartice]. Fotografije: Miran Kambič; oblikovanje: Metka Žerovnik, [Kranj, 2011].

Z. Zupanič Slavec, *Alfred Šerko: (1879–1938): protagonist Medicinske fakultete v Ljubljani: odkritje doprsnega kipa ob 100-letnici Medicinske fakultete*, 16. oktober 2019, Ljubljana.

Z. Zupanič Slavec, T. Budkovič, P. Fister, G. Humar, K. Slavec, *Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) = [Slovenian civil engineering achievements (1918–1941)]: opus stavenika Josipa Slavca (1901–1978) = [the work of constructor Josip Slavec (1901–1978)]: ob 110-letnici rojstva: znanstvena in slikovna monografija*. Ljubljana, Unireal, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2011.

Z. Zupanič Slavec, M. Gorenšek Moškon, *Diagnostični center Bled (1992–2012) in dr. Milan Gorenšek (1940–2004)*. Bled, Diagnostični center, 2013.

Z. Zupanič Slavec, S. Jaunig (ur.), *Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Frankfurt am Main [etc.], Peter Lang, 2011.

Z. Zupanič Slavec, S. Jaunig (ur.), *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem, Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija = The history of healthcare and medicine in the Slovene lands. From traditional to modern healthcare; pharmacy*. Ljubljana, Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2017.

Z. Zupanič Slavec, S. Jaunig (ur.), *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem, Kirurške stroke, ginekologija in porodništvo = The history of healthcare and medicine in the Slovene lands. Surgery, gynaecology and obstetrics*. Ljubljana, Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2018.

Z. Zupanič Slavec, *Medicinska zbirka se na ogled postavi: Inštitut za zgodovino medicine v čast 100-letnici Medicinske fakultete: razstava v razstavišču Centralne medicinske knjižnice UL MF (Vrazov trg 2/1) med 1. 7. in 30. 8. 2019*.

Z. Zupanič Slavec, A. Rožič, M. Arhar, *Bibliografija učnega gradiva na Medicinski fakulteti (1919–2002)*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, Medicinski razgledi, 2003.

Z. Zupanič Slavec, K. Slavec (ur.), *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Golnik, Bolnišnica, 2009.

Z. Zupanič Slavec, S. Svolfšak (avtor, prevajalec, ur.), *Ko mrtvi žive uče: anatomija skozi čas: ob petstoletnici rojstva začetnika znanstvene anatomije Andreasa Vesaliusa (1514–1564) = When the dead teach the living: anatomy through time: in commemoration of the 500th birth anniversary of the pioneer of scientific anatomy Andreas Vesalius (1514–1564)*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2015.

Z. Zupanič Slavec, Štolfa F. *Dr. Ivan Oražen: (1869–1921): dobrotnik Medicinske fakultete in slovenskega naroda*. Ljubljana, Medicinska fakulteta, 1998.

Z. Zupanič Slavec (intervjuvanec), Zvonka Zupanič Slavec za tradicijo in ponos slovenske medicine. *Isis, glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2018 27(12), str. 24–8.

Z. Zupanič Slavec, *Bolnišnica Golnik – Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo: ob desetletju samostojnosti 1998–2008 = University Clinic of Respiratory and Allergic Diseases Golnik: a decade of independence 1998–2008*. Golnik, Bolnišnica – KOPA, 2008.

Z. Zupanič Slavec, *Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj = Family interlinkage of the counts of Celje: an identificational and epigenetic study on their skulls*. Ljubljana, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002.

Z. Zupanič Slavec, *Endemski sifilis – škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni po naših krajih v prvi polovici 19. stoletja = Endemic syphilis – Skrlevo disease among Slovenians: the development and spreading of the disease in the first half of the 19th century*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2001.

Z. Zupanič Slavec, *Healthy seed – abundant crop: 110 years of health insurance amongst the Slovenian people*. Ljubljana, Health Insurance Institute of Slovenia, 1999.

Z. Zupanič Slavec, *Hiša z dušo: sedež Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije v Ljubljani = The house that has a soul: the seat of the Health Insurance Institute of Slovenia in Ljubljana*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 1999.

Z. Zupanič Slavec, *Identifikacija in identiteta lobanj, ki bi naj pripadale Celjskim grofom = Identification and identity of the skulls presumptively assigned to the counts of Celje* [PhD Thesis]. Ljubljana, 2001.

Z. Zupanič Slavec, *Iz rok v roke, iz roda v rod: Slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki: ob 140-letnici ustanovitve: znanstvena monografija*. Ljubljana, Slovensko zdravniško društvo, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2001.

Z. Zupanič Slavec, *Iz slovenske zdravstvene tradicije = From Slovenian health tradition*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1998 (12 slik).

Z. Zupanič Slavec, *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007.

Z. Zupanič Slavec, *Josip Slavec: podjetnik in stavbenik (1901–1978): kranjska gradbena dediščina* [zloženska]. Fotografije: Saša Slavec, Lev Lisjak Rebolj; oblikovanje: Lev Lisjak Rebolj. Kranj, Zavod za turizem, 2011.

Z. Zupanič Slavec, *Ljubljana v kalejdoskopu: multimedijski CD s 300 fotografijami, govorjenim slovenskim, angleškim in nemškim besedilom ter glasbo = multimedia CD with 300 pictures and text in Slovene, English and German enriched with music = Multimedia-CD mit 300 Aufnahmen mit Text in slowenischer, englischer und deutscher Sprache, unterlegt mit Instrumentalaufnahmen*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture = Scientific Society for the History of Health Culture of Slovenia =

Wissenschaftsverein für die Geschichte der Gesundheitskultur Sloweniens, 2004. 1 el. optični disk (CD-ROM).

Z. Zupanič Slavec, *New method of identifying family related skulls: forensic medicine, anthropology, epigenetics*. Wien, New York, Springer, 2004.

Z. Zupanič Slavec, O knjigi. V: Z. Zupanič Slavec (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršič: v svazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007.

Z. Zupanič Slavec, Obrazi patografije: znani oblastniki, njihove bolezni in zdravniki. V: Z. Zupanič Slavec (ur.), Bankl H. *Bolni Habsburžani: bolezni in počutje vladarske rodbine*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2004, str. 147–60.

Z. Zupanič Slavec, Pomniki medicinske preteklosti na Slovenskem: 1. del in 2. del. *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2016, 25(6), str. 77–83; 2016, 25(7), str. 67–72.

Zupanič Slavec Z. Pot do boljšega in daljšega življenja. Spremna beseda avtorice. V: Z. Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005, str. 13–4.

Z. Zupanič Slavec, *Prvi učitelji popolne Medicinske fakultete v Ljubljani po letu 1945*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Z. Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

Z. Zupanič Slavec, *Razvoj slovenske kirurgije srca: ob 50-letnici prve operacije na odprtem srcu (1958–2008) = Development of Slovenian heart surgery: the 50th anniversary of the first open-heart surgery (1958–2008)*. Ljubljana, Klinični oddelek za kirurgijo srca in ožilja Univerzitetnega kliničnega centra = Department of Cardiovascular Surgery, University Medical Centre Ljubljana, 2008.

Z. Zupanič Slavec, Ruska kapelica – rodovom v spomin in opomin. Vršiška cesta in ruski vojni ujetniki (1915–1917). V: Zupanič Slavec Z (ur.), *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006) = Russkaja časovnja pod perevalom Vršič: v svazi s 15-letnem slovensko-rossijskih vstreč (1992–2006)*. Ljubljana, Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Ljubljana, Unireal, Naučno občestvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007.

Z. Zupanič Slavec, Slikarska ikona Frida Kahlo (1909 [!] –1954). *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 2011, 20(1), str. 33–5.

Z. Zupanič Slavec, *Škrljevska bolezen na Slovenskem: razvoj in širjenje bolezni v naših krajih* [MA Thesis]. Ljubljana, 1992.

Z. Zupanič Slavec, *The Skrljevo disease – endemic syphilis in the Slovene lands: development and spread of the disease in this region during the first half of the 19th century*. Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Mohorjeva = Hermagoras, 2005.

Z. Zupanič Slavec, *Z očmi zdravnice: ugledni pisci družno z medicino*. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1997, str. 121.

Z. Zupanič Slavec, *Zdrava setev – plodna žetev: ob 110-letnici zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 1999.

Z. Zupanič Slavec, *Zdravniki pisatelji – patografi svojih varovancev = Doctors-writers – pathographists of their protegees (patients)*. V: Z. Zupanič Slavec (ur.). *Patografija: vpliv bolezni na življenje in delo znamenitih osebnosti: Pathography – Influence of the disease upon life and work of the famous persons*. Sedmi Pintarjevi dnevi, mednarodno strokovno srečanje zgodovinarjev medicine ob 70-letnici predavanj zgodovine medicine na Medicinski fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 18. in 19. 11. 2004 [zbornik povzetkov = abstract book]. Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2004, str. 46–7.

Z. Zupanič Slavec, *Zgodovina radiologije in Inštituta za radiologijo Univerzitetnega kliničnega centra Ljubljana (1923–2013) = A history of radiology and the Institute of Radiology of the Ljubljana University Medical Center (1923–2013)*. Ljubljana, Združenje radiologov Slovenije – Zveza društev SZD, Celje, Društvo Mohorjeva družba, 2014.

Z. Zupanič Slavec, et al. *Rojstvo = Birth: čudež življenja v medicini, fotografiji in poeziji = miracle of life through medicine, photography and poetry: znanstvena in umetniška monografija*. Ljubljana, Ginekološka klinika Univerzitetnega kliničnega centra; [Celje], Celjska Mohorjeva družba, 2011.

Z. Zupanič Slavec, S. Jaunig (ur.). *Tuberculosis: (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Frankfurt am Main [etc.], Peter Lang, 2011.

Z. Zupanič Slavec, *Razvoj zdravstvenega zavarovanja pri Slovencih: 1889–2019*. Ljubljana, Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, 2019.

Z. Zupanič Slavec, Ksenija Slavec (ur.). *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Golnik, Bolnišnica, 2009.

Z. Zupanič Slavec, S. Svobljak (avtor, prevajalec, ur.). *Ko mrtvi žive uče: anatomija skozi čas: ob petstoletnici rojstva začetnika znanstvene anatomije Andreasa Vesaliusa (1514–1564) = When the dead teach the living: anatomy through time: in commemoration of the 500th birth anniversary of the pioneer of scientific anatomy Andreas Vesalius (1514–1564)*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2015.

Ustni viri

Ustna pričevanja Zvonke Zupanič Slavec 14. 1. 2018, 12. 11. 2018, 20. 11. 2018, 21. 11. 2018, 4. 1. 2019, 6. 1. 2019 in 15. 1. 2019.

Drugi viri

www.cobiss.si [Oktober 2019].

www.sicris.si [Oktober 2019].

THE SCIENTIFIC OPUS OF A MEDICAL DOCTOR, MEDICAL HISTORIAN AND MEDICAL HUMANIST, PROFESSOR ZVONKA ZUPANIČ SLAVEC, PHD

Summary

Zvonka Zupanič Slavec, PhD, is an unbeatable and an unreachable ideal of a scientist in the field of history of medicine and medical humanities, who with devotion, hard work and flexibility follows her inner motivation and the need to preserve and present the Slovene medical and health heritage as widely as possible. Her deep knowledge and numerous talents are highly praised in the local and international milieu also outside medicine, in scientific fields of history, ethnology, art history, music, architecture, and arts. Her work contributes to the wider cultural implementation of principles of the Slovene medical occupation and it strengthens the humanistic and general humanitarian values.

Zvonka Zupanič Slavec has for decades been active also in the cultural field with the emphasis on the humanisation of health services in the broadest sense of the word, where she is also active as a volunteer. Her humanitarian work is a part of her mission and something she identifies herself with. She is aware of the therapeutic power of a word and transforms this knowledge not only in her everyday life but also or mostly in her pedagogical and public work.

WISSENSCHAFTLICHES OPUS VON ÄRZTIN, MEDIZIN-HISTORIKERIN UND MEDIZINISCHER HUMANISTIN, PROF. DR. ZVONKA ZUPANIČ SLAVEC

Zusammenfassung

Prof. Dr. Zvonka Zupanič Slavec stellt mit ihrem wissenschaftlich-fachlichem Opus im Bereich der Medizingeschichte und des medizinischen Humanismus ein unübertreffliches und unerreichbares Ideal einer Wissenschaftlerin dar, die sich mit Hingabe, harter Arbeit und doch flexibel ihrer inneren Motivation und innerem Wunsch für die Erhaltung und Verbreitung des slowenischen medizinischen Erbes einsetzt. Ihr vertieftes Wissen und zahlreiche Talente werden in der lokalen und internationalen Umgebung hochgeschätzt, und das auch über Medizin hinaus in wissenschaftlichen Bereichen der Geschichte, Ethnologie, Kunstgeschichte, Musik, Architektur und Kunst. Mit ihrer Arbeit unterstützt sie die breitere kulturelle Etablierung von Prinzipien des ärztlichen Berufes und fördert humanistische und allgemein humanitäre Werte.

Zvonka Zupanič Slavec ist schon Jahrzehnte lang auch im kulturell-künstlerischen Bereich tätig und sorgt für die Humanisation des Gesundheitswesens im breitesten Sinne des Wortes, wo sie auch als Freiwillige tätig ist. Ihre humanitäre Arbeit ist Teil ihrer Berufung, ist etwas, womit sie sich identifiziert. Sie ist sich der therapeutischen Kraft des Wortes bewusst und das setzt sie nicht nur in ihrem Alltag, sondern auch, oder vor allem, in ihrer pädagogischen Tätigkeit und in der Öffentlichkeitsarbeit ein.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

ZDENKO KODRIČ: *PET LJUBEZNI*. Knjižna zbirka Piramida, urednik Orlando Uršič, Založba Litera, Maribor 2019, 370 str.

Slovenski knjižni prostor je bogatejši za novi roman plodovitega pisca Zdenka Kodriča, ki se je tokrat izvorno, a hkrati drzno in za marsikoga nenavadno iznajdljivo lotil pisanja na osnovi zgodovinsko zahtevne tematike. Izbral je namreč čas izгона srednjeveških Judov iz Maribora in Štajerske v letih 1496–1497 in tako literarno označil judovsko identiteto Maribora, ki se ji mesto še vedno nekoliko preveč sramežljivo odreka. V zraku ostaja tudi ljudska govorica, da nad mestom ob Dravi zaradi izгона nekdanjih someščanov, ki so mu dajali viden pečat zlasti na gospodarskem področju in ga ponesli na takratni evropski zemljevid, visi prekletstvo. In ko bo tega prekletstva konec, bo mesto zadihalo s polnimi pljuči in postalo razvijajoče se in odprto središče Štajerske, ki bo široko sijalo v širši prostor. Mar res?

Zdenko Kodrič je po pokojni pisateljici Zlati Vokač Medic, ki je s svojimi Marpurgi postavila trajni literarni spomenik cvetoči srednjeveški judovski skupnosti v mestu ob Dravi, drugi

pisatelj, ki se je naslonil na ta zgodovinski vidik mesta in dežele. Še več, njegovo delo se ne naslanja zgolj na mariborske judovske temelje, pač pa gradi na širših dimenzijah evropskega judovstva. Vključno na novejšem času, ko ta tematika precej prodira v javni diskurz. Izhodišče njegovega romana je moderni čas in brskanje v arhivu, v nadaljevanju pa se prepletata preteklosti in sedanjost, vse od leta 1496 do 1999. Zato najbrž ni naključje, da je pred prologom v knjigo uporabil zelo kratko misel, ki se glasi: »*Kdor pride do sem, se pred zidovi ne ustavlja*«. ¹ Njegove glavne junakinje Viola, Kaila, Sara in Varda so Marpurginje, ki potujejo v Benetke, Budimpešto, Genovo, Granačo, Kairo, v München, Osijek in v slovenski Piran. Zanimiva so ta potovanja in literarni kritiki jih bodo znali mnogo bolje analizirati kot zgodovinar. Kar je pri tem iz zgodovinskega zornega kota pomembno, je dejstvo, da je avtor dokaj korektno, lahko bi zapisali celo z izdatno mero zgodovinske natančnosti, postavil njihova potovanja in pripetljaje v čas in prostor. Predmet, ki se v bistvu nenehno pojavlja v besedilu in spremlja glavne junakinje, je eden najbolj znanih judovskih simbolov – menora. ² Menora igra poleg glavnih

¹ Uvodni napis igrano-dokumentarnega filma Zorica Grunfeld in njene heroinje. Besedilo je napisano s črkami, izrezanimi iz časnikov, avtorica napisa in filma pa je Zorica Grunfeld.

² Menora je eden od simbolov judovstva in judovske vere. Izdelavo sedmeroramnega svečnika je zaukazal sam Bog v pogovoru z Mojzesom na gori, ko mu je dal naročila za postavitev

junakinj osrednjo vlogo romana. Na njenih krakih so vgravirana imena rodbine Marpurg od leta 1400 do 2000. Ta zlati svečnik je zagotovo najbolj živ motiv romana in lahko zapišemo, da je bila ta izbira avtorja zelo posrečena in tudi simbolno izredno prepričljiva. Pisec je več kot očitno dobro proučil arhivsko gradivo in razpoložljivo literaturo domačih in tujih avtorjev. Med njimi tudi bogati raziskovani opus mariborskega akademika prof. dr. Jožeta Mlinariča, ki se je veliko ukvarjal s srednjeveškimi Judi v mestu Maribor. To seveda ni naključje, saj je Kodrič že v času trajanja projekta Evropska prestolnica kulture – Maribor 2012 napisal scenarij za odmevni dokumentarni film Marpurgi. Pri pisanju scenarija je veliko sodeloval z mariborsko Sinagogo in njenimi strokovnimi sodelavci, pa tudi z nekaterimi raziskovalci judovske preteklosti iz tujine. Njegov film je bil že večkrat predvajan tudi na nacionalni TV in je zelo verodostojni dokument mariborske srednjeveške judovske zgodovine. Najbrž je hotel z romanom ustvariti še kaj več in to mu je s knjigo

Pet ljubezni tudi uspelo. Kot je ob izidu knjige zapisala dr. Marija Švajncer, se »je pisec poglobil v zgodovino judovstva, judovske vere in kulture. Delo se naslanja na kopico dokumentov o usodah mariborskih Judov ob in po pregonu iz mesta. Kodričevo pisanje je realistično, njegovi opisi in poimenovanja so precizni, historično utemeljeni in potrjeni«. ³ K temu ni treba skoraj ničesar dodati, mogoče avtorjev napor, da bi skozi roman sledil »rdeči črti« in bralca pripeljal do lastnega zaključka. Veliko odstavkov je napisanih všečno, zelo berljivo, včasih tudi rahlo komično, in to kljub resnosti situacij, v katerih se znajdejo glavne junakinje. Njihove usode nas povrnejo v čase judovske zgodovine nekaterih pomembnejših središč, začeniši z Benetkami, ki v judovstvu niso nepomembne. Nenazadnje so v tem mestu po izgonu Judov iz Maribora mnogi Judi našli in njem zatočišče in se tudi sicer naselili na območju Beneške republike in severnoitalijanskih mest, vključno s Trstom. In teh se je prijel vzdevek »Morpurgi, Marpurgi«, ⁴ ki je postal prepoznavni priimek, ohranjen

svetega šotora in njegove opreme. Za svečnik mu je pokazal vzorec, kakšen naj bo (2 Mz 25,31–39). Sedmeroramni tempeljski svečnik (hebrejsko menora) je bil visok približno 1,5 m, skovan je bil iz enega kosa zlata, tehtal je približno 30 kg.

³ Zapis na spletni strani KMCS – Kulturno medijski center Slovenije z dne 17. avgusta 2019.

⁴ Leta 2016, so imeli Morpurgi v Mariboru prvo svetovno družinsko srečanje, ki se ga je udeležilo kar 40 potomcev. Slednje je organiziral Peter Morpurgo, sicer živeč v New Yorku, ki se je leto kasneje udeležil tudi otvoritve razstave v mariborski Sinagogi, prirejene v čast srednjeveškemu Marburgom. Znamci mariborskih Judov so prav tako vzpostavili skupino na Facebooku, ki šteje že več kot 160 posameznikov s priimkom Morpurgo. Morpurgi bi naj bili najpomembnejša judovska skupnost na Slovenskem, ki je pomembno zaznamovala takratno življenje v trgovskem vozlišču med Benetkami in Dunajem. Med judovskimi trgovci, bankirji, zlatarji in zdravilci tistega časa, izstopa rabin Israel Isserlein, rojen v Mariboru, ki ga danes prištevajo med najpomembnejše judovske mislece v zadnjih sedemsto letih. Isserlein kot priznani evropski in svetovni mislec, učenjak in duhovni vodja, je primer prepletenega evropskega dogajanja, ko Evropa s svojimi idejami, vrednotami in procesi ni zgolj vplivala na slovensko družbo, pač pa so deli takratne slovenske družbe s svojimi vitalnimi intelektualnimi nosilci (kar je judovski učenjak Israel

vse do današnjih dni. Kodrič literarno potrjuje zgodovinske resnice, da predstavljajo srednjeveški izgoni Judov s Koroške in Štajerske v letih 1496–1497 (leta 1515 pa še s Kranjske) prve obsežnejše prisilne migracije judovskega prebivalstva iz zdajšnjega slovenskega prostora. Iznani mariborski Judje so se naselili tudi na območju Dunajskega novega mesta, veliko jih je odšlo proti srednji in južni Dalmaciji (Split), mnogi so našli zavetje v »šopronjski županiji«, na območju »sedmero občin« (Mattersdorf, Kobersdorf, Sackenbach, Frauenkirchen, Deutsch-Kreuz in Kittsee). S tega območja so odhajali naprej proti Moravski, na Poljsko, v Gorico, v druga severnoitalijanska mesta na območju Beneške republike. Tam se jih je oprijel pogost vzdevek »Marpurg, Morpurck, Marburger, Morpurgi, Marpurgi in Morpurgo«.⁵ Takšne priimke so ohranile številne ugledne judovske družine, katerih člani so dosegli visoke položaje v gospodarstvu in v intelektualnih poklicih. In to ne samo v Evropi, pač pa tudi v ZDA in po ustanovitvi nove judovske države Izrael leta 1948 celo v

Jeruzalemu in Tel Avivu. Če poznamo vsa ta historična ozadja, lahko dodobra razumemo potovanje Kodričevih junakinj tudi v Kairo, Budimešto in v hrvaški Osijek. To mesto je imelo v zgodovini pomembno judovsko skupnost vse do druge svetovne vojne. Naj kot zanimivost pripišemo, da se je v Osijeku rodil znani filmski proucent, oskarjevec in nekdanji taboriščnik Branko Lustig.⁶ Tudi Budimpešta je bila pomembno središče srednjeevropskega judovstva, kamor so vodile tudi poti z območja zdajšnje Slovenije. Manj znane pa so poti v Kairo, zato je Kodričevo pisanje koristen pripomoček za lažje razumevanje judovskih migracij v to mogočno egiptovsko mesto. Glavne junakinje so takšne kot so, s pozitivnimi in negativnimi značajskimi lastnostmi, radovedne in vedoželjne, polne pričakovanja in ljubezni. Ljubezenskih motivov je ravno dovolj in prav je tako, saj ljubezen pri Judih ni bila noben tabu. To je Kodrič spoznal iz študija virov in literature, pa tudi iz nasvetov strokovnjakov, s katerimi se je pogovarjal še pred nastankom osnutka romana. Vse

Isserlein nedvomno bil) vplivali tudi na širše evropsko dogajanje in dimenzije časa. V Mariboru naj bi ostal le še en potomec judovskem družine – Vladimir Gabrijan, upokojeni višji predavatelj, ki je svoje korenine odkril s proučevanjem družinskega drevesa. Ugotovil je, da je bil njegov dedek Viktor Morpurgo.

⁵ Dr. Vladimir Travner, Mariborski ghetto, v: Kronika II (1935), 159. Avtor se pri tem nanaša na zapis E. Morpurga z naslovom »La famiglia Morpurgo«, Padova, 1909. Vzdevek oziroma priimek Marpurgo, Marpurgi ali Morpurgo in Morpurgi je ohranjen še danes. Največ v Trstu, tudi v Splitu in celo v Izraelu. Te priimke so imeli Judje v Gorici, v Padovi, celo v Krakovu na Poljskem, pa tudi na Dunaju, kjer je živel znani univerzitetni profesor Oton Marburg. Vid Morpurgo je v Splitu sredi 19. stoletja ustanovil znano knjigarno in tiskarno, v kateri je leta 1862 izšel prvi narodni časopis v Dalmaciji Narodni list. Bil je tudi deželni poslanec in predsednik trgovske zbornice. Travner ob tem navaja podatek Viktorja Morpurga, nečaka omenjenega Vida Morpurga, da so po izročilu splitski Morpurgi potomci mariborskih rabinov. Najprej so živeli na Dunaju, od koder so bili leta 1560 pregnani in so v Split prišli okoli leta 1670. Prvi iz rodbine je bil v Splitu Moše Morpurgo.

⁶ Bil je producent z oskarji nagrajenega filma Schindlerjev seznam.

to mu je pri pisanju zelo koristilo. Zato lahko zaključimo, da nas poti in stranpoti glavnih junakinj vodijo h končnemu cilju, to pa je k razumevanju in vedenju o posledicah velikih izgonov Judov iz Koroške in iz Štajerske, ki se na neki način odražajo še v današnjem času od Maribora do Gradca, od Gradca in Dunajskega novega mesta ter seveda od Maribora do Trsta, Benetk, Splita, Dubrovnika in Osijeka.

Knjiga je prijetno branje. Morda je njena pomanjkljivost ta, da nima vsaj kratke spremne besede z osnovnimi historičnimi poudarki, ki bi bili bralcu v veliko pomoč za lažje razumevanje te zahtevne snovi. Pohvaliti pa je treba njeno enostavno oblikovanje, ki ga je vključno s prelomom opravil Primož Žerdin. Jezikovni pregled besedila je delo Tadeje Ivančič. Naslovnica je polna simbolike, saj predstavlja srednjeveško podobo Maribora z obzidjem in reko Dravo, nad katero se stiskata nekdanja sinagoga in zdajšnji Židovski stolp. Zelo smiselno in sporočilno verodostojno. In nad to podobo Maribora v obrisih slonijo obrazi glavnih junakinj knjige. Podoba naslovnice in platnice je delo dvojca Mark Horst – Georg M. Visher. Historično zelo posrečeno in primerno do vsebine, ki jo knjiga prinaša. Brez kančka dvoma lahko pritrdimo vsem, ki so ob izidu knjige ocenili, da je to lepi in predvsem trajni spomenik Mariboru. Kodrič je spretno, na trenutke celo mojstrsko, potegnili rdečo nit romana, s katero nas spomni, da je velikanska škoda, ker vsaj nekateri Marpurgi niso ostali v Mariboru. Tudi sam se kot poznavalec te problematike s Kodričem globoko strinjam, a kar je bilo, je bilo. Kolesa zgodovine nazaj ni mogoče zavrteti. Bila je, kakršna je bila. Ni pa

odveč še enkrat spomniti, da je vsaj kar zadeva srednjeveški Maribor popolna le, če jo gledamo celovito in korektno omenjamo njen judovski del, ki sploh ni zanemarljiv. In to kljub temu, da je bil časovno gledano relativno kratek. Skoraj prepričan sem, da bo knjiga slej ko prej doživela tudi dramatizacijo, ki bi bila še kako dobrodošla. Gledališka scena bi lahko bila fantastična podoba časa, ki je Maribor še posebej zaznamoval, in bi le še potrdila spoznanje o nesporni judovski identiteti mesta, ki se še danes ne zaveda, kaj vse so mu Judi dali. Po njihovem izgonu sta postala mesto/in dežela/ v mnogih pogledih osiromašena. Takšna je resnica!

Marjan Toš

ZGODBE IZ CELJA

Urh Ferlež: Štiri zgodbe Celjske zgodovine. Celje: I. gimnazija. 2018, 171 strani

Celje, mesto ob Savinji z več tisočletno zgodovino, s katero se je ukvarjal že marsikateri slavni slovenski zgodovinar. Tokrat se je z njo soočil mladi ambiciozni raziskovalec Urh Ferlež, ki je svoje raziskave opravil na natančen in dovršen način. Kot zdaj že nekdanji dijak Prve gimnazije v Celju je sledil poti mnogih njenih nekdanjih dijakov in že od začetka kazal znake za obetavno prihodnost, kar lahko rečem kod nekdo, ki je z njim delil šolske klopi. Nadobudni raziskovalec je tekmoval s svojimi temami in dosegel različne rezultate na tekmovanjih raziskovalnih

nalog, na koncu pa svoje izsledke pod okriljem Prve gimnazije v Celju izdal v knjigi *Štiri zgodbe Celjske zgodovine*. Pisal je v metodologiji deskriptivno pozitivističnega načina z zbiranjem in akumulacijo podatkov, ki jih je strnil in obravnaval v smiselni celoti na boljšem nivoju, kot ga zmore marsikateri študent zgodovine pri svojem zaključnem delu. Slog pisanja je že od začetka nakažoval njegovo prihodnost, kot bodoči slovenist ima lahko berljiv slog, s katerim teme približa tako zgodovinsko podkovanemu bralcu kot laiku. Tako se v njegovih obravnavah združujejo odličen slog pisanja kot dobra obravnava in analiza historičnega gradiva. Vsaka njegova obravnava tem oziroma »zgodb«, kot jih učinkovito imenuje v naslovu, je narejena na interdisciplinarni način z zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko komponento.

V letu avtorjevega začetka šolanja na Prvi gimnaziji v Celju je stavba šole praznovala svojo stoletnico obstoja in je dala navdih za prvo poglavje »Sto let celjske palače znanja – ob stoletnici izgradnje poslopja I. gimnazije v Celju«. Umetnostno je obravnaval splošen oris arhitekture stavbe, ki je tukaj prevladujoč nad zgodovinskim delom. Zgodovinsko se je ukvarjal z okoliščinami zidave stavbe v času nacionalnih bojev v Celju, ki so zaznamovali drugo polovico 19. stoletja. Tako lahko rečemo, da je v ozadju stavbne analize izkoristil priložnost in razsvetlil manj svetlo epoho Celja. Po kvaliteti ta del izstopa kot slabši, saj je obravnavana manj dosledno in natančno v primerjavi z ostalimi tremi.

Nekdanje nemško pokopališče, današnje mestno pokopališče Celje, je bila naslednja tema obravnave U. Fer-

leža. Svojo raziskavo je začel s splošnim opisom pokopališč Celja, tako da je za bralca ustvaril referenčni okvir, v katerem lahko umesti »glavnega akterja« poglavja. Sledil je opis tlorisa poslednjega počivališča, kjer je opisal in razložil tako zunanjo podobo zgradbe kot zgodovino posameznih delov. V nadaljevanju je umetnostno analiziral nekaj pomembnejših nagrobnikov pokopališča. Obravnaval je tako njihovo simboliko in ikonografijo kot tudi njihovo zgodovino in njihove današnje lastnike, s čimer je v raziskavo vključil tudi aktualne podatke.

Leta 2014 je zagorelo v Rakuschevem mlinu in Knežje mesto je izgubilo enega izmed pomembnejših spomenikov svoje industrije. U. Ferlež se je odločil, da spomin na njega prikaže s svojo raziskovalno nalogo in hkrati bolj razjasni zgodbo njegovih lastnikov, ki so v 19. stoletju imeli v zgodovini mesta ključno vlogo. V slogu prejšnjih del je umetnostno povzel arhitekturo mlina in omenil nekaj drugih nepremičnin družine, s čimer je spretno ustvaril kontekst zgradbe in nam dal občutek premoženja lastnikov. Celostno je obravnavana družina Rakusch od svojega prihoda v Celje do odhoda Hermana Rakuscha po drugi svetovni vojni. Največjo pozornost je posvetil Juliusu Rakuschu, ki je v drugi polovici 19. stoletja pomembno zaznamoval Celje s svojo karierno potjo od podžupana do župana mesta. Upravičeno je tukaj mladi avtor ponovno vključil narodni boj, saj je bil Julius eden vodilnih nemških nacionalistov v mestu. Zaključni del opisuje trgovino družine z njeno zgodovino, kamor je bil kot zanimivost vključen del njihove nekdanje ponudbe.

Konec knjige je posvečen zgodovini kinematografov v Celju. Avtor je raziskal pot kinematografa od tujine do slovenskih dežel in njegov prihod v mesto, ki je skozi čas do danes imelo šest kinematografov. S pomočjo širokega spektra virov je opisal podobo in delovanje vseh šestih kinematografov z manj poudarka na novejših dveh. Zaključni del je posvetil zgodovini filmskega plakata in nekdanjemu filmskemu festivalu Teden domačega filma in Celju kot kulisi za snemanje filmov.

Rdeča nit, ki povezuje posamezna poglavja, je mesto Celje in sama metodologija obravnave, ki je, kot že omenjeno, tvorjena iz zgodovinskega in umetnostnega dela. Teme delujejo naključne in menim, da celoto tvorijo kot kolaž, kar, če poznamo zgodbo nastanka knjige, ni tako nenavadno. Pohvalna je uporaba virov od arhivskega gradiva do pričevanj iz prve roke, kar omogoči bolj celosten pogled na zgodovino. Konec koncev je delo poljudne narave z manjšimi pomanjkljivostmi, kot ponekod opazen subjektiven pristop in v nekaterih primerih manj natančna obravnava virov. Kljub temu vabim vsakega, ki ga zanima zgodovina Knežjega mesta ob Savinji, k branju knjige, saj poleg zbranega zgodovinskega gradiva odraža tudi avtorjev dar za proučevane zgodovine in pisanje.

Žiga Jevšnik

UČNA URA SPOMINJANJA NA DUNAJSKI RINGSTRASSE ... Dokumentarna razstava maj – junij 2019, Dunaj

Italijanski umetniški fotograf **Luigi Toscano** je dobrih 70 let po koncu druge svetovne vojne, ki je med drugim terjala več kot 6 milijonov judovskih žrtev, izdelal izjemno fotografsko instalacijo, s katero je doslej v mnogih evropskih državah in v ZDA opozoril na nacistično preganjanje Judov in še zlasti na trpljenje Judov v koncentracijskih taboriščih širom okupirane Evrope. Gre za neverjetno izvirno in zanimivo umetniško postavitev, ki ima izjemno bogato sporočilno noto o tragediji holokavsta kot najhujši obliki kršenja temeljnih človekovih pravic in svoboščin doslej. Jedro te sporočilnosti pa je nujnost permanentnega spominjanja na to zlo 20. stoletja.

Umetnik je izdelal preko 200 velikih portretov preživelih Judov iz Ukrajine, Rusije, Češkoslovaške, Poljske, Nemčije, Izraela in Avstrije in ob njih zapisal kratko kronologijo. Dobršen del preživelih portretirancev je o trpljenju spregovoril odkrito, celo o nekaterih podrobnostih, ki so se jih še spomnili (gre seveda za stare ljudi, ki jih danes večinoma ni več med živimi) in s katerimi so dodatno argumentirali nujnost spominjanja, da holokavst ne bi šel v pozabo. Nekateri niso povedali nič drugega kot to, kje so se rodili. Nekaj jih ni vedelo ne za rojstni datum in ne za rojstni kraj, saj so bili rojeni v sirotišnicah in med nacistično vladavino odpeljani v tuje kraje, kjer so čakali na smrt. Ta se je redkih usmilila in le usodi se lahko zahvalijo, da so ostali živi. Kot na primer neki poljski Jud z imenom Marcel,

ki se je rešil pred pogubo tako, da ga je ukrajinska družina po begu iz geta zakopala globoko pod zemljo v posebno skrivališče. Ko so vojaki Rdeče armade poleti 1944 osvobodili Ukrajino, je zagledal svetlobo in se je najprej moral na novo začeti učiti hoditi. Pa še bolj pretresljive zgodbe so zapisane ob portretih preživelih. To so brez dvoma čustveno globoko obarvane zgodovinske pripovedi in so v bistvu kot zaokrožena celota spominjanja svojevrstna učna ura o holokavstu. Kljub temu, da smo priče osebnim zgodbam, to ne zmanjšuje celovitosti in zaokroženosti sporočila, da se je treba na holokavst vedno znova spominjati, predvsem pa o njem učiti mlade rodove, da se ta tragedija ne bi nikoli več ponovila.

Ko je bilo leta 1945 vojne konec, so ostali preživeli Judje brez vsega, brez družin, brez oblačil, brez hrane, brez virov za preživljanje. A so vztrajali in po hudem osebnem trpljenju prišli v ZDA in Izrael. Tam so morali začeti novo življenje in dobršen del teh o holokavstu ni nikoli spregovoril. Večina od njih se tudi ni hotela vrniti na mesta medvojnih grozodejstev v uničevalnih ali koncentracijskih taboriščih. Spomini so bili in so ostali do konca njihovega življenja preveč boleči. Umetniku tudi niso dovolili fotografirati. Tudi to je sporočilo umetniške instalacije

na Dunaju, ki so jo postavili pod pokroviteljstvom avstrijskega zveznega predsednika Aleksandra Van der Bella.

Razstava »*Proti pozabi*« je doslej povsod naletela na neverjeten odmev. Z zanimanjem so si jo ogledali v Mannheimu, nato v Kijevu, v Berlinu in leta 2018 tudi v ZDA. Tam je bila najprej na ogled v palači OZN, nato pa še v Bostonu in v Washingtonu. Na ogled so jo postavili tudi v Mainzu, zdaj pa si jo z velikim zanimanjem ogledujejo Dunajčani in z njimi številni turisti, ki že preplavljajo avstrijsko prestolnico. Zanimanje je res veliko, obiskovalci pa se ob 2 metra visokih portretih na sloviti Ringstrasse pri vhodu v Hofburg ustavljajo tudi v večernem času. Takrat izmučeni obrazi ljudi, ki so bili nekoč samo številke, razčlovečeni in ponižani, povedo največ. V soju uličnih svetilk obiskovalci nemo zrejo v te podobe ljudi, ki so morali nečloveško trpeti samo zato, ker so bili drugačni. In ker je neka ideologija (katere zgodovinski nastavki sploh še niso pozabljeni) terjala rasno čisto družbo. Projekt, vreden pozornosti in hvalevredna moderna oblika opozarjanja na nacistično preganjanje ne samo Judov, pač pa vseh svobodoljubnih in svobodomiselnih ljudi. Čisto blizu nas!

Marjan Toš

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsis v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.
7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Datoteke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (*Review for History and Ethnography*)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ISSN 0590-5966

Cena: 6,30 €